

STUDIA HUMANIORA ESTONICA

METHIS

KIRJANDUSLIKUD LINNAUURINGUD

24 2019

METHIS

**Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituut
Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv**

METHIS. *STUDIA HUMANIORA ESTONICA*

NR 24 (sügis)

Kirjanduslikud linnauuringud

Koostajad ja toimetajad: Ene-Reet Soovik, Elle-Mari Talivee,
Jason Finch, Anu Printsman

Tartu 2019

Ene-Reet Soovik, Elle-Mari Talivee Lähme linna kirjutama! Kirjanduslikest linnauuringutest Eestis	5
Jason Finch Kirjanduslikest linnauuringutest	10
Marika Peekmann, Reet Bender Baltisaksa piirilinn. Eduard von Stackelbergi ja Monika Hunniuse Narvad	29
Ene-Reet Soovik Rebenenud linn. II maailmasõja linnamaastikud Bernard Kangro Tartu-tsükli kolmes viimases romaanis	59
Mart Velsker Kreml ja Kreenholm, Talvepalee ja Toompea. Linnad stalinismiaja eesti luules	85
Elle-Mari Talivee Ida-Virumaa ülesehitamisest pärast sõda kirjanduses ja filmikunstis	112
Tarmo Pikner Enam kui kahanevad postindustriaalsed linnad: Detroiti ja Narva linnaruumilised kestvused	135
TEOORIAVAHENDUS	
Bart Keunen Maailmalinnad ja teisesed linnad: kasvu ja hübriidsuse kujutus moodsas kirjanduses	159
Berk Vaher Linnade (ümber)kirjutamise võimalustest	178
VARIA	
Aare Pilv Kuidas teha Kreenholmist kunstiteost	183

METHIS

Lähme linna kirjutama! Kirjanduslikest linnauuringutest Eestis

Ene-Reet Soovik, Elle-Mari Talivee

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16193

2018. aastal möödus poolteist sajandit kirjanik Ernst Peterson-Särgava sünnist. Tema kaheosaline, juba 1930. aastate teises pooles alustatud romaan „Lähme linna kirjutama, oma elu kergendama!“, mis autori eluajal ilmuda ei jõudnud ja kavatsatud kolmanda osata jäi, avaldati Olev Jõgi toimetusel 1968. aastal. Romaan kirjeldab põhiliselt Vändra kandi talupoegade elu selle perioodi alguses, kui linnad muutusid Eesti- ja Liivimaal tõmbekeskusteks ja ühtlasi hakkasid maarahvast meelitama teisedki lähialade metropolid nagu Peterburi – aga Särgava teos jääbki seejuures talupojaromaaniks. Ent 19. ja 20. sajandi murdekohal oli Särgava kirjutanud ühes oma „Paisete“ palas („Issanda kiituseks!“, 1900) ja novellis „Jõulupuu“ (1903) linna mõjudest, kirjeldades linnakeskkonda naturalismi võtmes. Selleks ajaks oli ka noor Eduard Vilde jõudnud kirjutada Tallinnast ja Tartust, kord lõbusalt, kord linnakriitiliselt, ning 20. sajandi künnisel – 1898 ja 1903 – avaldas ta kaks Eesti linnaromaanide nurgakivi, tööstuslinnast Narvast või õieti Narva Kreenholmist kõneleva „Raudsed käed“ ja Tallinna ajalukku süüviva „Kui Anija mehed Tallinnas käisid“. Kui nimetada veel Eduard Bornhöhe Tallinna-jutte, oli linnaproosa algus tehtud: linn polnud ainult koht, kuhu kirjutama minna, vaid ka koht, mida raamatusse raiuda. Nooreestlased otsustasid, et „intelligentliku tuleviku-Eesti elujuured“ võrsuvadki linnas, nagu täheldas nende kaasaegne Peeter Ruubel (1918, 60),¹ ja A. H. Tammsaare suurromaanide osade seast räägivad linnadest tervelt kolm. Tammsaare andis järje omakorda sümboliseerivalt üle Karl Ristikivile. Linnadest loodud kirjandust seirati

1 Peeter Ruubel, 1918. Noor-Eesti ja poliitika. – Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti, 48–61.

samuti terava pilguga: heaks näiteks on juba Hans Kruusi uurimus „Linn ja küla Eestis“ (1920), mis sisaldab eraldi peatükki „Linn ja küla Eesti kirjanduses“.

Praegu on linnaküsimused meie ühiskonnas esil rohkem kui kunagi varem. Nii hoiab kultuurihuvilisi linnateemadega lausa iganädalaselt kursis ajaleht Sirp, mis tutvustab lugejatele ka akadeemilisemas urbanistikas toimuvat, kuid keskendub peamiselt arhitektuuri ja planeerimise valdkondadega seonduvale. Laiema avalikkuse ees võib aga olla rohkem varju jäänud kirjandusteaduse linnaküsimustega tegelev haru, mis on maailmas hoogsalt institutsionaliseerumas ning Eestiski viimase kümnendi jooksul end ka formaalselt teadvustama hakanud. Varasemaid sporaadilisemalt publitseeritud kirjanduslikele linnadele pühendatud käsitlusi süstemaatilisemalt edasi arendavad kirjanduslikud linnauuringud on Eestis tuule tiiba-desse saanud suuresti rahvusvahelise koostöö toel, mis on aidanud kaasa ka käes-oleva linnanumbri sünnile.

2013. aasta augusti lõpuks kutsus Soomes loodud Kirjanduslike Linnauuringute Assotsiatsioon – Association for Literary Urban Studies ehk ALUS, toona veel nimega Helsinki Literature and the City Network, kirjanduse ja linna suhetest akadeemilisemal moel huvitujaid Helsingi ülikoolis toimuvale konverentsile nimega „City Peripheries / Peripheral Cities“. Eesti linnahuvilistest osalesid seal Ivo Heinloo, Elle-Mari Talivee ja Berk Vaher, kes eri vaatenurkadest lähtudes arutlesid Tartu ja Tallinna kirjanduslike käsitluste üle. Konverentsiettekannete põhjal ilmus Palgrave'i kirjastusel Londonis kogumik „Literature and the Peripheral City“ (2015), mille toimetasid Lieven Ameel, Jason Finch ja Markku Salmela ning millesse Elle-Mari Talivee ja Jason Finch kirjutasid ühisartikli Eduard Vilde romaanist „Kui Anija mehed Tallinnas käisid“. 2015. aastal korraldas ALUS konverentsi Turus Åbo Akademi ülikoolis. Eestist sõitsid sinna esinema Ene-Reet Soovik, Elle-Mari Talivee ja Mart Velsker. Ka see inspireeriv konverents „Literary Second Cities“ päädis samanimelise kogumikuga Palgrave'i kirjastusel samade toimetajate käe all, Mart Velsker ja Ene-Reet Soovik kirjutasid sellesse artikli Tartust ning Elle-Mari Talivee Narvast.

22. septembril 2017 peeti Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumis Nõmme-Rahumäel ALUSi esimene välisseminar, sümposium „Literature and the Multilingual City“. Järgmisel, 2018. aasta mais Londoni ülikoolis peetud ALUSi seminaril tegid Elle-Mari Talivee ja Jason Finch ühisettekande 1905. aasta monumentidest Tallinnas, sidudes selle Tammsaare „Tõe ja õiguse“ kolmanda osaga. Läbi 2018. aasta jätkus koostöö tööseminari ja ettekandepäeva organiseerimisega Narvas. 13.–14. septembril toimunud üritus „Narva, piiri- ja tööstuslinn: kirjanduslikke kajastusi“, kus ettekannetega osalesid mitmeid erialavaldkondi esindavad teadlased ja loovisikud, kujunes ka käesoleva linnanumbri eoks. Ühistest tegemis-

test on välja kasvamas teisigi koostööprojekte, mis on hakanud koondama eelkõige Eesti ja Soome teadusasutuste eri distsipliinide uurijaid.

Narva seminaril võttis sõna ka suurem osa selle ajakirjanumbri artiklite autoreid, kuigi nende viimaks valminud kirjutiste teemad ei tarvitse kõigil juhtudel otseselt kattuda diskussioonialtis õhkkonnas esmalt välja pakututega, vaid on mõnelgi juhul saanud tõukeid kaugemale edasi liikumiseks, fookuse täpsustamiseks või laiendamiseks.

Erinumbri juhatab sisse seminaril USA Missouri osariigis asuva St. Louis' linna näitel jõeäärsetest piirilinnadest kõnelnud J a s o n F i n c h , kellelt sedapuhku palusime Eesti lugejaile kirjanduslike linnauuringute ülevaatlikku tutvustust. ALUSi üks asutaja ning praegune president Finch lokaliseerib kirjanduslikud linnauuringud kontseptuaalsel kaardil neile lähedaste distsipliinide suhtes ning teeb eraldi juttu olulistest linna- ja ruumimõtestajatest Jane Jacobsist, Doreen Masseyest, Eric Prietost ning Jeff Malpasist. Rõhutades, et kirjanduslikud linnauuringud on osa kirjandusteadusest ja nende uurimisobjektiks on kirjanduslikud representatsioonid ning konstruktsioonid, toonitab Finch siiski nende multidistsiplinaarset olemust, mis nõuab selle valdkonna viljelejalt paratamatult kokkupuudet mitmesuguste teistegi erialadega, ning toob välja, et keskkonna mõtestamine kirjandusfiltri kaudu võib avaldada mõju ka väljaspool kirjandust kogetava linnaelu mitmetele aspektidele.

Järgnevad konkreetsete autorite, perioodide ja nähtuste käsitlused ammutavadki inspiratsiooni erisugustest distsiplinaarsetest löikepunktidest. Omaeluloolisi materjale uurivad M a r i k a P e e k m a n n ja R e e t B e n d e r kirjutavad kadunud baltisaksa Narvast kahe autori noorpõlvemälestuste kaudu. Avaneb pilt linnast, mida iseloomustavad pinged ja põkkumised eri rahvuskultuuride ja religioossete denominatsioonide vahel, meenutatakse ka vana Narva barokset arhitektuuri, mis nüüdseks on kadunud nagu toonaste meenutajate baltisaksa kogukondki. Hävinud linna vaatleb ka E n e - R e e t S o o v i k u kultuurigeograafiast lähtuv artikkel, mis käsitleb linnamaastikke murrangulise rebenemisprotsessi käigus, nagu neid esitletakse Bernard Kangro Tartu-tsükli romaanides „Kivisild“, „Must raamat“ ja „Kee-ristuli“. 21. sajandi „rebenenud maastike“ geograafidest uurijatele leitakse eelkäijaid 1941. aasta sõjapurustusi uurinud Tartu Linnauurimise Toimkonnast, mida juhtis geograafiaprofessor Edgar Kant, ning pannakse tähele puutepunkte toonase maa-teadusliku mõtte ja Kangro veidi hilisema kirjandusliku lähenemise vahel.

Järgmised kaks artiklit viivad lugeja sõjajärgsesse aega. M a r t V e l s k e r teeb üldistusi stalinismi ajal kirjutatud eesti luules ette tulevate linnatroopide kohta ning mõtiskleb sotsialistliku realismi ebamääraselt ähvardava reglemendi mõju üle tolle aja poeetilistele linnarepresentatsioonidele. Suuremate Eesti linnade kõrval Moskva ja Leningradi luulendamine annab eeskujulinnakujutusele üldse, niivõrd

kui sotsialistlik realism toimis peamiselt ennast paranoilise hirmu küttes taastootva praktikana. Velskri vaatlusest nähtub, et teatavat vabadust kujutamisel pakus väiksem ning kohalikum mõõtkava. Elle-Mari Talivee artikkel keskendubki konkreetsemalt Ida-Virumaa regioonile, mille sõjajärgse ülesehitamise kujutamist vaadeldakse eri mälukirjutustüüpide põhjal – sõjavangide mälestustest Vladimir Beekmani ja Andrei Hvostovi loominguni. Kõrvutatakse mitme ajajärgu mälestuslikku ainet ning tagasivaateli omaeluloolisi tekste võrreldakse ülesehitusprotsessi vahetus kaasajas avaldatud kajastustega.

Temaatiliste põhiartiklite osa lõpetab Tarmo Pikneri panus, milles loetakse ja kõrvutatakse taas autobiograafilisi tekste, ent sedapuhku geograafi pilguga. Pikner analüüsib sellistes kirjutistes kujutatud Narva ning Detroiti kui kahanevate tööstuslike piirilinnade kohta tehtud tähelepanekuid ning leiab neist võimalusi elu kestlikkuse säilitamiseks postindustriaalsetes linnades. Kasvumudelite edust ja alfaaastases maailmalinnadest eemale suunab ka teooriavahenduse rubriigis avaldatud Belgia Genti ülikooli õpetlase Bart Keuneni käsitus teisestest linnadest, mis suuruselt, auralt või mõjukuselt megalopolidele alla jäävad, kuid linnauuringutes seni valitsenud kasvuparadigma taandudes on näidanud end tänuväärsete uurimisobjektidena.

Teemanumbri lõpuosa illustreerib ühtlasi ka kirjanduslike linnauuringute tihedat seotust reaalse linnade arenguteede suunamisega, millele avaartiklis juhib tähelepanu Jason Finch. Teiseste linnade teoreetilist käsitlemist Keuneni artiklis kommenteerib linnakuvandi praktilise kujundamise perspektiivist kirjanik Berk Vaher, kes on olnud osaline Tartu kandideerimismaterjalide ettevalmistamisel nii UNESCO kirjanduslinna tiitli saamiseks kui ka kahel Euroopa kultuuripeaklinna konkursil, millest teine kujunes edukaks ning tõi Tartule selle tiitli aastaks 2024. Loomingulisel ning kultuurikorralduslikul kogemusel põhinevat vaadet vahendab ka Aare Pilve essee, mis on pühendatud Narva Kreenholmi kunstilisele kujutamisele ja kirjeldab ajaloolise ülevaate taustal seal 2018. aastal etendunud teatriprojekti „Oomen“, mille juures autor oli tegev dramaturgina.

Kuigi käesolev artiklikogum ei anna mõistagi aimu kirjanduslike linnauuringute paleti kogu kirevusest, osutab see võimalustele lugeda läbi linnaprisma nii luulet, proosat kui ka mitteilukirjandust, võtta fookusesse poeetikat ja kirjanduslugu, aga ka sotsiaal- ning loodusteadustele lähedasi küsimusi, käsitleda kirjanduslikke linna mälupaikade kui ka tulevikuruumidena. Küllap liiguvad meie kirjanduslikud linnauuringud sellest vahearuandest viljakalt edasi.

Selle Methise numbri kokkupanemisel on olnud oluline roll ka meie kaastoimetajatel. Jason Finch töötas kaasa kogumiku kontseptuaalse telje vormistamisel ning võttis enda kanda sellised möödapääsmatud ülesanded nagu autoriõiguste küsimustega seonduv ja ingliskeelsete osade toimetamine. Kogu ettevõtmine võinuks sootuks soiku jääda, kui selleks poleks otsustavat ja energilist tõiuet andnud Narva seminaril esinenud geograaf Anu Printsmann, kelle innustav abi ja pealehakkamine erinumbri koostamise ning toimetamise algfaasis oli suureks toeks. Tema esindatud maateaduslik vaatepunkt ning erialased nõuanded ja vahendatud kontaktid aitasid tõhusalt kaasa kirjanduslikke linnauuringuid iseloomustava distsipliinipiire ületava õhkkonna säilimisele kogu ajakirjanumbri valmimisprotsessi vältel.

Täname südamest ajakirja peatoimetajat Marin Laaki, kes meile linnanumbri tegemise võimalikuks tegi ning selle tegusalt ja operatiivselt ajastas, ja keeleteimetajat Kanni Labit, kes hoidis silma peal kõigel keelest kuni läbilipsanud toimetamisvigadeni. Ja muidugi olgu tänatud artiklite põhjalikud retsensendid nii humanitaarkui ka loodusteaduste vallast.

Kirjanduslikest linnauuringutest

Jason Finch

Teesid: Käesolev artikkel tutvustab kirjanduslike linnauuringute (*Literary Urban Studies*, LUS) uuemaid suundi, visandab olulisemad uurimismeetodid ja eristab neid teistest võimalikest linnakultuuride, ruumilisuse ja kehalise kogemuse käsitusviisidest. Kirjanduslikud linnauuringud seisavad vastu varasemate linnauuringute katsetele teha üldistusi mingil hetkel kuulsaimate või suurimate linnade põhjal. Kirjanduslikud linnauuringud varustavad humanitaarteaduste uurijad vahendite, sealhulgas mõistetega, mis on rakendatavad mistahes perioodi kirjandusele ükskõik millises keeles.

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16196

Märksõnad: kirjanduslikud linnauuringud, urbanism, koht, linnakirjandus, kirjandusteooria

Mis on kirjanduslikud linnauuringud?

Seda, millisena linnad kirjanduses paistavad, on nüüdseks uuritud juba mitukümme aastat. Ent praegu on see omandanud uudse päevakajalisuse. Selline uurimistöö näitab, et puhtad humanitaardistsipliinid, nagu ajalugu ja kultuuriuuringud, on paratamatult seotud teiste akadeemiliste valdkondadega, nagu näiteks kunsti- ja disainiõppe, sotsiaalteaduste ning ka välismaailmaga. 2010. aastatel on välja kujunenud uued kirjanduslikud linnauuringud. Selles valdkonnas tekivad kirjandusuurijatel kokkupuutepunktid kogu maailma linnades aset leidva aktivismiga sellistes küsimustes nagu gentrifikatsioon, ametlik hoonestus, infrastruktuurid, sealhulgas ühistransport, ning ressursside ja teenuste võrdne kättesaadavus. Kirjanduse-, kultuuri- ja narratiiviuurijad võivad kaasa aidata eesmärgipärastatud hoogtegevusele ja linnaplaneerimisaruteludele.

Käesolevas artiklis tutvustatakse ning kontekstualiseeritakse uusi kirjanduslikke linnauuringuid Kirjanduslike Linnauuringute Assotsiatsiooni (Association for Literary Urban Studies, ALUS) ühe asutaja perspektiivist. 2011. aastal Helsingi Kirjanduse ja Linna Võrgustikuna (Helsinki Literature and the City Network) alguse saanud organisatsiooni konverentsid ja sümposionid on praeguseks viinud kolme artiklikogumiku avaldamiseni (Ameel, Finch ja Salmela 2015; Finch, Ameel ja Salmela 2017a; Ameel jt 2020a) ja Palgrave Macmillani kirjastuse kirjanduslike linnauuringute raamatusarja „Literary Urban Studies” käivitamiseni. Neis köidetes käsitletakse selliseid metropole nagu New York, London ja Pariis kõrvuti pealinnadega, nagu Santiago ja Stockholm, mille globaalne profiil pole nii kõrge, ning linna-

dega, mis kas pole enam pealinnad või pole seda kunagi olnudki: Johannesburg, Veneetsia, Diyarbakır, Las Vegas, Narva ja Kaplinn.¹

Nagu sarja „Literary Urban Studies“ toimetajad on selgitanud, rõhutavad kirjanduslikud linnauuringud oma uurimismaterjali „linlikkust“ – elemente, mis on eriomased linnale ja linnatingimustele, ning teadvustamist, mida see linlikkus toob kaasa allikmaterjalile ja mille suunas osutab metodoloogiliste uurimismarsruutide vallas (Beville ja Flynn 2018, ii). Selliste elementide hulka kuuluvad simultaansus, sattumuslikkus ning palimpsestlik olemus, mida sageli seostatakse linnakogemustega modernistlikus kirjanduses, kuid loetelu ei piirdu sellega. Keskendumine linlikkusele kirjanduses võtab arvesse linnatingimuste tihedust, mitmekesisust ning ruumilisi mõõtmelid, mida tuuakse esiplaanile klassikalistes linnauuringutes, aga ka uuemat huvi linnade funktsiooni, mõõtkava ja omavahelise suhestumise vastu. Linnakirjandust vaadeldakse suhetes tegelike linnadega mitmel tasandil. Näiteks võib linnakirjandus toimida reaktsioonina materiaalsetele linnadele, poolauto-noomse esteetilise konstruktsioonina ja ka aktiivselt kujundada seda, kuidas me linnadest, nende igapäevaelust, nende problemaatikast, planeerimisest ja arengust mõtleme ja kõneleme. Linlikkus nõuab põhjalikumat ja rangemat süüvimist uute materjalide ning metodoloogiliste marsruutide otsimisse. Tänapäevases linlikkuses esile kerkivate teemade seas on võtmetähendusega võrgustike, mõõtkavade ja hierarhiate mõisted ning see, kuidas neid nii ilu- kui ka mitteilukirjanduses kasutatakse, kritiseeritakse ja ümber korraldatakse. Tänapäeva kirjanduslikes linnauuringutes on need küsimused kesksel kohal.

Akadeemilise valdkonnana on kirjanduslikud linnauuringud tihedalt seotud linnaajaloo, linnaplaneerimise ja kultuurigeograafiaga. Paljud varasemad ülevaated kirjanduslikest linnarepresentatsioonidest algasid juhtivateks või keskseteks peetud maailmalinnadega, võttes eeskuju Walter Benjamini seisukohast, et Pariis on „19. sajandi pealinn“, või pidades esmatähtsateks „20. sajandi pilvelõhkujatega Manhattanit või 21. sajandi globaalseid finantspealinnu“ (Benjamin [1935] 2002; Finch, Ameel ja Salmela 2017a, 5). Ent „[e]namik linnaelanikke kogeb oma linnu mingil

1 Vt mh Markku Salmela (New York), Aleksejs Taube (London), Jeremy Tamblingi (Pariis), Bieke Willemi (Santiago), Tone Selboe ja Lydia Wistiseni (mõlemad Stockholm) ning Marita Wenzeli (Johannesburg) peatükke raamatus „Kirjandus ja perifeerne linn“ („Literature and the Peripheral City“, Ameel, Finch ja Salmela 2015). Giada Peterle, Francesco Marilungo, Markku Salmela ja Elle-Mari Talivee artiklid raamatus „Kirjanduslikud teisesed linnad“ („Literary Second Cities“, Finch, Ameel ja Salmela 2017a) käsitlevad vastavalt Veneetsiat, Diyarbakiri, Las Vegast ja Narvat ning Huda Tayobi peatükk teoses „Kirjanduslike narratiivide materiaalsus linnaajaloos“ („The Materiality of Literary Narratives in Urban History“, Ameel jt 2020a) on pühendatud Kaplinnale. Vt ka mitmeid peatükke „Palgrave'i kirjanduse ja linna käsiraamatus“ („The Palgrave Handbook of Literature and the City“, Tambling 2016), sh Ameeli, Finchi, Salmela ja Wenzeli omi.

Linnakirjanduslik paik George Gissingi romaanist „Demos: A Story of English Socialism” („Demos, lugu inglise sotsialismist”, 1886), 3. ptk: Regenti kanal Londonis Islingtoni ja Hoxtoni vahel. Jason Finchi foto, oktoober 2019.

moel teisejärgulistena muude, suuremate või kuulsamate linnade kõrval” (Finch, Ameerika ja Salmela 2017a, 5). Kirjanduslikes linnauuringutes rõhutatakse perifeeriaid ning teisesust lotmanlikus mõttes (Lotman 1985; vt Talivee ja Finch 2015) „dünaamilisena” ning see rõhuasetus seab kirjanduslikud linnauuringud samasse ritta 21. sajandi maailma (või globaalse) ajalookirjutusega (Kumar 2019).

Kirjandustekstid võimaldavad sissevaateid linnaelu aspektidesse, mis ei ole sama hästi kättesaadavad teistes linnauurijate poolt kasutatavates allikates, nagu seda on ajaloodokumendid ja poliitilised tekstid. Raamat „The Materiality of Literary Narratives in Urban History” („Kirjanduslike narratiivide materiaalsus linnaajaloos”; Ameerika jt 2020a), mis on sündinud ALUSi haakumistest ajaloolaste tegevusega, tegeleb spetsiifiliselt selle küsimusega. Näiteks kaldub kirjandus (proosa, luule, draama, aga ka mitteilukirjanduslikud žanrid) toimima linna mitmel tasandil, peegeldades linna kompleksust selle skalaardimensioonides ning seda taasesitades. Kirjanduse võime sätestada kohaülesust (Mattheis 2018), kompleksed seosed linna vormi arvukate kontseptsioonidega (Keunen 2017, vt lk 159–177 käesolevas Methise numbris) ning selle suutlikkus anda edasi mõõtkavatasandite mõttekujutuslikku üksteisest läbipõimimist inimeste poolt (Finch 2016a, 3–31, 213–214) muudab kirjanduse eriti asjakohaseks täienduseks mitteilukirjanduslikele tekstidele, milles kujutletakse linna võimalusi (näiteks poliitilisi suundi ja planeerimist puudutavatele tekstidele). Teiseks, kirjandus kaldub hõlmama inimlikku ja kogemuslikku

skaalat, mida näitlikustavad (kuid kindlasti ei ammenda) esimeses isikus jutustamine ning teadvuse voolu võtted. Ning kolmandaks tegeleb kirjandus eriti kontrafaktilisusega (Dannenberg 2008), mis ikka ilmneb selles, et kirjandussüžeed on sageli korrastatud arusaama ümber sellest, mis saaks olla või oleks võinud olla. Sellisena saab kirjandus toimida laboratooriumina, milles pannakse proovile võimalikke maailmu, individuaalsest kuni kogukondliku ja sealt edasi planetaarseni.²

2. ... ja mis need ei ole?

Kirjanduslikke linnauuringuid võib hõlpsasti segamini ajada mõnede teiste, tõsi küll, seotud uurimisvaldkondadega: linnauuringutega, niinimetatud ruumilise pöördega humanitaar- ja sotsiaalteadustes, paigafenomenoloogiaga, kirjandusgeograafiaga, geokriitikaga, psühhogeograafiaga, kujunemisjärgus olevate uute materiaalsus- ja mobiilsusuuringutega. Kindlasti võib kirjanduslikke linnauuringuid liigitada osaks linnahumanitaariast, valdkonnast, milles viimasel ajal on võrsunud jõudsalt interdistsiplinaarseid uurimusi (nt Ameer, Kervanto Nevanlinna ja Nyström 2016; Finch 2016b), kuid tegu ei ole linnauuringutega. Kirjanduslikud linnauuringud on kirjandusteaduse, mitte linnauuringute haru. Nii linnateooriat kui ka „linnades aset leidvate praktikate ning protsesside empiirilisi kirjeldusi“ (Jayne ja Ward 2017, 49) hõlmavad linnauuringud moodustavad sotsiaalteaduste interdistsiplinaarse valdkonna, mille suunitluseks on praktiline rakendatavus planeerijate, aktivistide ja teistegi poolt. Kirjanduslikud linnauuringud see-eest on akadeemiliste humanitaarteaduste alaosa, mis püüdleb dialoogile nii sotsiaalteadlaste kui ka praktikutega.

Edasi tuleb öelda, et kirjanduslikud linnauuringud küll kasvasid välja laiemast huvist „ruumi ja koha vastu kirjanduses“ (Finch 2011; Isomaa jt 2013), kuid see on suundumus, mis järgneb nn ruumilisele pöördele ning on reaktsioon sellele, kuid mitte osa sellest. *Ruumiline pööre* on lühitermin tähistamaks mõju, mida mitmetele distsipliinidele, sealhulgas kultuuriloole ja inimgeograafiale avaldasid Henri Lefebvre'i, Michel de Certeau ja Michel Foucault' väited, et ühiskondlikult produtseeritud ruumilisus on produktiivne, isegi esmane kriitilise analüüsi kategooria. Ruumilise pöörde kui põhimõtteliselt poliitilise laadi või analüüsi, akadeemilise uusvasakpoolsuse osa juured on „fenomenoloogilise mõtlemise esiletõus, mis rõhutab perspektiivsust ning lokaliseeritud kehastumust kui teadvuse lähtekohta“,

2 Need kolm aspekti on pärit tekstist, mille löid valmimisjärgus oleva teose „Linliku võimalikkuse kirjandused“ („Literatures of Urban Possibility“) toimetajad – siinkirjutaja, Lieven Ameer ja Markku Salmela. Raamat on välja kasvanud ALUSi konverentsist, mis toimus 2017. aasta augustis Tampere. Kolmanda punkti sõnastus võlgneb tänu eriti Lieven Ameerile, kes on töötanud kontrafaktilisusega kui kirjanduslike linnauuringute ühe võtmevaldkonnaga.

kui tsiteerida Gerhard van den Heeverit (2018, 72). Kirjanduse lugemine elustab teiste elukogemusi, sealhulgas kohtadesse paigutatust, eriti linnades, kus meeltega tajutava nivood on peaaegu üleküllastunud (Malpas 2012), ning fenomenoloogia asetseb ruumikeskse kirjandusteaduse ning kirjanduslike linnauuringute mingi osa keskmes (Finch 2016a; Prieto 2018), kuid kirjanduslikud linnauuringud ei esinda tingimata fenomenoloogilist vaatenurka ega kuulu lahutamatult kokku koha mõistega.

Ajakirja *Literary Geographies* esimeses numbris määratles kirjandusteadlane Neal Alexander kirjandusgeograafiat kui ruumilisest pöördest võrsunud valdkonda, mis asub spetsiifiliselt „inimgeograafia ja kirjandusteaduse liitpinnal“ (Alexander 2015, 1). Uue interdistsiplinaarse uurimismeetodi juured on seega mitmekesised, ulatudes nii kirjanduskriitikute ja elulookirjutajate suhteliselt ebasüstemaatiliste pingutusteni pakkumaks selgitusi kohtadele, mida võib leida Charles Dickens'i või õdede Brontëde teostest, kui ka kirjandusteoste teedrajavate tõlgendusteni selliste geograafide poolt nagu Marc Brosseau (1994; 1995). Oma aluspõhimõttelt on uus kirjandusgeograafia interdistsiplinaarne, kirjanduslikud linnauuringud on aga multidistsiplinaarsed. Vähemalt selles osas sarnanevad kirjanduslikud linnauuringud rohkem linnauuringute ja regionaalgeograafiaga kui kirjandusteaduse või kultuuri-geograafiaga ning on keskendunud reaalse maailma objektile, nimelt linnale, oma käsitusviisis, mida olen teisel nimetanud „koht-kõigepealt“-tüüpi vaatenurgaks (Finch 2016a, 24). Vastselt tekkivad valdkonnad võivad võistelda, milline millist endasse hõlmab, nagu siis, kui Alexander (2015, 3) väidab, et „kirjandusgeograafiaga tegeldakse sageli teiste nimede all“, mille hulka kuuluvad „kujutluslik geograafia, kirjanduskartograafia, geokriitika, geopoeetika, geohumanitaaria“. Siin leidub tõepoolest kattuvusi, kuid ruumilise pöörde kiiluvees on võib-olla olulisem selgitada erinevusi.

Kui vaadelda üht näidet Alexanderi nimekirjast, siis *geokriitika* tähistab spetsiifiliselt ruumilise pöörde järgset paigaurimist kultuuriliste materjalide kaudu, paigutades koha esiplaanile – või on, kui kasutada geokriitika rajaja Bertrand Westphali ([2007] 2011) sõna, „geotsentriline“ – ning töötab stratigraafiliselt, kasutades analoogiliselt arheoloogia ja geoloogiaga kihtide lahtikaevamise meetodit. Osas kirjanduslikest linnauuringutest rakendatakse geokriitikat kui võttestikku väga edukalt (nt Marilungo 2017). Ent geokriitikat, nagu ka kirjandusgeograafiat ja mu enda väljatöötatud meetodit, paigakeskset süvakriitikat, tuleb eristada kirjanduslikest linnauuringutest seetõttu, et need tegelevad kultuuriliste ülevaadetega põhimõtteliselt ükskõik millistest kohtadest, kirjanduslikes linnauuringutes tuntakse aga huvi just teatud sorti kohtade ja mitte teiste vastu (mentaalsed ja tekstuaalsed konstruktsioonid sellest, mis on linn, võivad muidugi tohutult varieeruda). Nende kolme

naabri seas meenutavad kirjanduslikud linnauuringud paigakeskset süvakriitikat selle poolest, et mõlemas kasutatakse ükskõik milliseid tekste ja vaatenurki, mis osutuvad käepärasteks või sobivad käsitletava juhtumiga; metoodika osas on mõlemad läbinisti eklektilised.

Kirjanduslikele linnauuringutele valavad valgust võrdlused ja vastandused ka teiste ruumikirjutuse ja -uurimise valdkondadega. *Psühhogeograafia* on vastuoluline termin, ent kirjeldab siiski tähelepanuväärset nähtust – seda, kuidas inimese mälestustega põimunud jalutuskäigud lubavad kiikamist kohtadesse, mida süsteemsemad ega akadeemilisemad vahendid ei võimalda. See on tuntavas suguluses selliste loovmeetodite nagu skitseerimise ja fiktsioonilooma kasutuselevõtuga inimgeograafia eksperimentaalsetes harudes (Peterle 2019). Ometi on psühhogeograafiale, nagu ka eri nimedega tähistatud käsitusviisidele, mis on seotud flanööri mõistega, näiteks süvatopograafiale (Papadimitrou 2012) langenud osaks rünnakud selle eest, et need privilegeerivad nende kogemusi, kel on jõudeaega ning võimalust end publikule kuuldavaks teha.

Olles pigem vägagi akadeemilised suundumused võrreldes sellise tegevusega nagu akadeemilise ja loovkirjutamise vahelisele rindejoonele jääv psühhogeograafia, jagavad viimasel ajal sotsiaalteadustes aset leidnud materiaalsuste ja liikuvustega seotud „pöörded“ kirjanduslike linnauuringutega huvi reaalse maailma nähtuste kategooria vastu, mis ületab distsipliinide eraldusjooni, suubudes valdkonda, mis pole niivõrd inter-, kuivõrd multidistsiplinaarne. Ent ei psühhogeograafia ega töö materiaalsuste ja mobiilsuste vallas aseta ühtainsat ruumilist objekti uurimistöö keskmesse nii selgelt kui kirjanduslikud linnauuringud „linna“ (või ehk lihtsalt „linnasid“). „Ruum on materiaalne produkt,“ kui tsiteerida Manuel Castellsi, ja siiski, nagu osutab Gerhard van den Heever (2018, 75–76; ka Castellsi tsitaat pärineb van den Heeverilt), on „ruumilise pöördega“ seotud uurimistöös tihtipeale jätud „ruumi konstrueerimise materiaalsus [. . .] puudutamata ning teoretiseerimata“. Materiaalsusele keskendumine tähendab pidevat viitamist inimsubjektide kehalisele paigutatusele, seega seades materiaalsuse-alased tööd, olgu need ükskõik kui mitmekesised, kõrvuti kirjanduslike kohauuringute ning eriti kirjanduslike linnauuringutega. Sõnal *materialism* võib olla spetsiifiliselt marksistlik tähendus, ent seda on võimalik kasutada ka kirjandusuurimise puhul, mis keskendub ehitatud keskkondadele, milles see kirjandus on loodud (Tobin 2018).

Nii linna- kui ka kultuuriajaloolaste jaoks võib kirjanduse lugemine potentsiaalselt valada valgust materiaalsete linnatingimuste aspektidele, mida teistsugused allikad ei suuda ära seletada, samal ajal kui kirjandusteosed ise on materiaalsed produktid (Ameel jt 2020b). Heites üle distsipliinipiiride pilku sellele, kuidas eri liiki mobiilsused on struktureerinud inimkogemust kultuurivaldkondade siseselt ja

neist väljaspoolgi, ilmneb veel üks tegevus, mida kirjanduslikes linnauuringutes on võimalik kasutada, kuid millega võrreldes neil on olulisi meetoodilisi erinevusi, sest uurimise tuumobjektiks on ruumiüksus ja mitte inimpraktika. Kirjandusteadlased, kes töötavad eri žanridega, mille hulka kuuluvad romaan ning päevik, võivad pakuda omalaadseid panuseid mobiilsusuuringutesse, nagu ka töösse linna materiaalsusega, tänu oma asjatundlikkusele inimeste jutustamispraktikate kui teiste kogemuste mõistmise vahendite vallas, olgu neil siis konkreetset linlik fookus või mitte (Pearce jt 2013; Pearce 2018).

Viimaks saab kirjanduslikke linnauuringuid eristada veel ühest tema naabrist: linnakultuuri uuringutest. 2014. aastal asutatud ajakiri *Journal of Urban Cultural Studies* avaldab artikleid, milles „antakse võrdset kaalu: (1) linnauuringute ühele või mitmele aspektile (argielu, ehitatud keskkond, arhitektuur, linnaplaneerimine, identiteedikujunemine, transport...) ning (2) ühele või mitmele konkreetsele kultuuri(teksti)produktiooni vormile (kirjandus, film, graafiline romaan, muusika, kunst, grafiti, videomängud, virtuaalsed või *online*-võrguruumid...)” (JUCS 2019). Kirjandus ei ole selles formuleeringus päriselt kaotsi läinud, ent ei asu kaugeltki mitte kesksel kohal. Samamoodi uurib „linnakultuuri“ ülevaade, mille raamatus „Remaking London“ („Ümber tehtud London“) esitab arhitektuuriteadlane Ben Campkin (2013, 3, 16), selle metropoli aspektide „representatsioone“, mida võib leida fotoajakirjandusest ning 20. sajandi „avalike ja kultuuridiskursuste“ lõikepunktidest ning kunstnike interventsioonidest. Mõlemal puhul tulevad ilmsiks kohta esmaseks tõstvate käsitlusviisidega seotud riskid: vormiüksikasjad libisevad fookusest välja. Inimesed kasutavad sõnu, et rääkida lugusid oma elust ning kohtadest, kus nad on elanud; ilukirjanduslik ja ka mitteilukirjanduslik proosa ning luulegi salvestavad seda moel, mis erineb kõigist teistest, millele keskenduvad Campkin ja ajakiri *The Journal of Urban Cultural Studies*.

3. Moretti, suurusjärg ja alternatiivid

1980. aastatel lükkas Franco Moretti kõrvale hüpoteesi, mis „võis tunduda möödapääsmatuna“, nimelt selle, et „linnaga toime tulemiseks võtab kirjandus kasutusele kirjelduse“, puudutades selle komponente: „maju, esemeid, suurus, mida on võimalik mitmel moel kirjeldada ja klassifitseerida“. Selle asemel, kirjutab Moretti:

[...] iseloomustab linna see – ükskõik mil moel, ning see leiab tee romaani – et selle ruumiline struktuur [põhimõtteliselt selle kontsentreeritus] on funktsionaalne liikuvuse intensiivistumise suhtes: loomulikult ka ruumilise liikuvuse, ent peamiselt ühiskondliku mobiilsuse. Õnnestumise ja ebaõnnestumise silmipimestav kiirus on tähtis teema 19. sajandi romaanis alates Balzacist

kuni Maupassant'ini: sellega siseneb linn moodsasse kirjandusse ning muutub selle nii-öelda kohustuslikuks kontekstiks. (Moretti [1983] 2005, 111–112)

Mõnel moel, näiteks viidates mobiilsusele, mis on nii „ruumiline“ kui ka „ühiskondlik“, on Moretti teerajaja. Essees „Homo Palpitans: Balzac's Novels and Urban Personality“ („Homo palpitans: Balzaci romaanid ning linlik isiksus“), millest see lõik pärineb, pühendub ta materiaalsuse ja tekstuaalsuse mitmetele tasanditele, põimides omavahel ühest küljest mõtteid ja aistinguid, teisalt dokumenteeritud tegelikkust. Ent võttes eesmärgiks seada küsimärgi alla „seos, mille Benjamin kehtestas linnakogemuse ning kirjandusproduktiooni vahel oma essees Baudelaire'ist (mis on viimase kümnendi *sancta sanctorum*)“, jõuab Moretti järeldusele, et „linnaelu“ kujutamisel juhindusid 20. sajandi „peamised kirjandus- ja massikultuurižanrid“ 19. sajandi „laissez-faire-linna“ – Balzaci Pariisi – mudelist (Moretti [1983] 2005, 109, 128–129).

Benjamin ja Moretti näivad seega jagavat uskumust, et see, mis linnast tõelise (suur)linna teeb, on selle suurusjärg, selle võimsad mõõtmed (olgu siis füüsiliselt või kultuuriliselt). See meenutab Bart Keuneni seisukohta, et 20. sajandil iseloomustab „linnauuringute klassikalisi teoseid“ Georg Simmelist Chicago sotsioloogiakoolkonnani ning Leonardo Benevolo hilisemate töödeni „soov leida sellele suurusjärgumulele mingisugune objektiivne alus“ (Keunen 2017, 23; vt lk 161 käesolevas numbris). Kirjanduslikud linnauuringud üritavad vältida seesugust kinnistumist selle külge, mida peetakse keskusteks ja metropolideks või megalopolideks, keskendudes väiksematele ning kultuuriliselt mitte nii selgesti defineeritud asulatele ja linnaosadele, mis nii kirjanikel kui ka linnauuringute teemadel kirjutajatel on kippunud unarusse jääma.

Lisaks tasub vastu seista Moretti väitele, mille tõeväärtust kirjanduslike linnauuringutega tegelejad liigagi hõlpsasti võivad eeldada, et linn kui koht ning romaan kui kunstivorm on lahutamatu seotud. Hoolimata linnaluule olulisusest Rooma ja klassitsismiaja satiiris kuni Charles Baudelaire'i ja T. S. Elioti ekskursioonideni moodsasse linna, võib romaani hõlpsasti pidada linna kirjanduslikuks ekvivalendiks. Lõppude lõpuks, ning kanooniliselt nii, nagu nähtub 19. sajandi üüratust realistlikust näitematerjalist, sisaldab see linna tohutu paljutahulisuse representatsioone, lähtudes narratiivsetest sidemetest mitmete ühiskondlike tasandite vahel tekstikeskkonnas, mis on täis kohanimesid, objekte ja kõrvaltegelasi. Ent linna puudutavaid legende on sagedamini maksma pandud luule kui romaani kaudu – tõik, mis kehtib nii teiste linnade, näiteks Inglismaal asuva Bristol, kui ka Rooma ja Londoni kohta (Borch 2017). Moretti ([1983] 2005, 126) väidab, et detektiivromani kõrgkirjanduslikuks kujunemine 20. sajandil Jorge Luis Borgese, Carlo Emilio

Gadda, Alain Robbe-Grillet' ja Thomas Pynchoni postmodernismis kujutab üksnes 19. sajandi realistlikes suurteostes leiduva linnakujundi „õõnestumist“. See jätab kõrvale loomingulise mitteilukirjanduse, näiteks reisikirjade ning autobiograafiliste kirjutiste olulisuse 20. ja 21. sajandi kirjanduslike linnakujutuste jaoks. Ka ignoreerib see võimalust kasutada kirjandusteaduses välja kujunenud võttestikku, lugemaks tekste, mis polnud algselt ette nähtud „kirjandusena“ lugemiseks, näiteks linnade eneseesitlusi linnaplaneerimistekstides.

Tõepoolest, ehkki Moretti võis tõsta linna ka kirjandus- ja kultuurikriitikute, mitte üksnes sotsioloogide ja arhitektuuriloolaste arutelu objektiks, näib tal 1980. aastatel olevat puudunud kindlus selle suhtes, kuidas seda uut tegevust jätkata. Eriti paistab, et lääneliku marksistina, kes nõustub selliste ettekirjutustega nagu „ajaloolisusta alati“ (Jameson 1981, 9), tundub ta olevat tol perioodil olnud skeptiline seisukoha suhtes, et ruumi varieeruvuses on midagi tegelikult tähendusrikkast, pidades kultuuri muutumist selle asemel ajaliselt struktureerituks. Vaatemängulisest linlikul ühiskonnaredelil ülespoole pürgimisest, Balzaci, Maupassant'i ja teiste lugudes kirjutab ta, et

[...] linnast füüsilise kohana – ning seetõttu ka kirjelduste ja klassifikatsioonide toetajana – saab pelk taust linnale kui arenevate ühiskondlike suhete võrgustikule – ning seega tugi narratiivsele ajalisusele. Romaan teeb nähtavaks, et linna tähendust pole võimalik leida ühestki konkreetsest kohast, vaid see ilmutab end üksnes ajalise trajektoori kaudu. Kui müütilise jutustamise suureks pürgimuseks on aja metamorfoos ruumi, pöörab linlikkus selle aksiooni pea peale ning üritab pakkuda ruumilisele lahendust järgnevuse terminites. (Moretti [1983] 2005, 112)

Siinkohal eitab Moretti tegelikult nii linnade eneste mitmekesiseid reaalsusi (vastandina sellisele katusabstraktsioonile nagu „linn“) ning allutab ruumilisuse ajalisusele. Seega asub varajane Moretti positsioonile, mis on üsna erinev sellest, mida esindavad kas kohafenomenoloogid või Lefebvre'i esmane kinnitus, et ühiskondlikult produtseeritud ruum struktureerib tähendusrikkalt inimkogemust, mille Moretti ise võtab oma hilisemas Euroopa romaani atlases („Atlas of the European Novel“, 1998, 79; vrd Finch 2011, 28) kasutusele kujul, et see, k u s lugu toimub, on oluline. On võimalik, et tema 1980. aasta seisukohast nähtub lähedust narratoloogiaga, valdkonnaga, mis fundamentaalselt tegeles jutukirjanduse järjestava korrastamise ning ajalise lahtirullumisega, milles tuleb ilmsiks kokkupõrge narratoloogilise vaate ning võib-olla mitmete teiste vaadete vahel kirjandusliku linna ruumilisusele.

Moretti viimane lause äsja tsiteeritud lõigus osutab suurusjärgule kui omadusele, võimele ühendada väga väikesemõõdulist ning väga suuremõõdulist kirjan-

dusloos ja kirjanduslikes ruumiuringutes, mis edasi mõtlemise jaoks on äärmiselt produktiivne, võib-olla tema töö kui terviku kõige väärtuslikum omadus üldse. Ent nii linnade ja linnajagude tähenduslike erinevuste eitamise kui ka ruumi allutamise osas eelistavad kirjanduslikud linnauuringud jääda eriarvamusele. „Linna“ tähendust ei tarvitse leida „ühestki konkreetsest kohast“, ent just paljudes konkreetsetes kohtades, mida saab kohata mõõtkavapoeetika meetodite ning korduvate tagasi-pöördumiste abil, mida olen välja pakkunud teisel (Finch 2016a, 136–137, 212–214), tuleb avalikuks tõde linnade kohta kogu nende paljususes. Selliste tõlgenduste hulka kuuluvad uurimused, mis on pühendatud konkreetsetele linnapiirkondadele, mil on omaenda suundumused ja mustrid, näiteks AbdouMalik Simone (2016) kriitilise urbanismi valdkonda kuuluv uurimistöö Lääne-Aafrika linnade kohta, milles ei eeldata, et tolle piirkonna linnad vastaksid normidele, mis on välja kujunenud metropoolseteks peetavates piirkondades. Linnakirjandus, nagu Moretti osutas 1980. aastatel, aitab inimestel tõepoolest leida lahendust „ruumilisusele“, kuid moodsa linlikkuse pidamine millekski, mis on paika pandud 19. sajandi Pariisis ja veel kaks-sada aastat hiljemgi praktiliselt muutumatuks jäänud, on kahtlemata imperialistlik tegu.

Hilisematel aastakümnetel, sedamööda, kuidas uued tehnoloogiad on hakanud kirjandusteadusele võimsat ja vastuolulist mõju avaldama, on Moretti Ted Underwoodi (2019, 176) sõnusti poleemiline toetaja sellele, mida Underwood nimegab laiaulatuslikuks kirjandusteaduseks ja Moretti (2013) ise kauglugemiseks. Californias Stanfordi ülikoolis on Moretti ja tema nooremate kolleegide rajatud Stanfordi kirjanduslaboratoorium uurinud statistilisi suundumusi tuhandetes romaani-des, kasutades selliseid andmebaase nagu näiteks Hathi Trusti oma. Üks tuludest, mis sedasorti teadusest tõuseb, on põhjalikum arusaamine, kuidas kirjanduslikke ülevaateid linnadest on traditsiooniliselt moonutanud sedasorti kohtade ülerepresenteerimine linnades – ja sedasorti linnade ülerepresenteerimine – mis kirjutajaid endid köidavad. Ühe kirjanduslaboratooriumi poolt publitseeritud brošüüri autorid näitavad, et Londonit puudutavates kirjutistes, mis pärinevad perioodist 1750–1950, mainitakse lähemaid ja kaugemaid eeslinnasid, kus elas suurem osa Londoni tolleaegsest elanikkonnast, harva ja hõredalt võrreldes kesklinna kõige kuulsamate aadresside ja linnaosadega (Heuser, Moretti ja Steiner 2016, 3, joonis 3.3). See osutab uurimissuundade poole, mis rabavalt erinevad nendest, millele viitas 1980. aastate Moretti (mille hulka kuulus selliste 19. sajandi nähtuste uudsus nagu politseipatrullid, tänavavalgustus, hoonestus või sooliselt ning klassikuuluvuselt eristuvad jalutamistavad, mis tegelikult olidki 1990. ja 2000. aastate linnakultuuriuuringute fookuses). Viidatud brošüür „The Emotions of London“ („Londoni emotsioonid“) osutab selle asemel kirjanduslike materjalide kasutamisele selleks, et süüvida ini-

meste linnades eksisteerimise lihtlabasematesse, ent see-eest ehedamalt representatiivsetesse omadustesse.

4. Kirjanduslike linnauuringute intellektuaalsed alused: Jane Jacobs, Doreen Massey ja teised võtmetähendusega mõtlejad

Moretti tööd ise ei esinda kirjanduslikke linnauuringuid, kuid on neid inspireerinud. Nende arutamine rohkem kui 35 aasta jooksul on valmistanud ette pinda kirjanduslike linnauuringute eneste vaatlemisele. Kirjanduslike linnauuringute alused ning arenguteed on mitmekesised. Selles valdkonnas tegutsevad teadlased kasutavad Euroopa ühiskonnateoreetikute klassikat, muuhulgas Georg Simmeli „Grossstädte und das Geistesleben“ („Suurlinnad ja vaimuelu“), Walter Benjamini Pariiskogemise vaatlusi ning Michel de Certeau ja Henri Lefebvre'i ülevaateid produtseeritud ruumist ning kasutaja suhtest sellega. Kirjandusuuringute vallas ilmunu seas on mõjukas olnud selliste Ameerika teadlaste töö nagu Robert Alter, Blanche Gelfant, Richard Lehan ja Carlo Rotella. Mina avaksin ukse kirjanduslikesse linnauuringutesse nelja õpetlase abil, kes on mõjutanud mu enda mõtlemist ja tegevust. Nad on tegutsenud erisugustes valdkondades: linnauuringute (Jane Jacobs), kriitilise inimgeograafia (Doreen Massey), kohafilosoofia (Jeff Malpas) ning kirjandusliku ruumifenomenoloogia (Eric Prieto) vallas.

Jane Jacobs (1916–2005) on linnauuringutes ikooniline kuju, kes tegutses linna inimlikustamise nimel, ühendades selle tervikolemuse nii väikeste linnajagude elu mõistmise kui ka suuremõõtmelisse poliitikasse sekkumisega, eelkõige selleks, et päästa küpseid linnamaastikke iganenutena likvideerimisest. Doreen Massey (1944–2016) tegeles koha mõistega ning lausa päästis selle konservatiivide kätte langemast, muutes võimalikuks selle lõikumise selliste identiteedipositsioonidega nagu sugu, klass, nahavärv ning sättumus. Jeff Malpas (s 1958) rõhutab, kui oluline on inimeste jaoks teadvuse omandamisel ja säilitamisel paigustatus ning milline tähtsus on kirjandustekstidel mõistmaks, kuidas teised inimesed end paigustatuna tunnevad, muutes võimalikuks kategooriad, mille kaudu sellist kogemust arusaadavaks struktureeritakse. Tema filosoofilised pingutused ületavad eraldusjoone analüütilise ja „kontinentaalse“ traditsiooni vahel filosoofias, mis, nagu ta näitab, on tihtipeale kunstlik, kuid seavad küsimärgi alla selliseidki ideid nagu Benjamini seostamine linnaruumiga ja Heideggeri ühendamise eemalasuva ruraalsusega (Malpas 2012). Eric Prieto (s 1966), nagu ka Massey ja Malpas, seab küsimärgi alla koha kui mõiste, eriti kujul, mil see toimib postkoloniaalsetes linnakirjandusteostes.

Jacobsi kindlasti kõige laiemalt loetud teos on „The Life and Death of Great American Cities“ („Suurte Ameerika linnade elu ja surm“, 1961). Kirjanduslike linnauuringute juba usin järgija võiks öelda, et Jacobsile pakuvad huvi üksnes need lin-

nad, millele ta annab hinnangu „suur“, või eeldada, et sinna, kuhu need linnad liiguvad, peavad teisedki Ameerika linnad järgnema. Ent seda arvamust võib tasakaalustada teistega. Näiteks pühendub Jacobs süvitsi tuttavatele ja elatavatele paikondadele linnades, nagu seda on Hudson Street Lower Manhattanil, kus ta ise elas ja kirjutas. Teiseks ei paista mitte kõik linnad, millele ta andis hinnangu „suur“, olevat seda ligi kuuskümmend aastat hiljem: Jacobsi suured Ameerika linnad on Ühendriikide kirdeosa metropolid, mis kõik olid esindatud 19. sajandi kümne kõige rahvarohkema USA linna edetabelis. Tema nimekirjas ei ole nn Päikesevööndi linnu ega midagi Floridast, Texasest, Arizonast ega Californiast. Seega võivad linnade hierarhiad muutuda. Võrreldes Jacobsiga ei olnud Massey pühendumine linnaruumile seotud sotsiaalse või planeerimismõõtmega, vaid oli otseselt poliitiline. Ta vastandub koha konstrueerimise viisidele, mis muudvõltsivalt seovad seda kuulumise ja liikumatusega, olles tihtipeale nostalgilised ja poliitiliselt konservatiivsed. Selle asemel pakub Massey (1994, 146) välja koha dünaamilises tähenduses, „väljapoole vaatavana“, tuues arvukaid näiteid Londoni Kilburni linnajaost, kuhu ta ise oli elama asunud.

Paar sissejuhatavat märkust Jacobsilt ning Masseylt võiksid juhtida kirjanduslike linnauuringute manifesti koostamise suunas. Jacobs (1961, 13–14) pakub „Surma ja elu“ välja kui alguse „seiklemisele reaalses maailmas“. Ta jätkab: „Viisiks pääseda ligi sellele, mis toimub linnade näiliselt mõistatuslikus ja vastalises maailmas, on minu arvates vaadata tähelepanelikult ning nii väheste eelootustega kui võimalik kõige tavalisemaid stseene ning sündmusi.“ Kirjanduslike linnade uurimine enne uusi kirjanduslikke linnauuringud jättis argisuse tõepoolest piisava tähelepanuta. Ning Massey alustab oma teost „For Space“ („Ruumi heaks“), seades vasakpoolset vaatenurka kohale kui „eituse, invasioonist/erinevusest eemaletõmbumispüüde paigale“ kõrvuti palju peenejoonelisemalt tasakaalustatud seisukohaga, mis võtab arvesse nende inimeste hirmusid, kel on vaid pisut kontrolli omaenda liikuvuse üle. Sellest seisukohast on „kohaliku ligipääsmatuse ees tuntav õudus ebamugavalt vastandatud kaitsetute isikute toetamisega, kes läbi raskuste püüavad omaenda maalappi kaitsta“ (Massey 2005, 5–6).

5. Kokkuvõtteks

Uute kirjanduslike linnauuringute raames ollakse tunduvalt väiksema tõenäosusega kui 1930.–1980. aastate vahemikus toodetud linnakultuuriteaduses (nt Mumfordi, Benjamini, varajase Moretti töödes) seisukohal, et on olemas üksainus peamine linnaidee, mis on sündinud Lääne modernsuse pealinnades ja mida mujal kopeeritakse. Fookuses on mitmekesiste linlikkuste vastastikused mõjutused ning selles ei rõhutata linlikkuse ühiseid, saati siis universaalseid, struktureerivaid lii-

gendusi ega modernsusele iseloomulikke konkreetseid inimkujusid. „Linlikkus“ on palju hõlmavam, kui lubaksid arvata sellised kujud nagu provintsist pärit noormees, flanöör või võõrandunud emigrandist (mees)intellektuaal, kes „vaatab oma räämas korterist alla tundmatule linnale“, kirjutab „oma üksildase toa vaikuses“, kui tsiteerida Raymond Williamsit (1989, 45) ja Cole Porterit (1932). Metropoolsus – Londoni, Pariisi, New Yorgi, Moskva kesklinn – ei ole linnakogemuste hulgas paradigmaatiline, vaid nende kontekstis ebaharilik. Selle asemel avavad kriitilised linnauuringud tekstuaalseid ja kogemuslikke vasteid sellele, mida kriitiline urbanist Simone (2018, 126) nimetab „linnaenamiku“ aladeks, piirkondadele, kus linnas kohtuvad ametlik ja mitteametlik.

Kirjanduslike linnauuringute tulevikku ei kuulu mitte üksnes eri maailmajaod 21. sajandi oletatavasti linlikul ajastul, vaid ka mineviku linlikkus, millele on pühendatud enam kui huvitavat uurimistööd. Lähtuda saab kirjanduslike linnauuringute

Tekst linnas: linnajagude ja kirikupiirkondade kunagine piir Londonis Shepherdess Place'i ja Shepherdess Walk'i nurgal.
Jason Finchi foto, oktoober 2019.

raames tehtud tööst, mis kõneleb Diyarbakiri, Narva ja Bristolis kihistustest või neist Veneetsia osadest, kus turistid ei käi (Marilungo 2017; Talivee 2017; Borch 2017; Peterle 2017). Uuesti tasub pöörduda selliste sotsiaallajaloo ja kultuuriloo valdkondade poole nagu altpoolt kirjutatud ajalugu. Seda viljelevad ajaloolased (Ladurie [1978] 1980; Duffy [2001] 2003) on uurinud, kuidas eraldatud külakogukonnad kesk-aegses ja varauusaegses Euroopas (Montaillou Püreneedes, Morebath Devonis) toimisid omamoodi linlike keskustena. Kokkukogunenud inimkooslustes elamine on olnud inimestele iseloomulik kogu nende ajaloo vältel. Kirjanduslike linnauuringute vallas tegutsevad teadlased ei eelda, nagu oleks 20. ja 21. sajandi „linlikusajastu“ minevikust ära lõigatud. Võib näida, et arutelud linlikkuse üle kaotavad tähenduse, kui väikesed kogukonnad, milles kõik kohalikud elanikud üksteist nägupidi tunnevad, liidetakse linlikkuse alla. Ent jätkuvalt on ülioluline, et kirjanduslike linnade uurijad võtaksid arvesse linlikkuse skaalasid maailmas, mis hõlmab ka väikesed ning kaugustes paiknevaid asulaid ning neidki etappe linlikkuse ajaloos, mil isegi suurimate linnade roll oli ajutine (näiteks seoses ühiskondlike või usupühadega, õukondade või kohtutega), millega kaasnesid elanike arvu sagedased ja äärmuslikud kõikumised. Ka 21. sajandil ei ole linnaelu sellised aspektid kadunud kuurortlinnadest ja ülikoolilinnadest. Eraldatud piirkondades võib linlikel keskustel, mis on arvnäitajate poolest väikesed, olla rohkem suurlinnafunktsioone kui näiteks mõnel New Yorgi või Tokyo eeslinnal või magalarajoonil.

Kokkuvõttes panustavad kirjanduslikud linnauuringud tänapäevastesse teadmistesse kahel olulisel moel. Esiteks võimaldavad need eri keeltes kirjutatud ning mitmesuguseid linnu vahendavate kirjanduste võrdlemist, sealhulgas mõõtkava ja suurusjärgu piire ületavaid kõrvutusi. Perifeerseteks või teisesteks peetud linnad – ning ka kuulsate linnade unarussejäävad piirkonnad – muutuvad loetavaks, kui neid käsitletakse lisaks ülevaadetele Pariisi bulvaritest või New Yorgi tornidest. Teiseks, metodoloogias kõneldes liigendavad need dialoogi akadeemilise kirjandusteaduse ja rea teiste akadeemiliste distsipliinide ning mitteakadeemiliste valdkondade vahel. Kirjanduslikud linnauuringud saavad öelda kirjaniku või teksti kohta uusi asju. Need saavad tekste rühmitada ja klassifitseerida uutest põhimõtetest lähtuvalt: näiteks kirjutistena linlikust perifeeriast või teisestest linnadest. Nõnda võivad kirjanduslikud linnauuringud pakkuda laialt rakendatavaid sissevaateid konkreetse linna või selle piirkondade isikupärasse. Inimesed üldiselt tajuvad linna isikupära ning arutlevad selle üle, kuid linnauuringud on senini vaid harva, kui üldse, suutnud neile selles abi pakkuda.

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Allikad

Alexander, Neal. 2015. „On Literary Geography.” – *Literary Geographies* 1 (1): 1–4. www.literarygeographies.net/index.php/LitGeogs/article/view/1-2.

Ameel, Lieven ja Jason Finch. 2018. „„Citiness”: Networks, Scales and Hierarchies in Literary Urban Studies.” Publitseerimata ettekanne konverentsil „Orientations: A Conference of Narrative and Place.” University of Nottingham (UK), 30. mail 2018. Konverentsi kava: <https://orientations2018.files.wordpress.com/2018/03/programme.pdf>.

Ameel, Lieven, Jason Finch, Silja Laine ja Richard Dennis, toim. 2020a. *The Materiality of Literary Narratives in Urban History*. New York: Routledge.

Ameel, Lieven, Jason Finch, Silja Laine ja Richard Dennis. 2020b. „Urban History and the Materialities of/in Literature.” – *The Materiality of Literary Narratives in Urban History*, toimetanud Lieven Ameel, Jason Finch, Silja Laine ja Richard Dennis, 1–16. New York: Routledge.

Ameel, Lieven, Jason Finch ja Markku Salmela, toim. 2015. *Literature and the Peripheral City*. London: Palgrave Macmillan.

Ameel, Lieven, Anja Kervanto Nevanlinna ja Samu Nyström. 2016. „New Approaches in Urban Humanities.” – *Finnish Journal of Urban Studies / Yhdyskuntasuunnitelu* 54 (2): 4–9. <http://www.yys.fi/journal/new-approaches-in-urban-humanities/>.

Benjamin, Walter. (1935) 2002. „Paris: The Capital of the Nineteenth Century.” Tõlkinud Howard Eiland. – Benjamin Walter, *Selected Writings* 3, 1935–1938, toimetanud Howard Eiland ja Michael W. Jennings. Cambridge, MA: Harvard UP.

Beville, Maria ja Deidre Flynn, toim. 2018. *Irish Urban Fictions*. Literary Urban Studies. Cham: Palgrave Macmillan.

Borch, Adam. 2017. „„A Sort of Second London in Every Thing but Vitiousness”: Bristol in Eighteenth-Century Poetry, 1700–1750.” – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 67–88. Cham: Palgrave Macmillan.

Brosseau, Marc. 1994. „Geography’s Literature.” – *Progress in Human Geography* 18 (3): 333–353.

———. 1995. „The City in Textual Form: *Manhattan Transfer*’s New York.” – *Ecumene* 2 (1): 89–114.

Campkin, Ben. 2013. *Remaking London: Decline and Regeneration in Urban Culture*. London: I. B. Tauris.

Dannenberg, Hilary. 2008. *Coincidence and Counterfactuality: Plotting Time and Space in Narrative Fiction*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.

Duffy, Eamon. (2001) 2003. *The Voices of Morebath: Reformation and Rebellion in an English Village*. New Haven: Yale UP.

Finch, Jason. 2011. *E. M. Forster and English Place: A Literary Topography*. Turku: Åbo Akademi University Press. www.doria.fi/handle/10024/67482.

———. 2016a. *Deep Locational Criticism: Imaginative Place in Literary Research and Teaching*. Amsterdam: Benjamins.

———. 2016b. „Excavating London’s St Giles as Imaginative Place: Towards a Dialogic Relationship between Literary Studies and the Urban Humanities.” – *Finnish Journal of Urban Studies / Yhdyskuntasuunnitelu* 54 (2): 74–93.

Finch, Jason, Lieven Ameel ja Markku Salmela, toim. 2017a. *Literary Second Cities*. Cham: Palgrave Macmillan.

———. 2017b. „The Second City in Literary Urban Studies: Methods, Approaches, Key Thematics.” – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 3–20. Cham: Palgrave Macmillan.

Heuser, Ryan, Franco Moretti ja Erik Steiner. 2016. „The Emotions of London.” – *Stanford Literary Lab Pamphlet*, nr 13. <https://litlab.stanford.edu/LiteraryLabPamphlet13.pdf>.

Isomaa, Saija, Pirjo Lyytikäinen, Kirsi Saarikangas ja Renja Suominen-Kokkonen, toim. 2011. *Imagining Spaces and Places*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars.

Jacobs, Jane. 1961. *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random House.

Jameson, Fredric. 1981. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. London: Methuen.

Jayne, Mark ja Kevin Ward. 2017. „A Twenty-First-Century Introduction to Urban Theory.” – *Urban Theory: New Critical Perspectives*, toimetanud Mark Jayne ja Kevin Ward, 1–18. Abingdon, UK: Routledge.

JUCS. 2019. „Aims and Scope.” – *The Journal of Urban Cultural Studies*. www.intellectbooks.com/journal-of-urban-cultural-studies.

Keunen, Bart. 2017. „World Cities and Second Cities: Imagining Growth and Hybridity in Modern Literature.” – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 21–42. Cham: Palgrave Macmillan.

Kumar, Krishan. 2019. „What Is Global History? The Benefits – and Difficulties – of Telling an All-Encompassing Tale.” – *Times Literary Supplement*. 19. juuli.

Ladurie, Emmanuel Le Roy. (1978) 1980. *Montaillou: Cathars and Catholics in a French Village, 1294–1324*. Tõlkinud Barbara Bray. Harmondsworth: Penguin.

Lotman, Yuri M. 2005. „On the Semiosphere.” – *Signs Systems Studies* 33 (1): 205–229.

Malpas, Jeff. (2007) 2012. „Heidegger in Benjamin's City.” – *Heidegger and the Thinking of Place: Explorations in the Topology of Being*, 225–235. Cambridge, MA: The MIT Press.

Marilungo, Francesco. 2017. „The Capital of Otherness: A Geocritical Investigation of Diyarbakır, Turkey.” – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 131–150. Cham: Palgrave Macmillan.

Massey, Doreen. 1994. *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.

———. 2005. *For Space*. Los Angeles: SAGE.

Mattheis, Lena. 2018. „A Brief Inventory of Translocal Narratability: Palimpsestuous Street Art in Chris Abani's *The Virgin of Flames*.” – *Narrative* 26 (3): 302–319. <https://doi.org/10.1353/nar.2018.0015>.

Moretti, Franco. (1983) 2005. *Signs Taken for Wonders: On the Sociology of Literary Forms*. London: Verso.

———. 2013. *Distant Reading*. London: Verso.

Papadimitriou, Nick. 2012. *Scarp*. London: Sceptre.

Pearce, Lynne. 2018. „Trackless Mourning: The Mobilities of Love and Loss.” – *Cultural Geographies* 26 (2): 163–176. <https://doi.org/10.1177/1474474018792665>.

Pearce, Lynne, Corinne Fowler ja Robert Crawshaw, toim. 2013. *Postcolonial Manchester: Diaspora Space and the Devolution of Literary Culture*. Manchester: Manchester UP.

Peterle, Giada. 2017. „Moving Beyond Venice: Literary Landscapes of Movement in Northern Italy's „Diffused City“.” – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 217–240. Cham: Palgrave Macmillan.

———. 2019. „Carto-Fiction: Narrativising Maps Through Creative Writing.” – *Social and Cultural Geography* 20 (8): 1070–1093. <https://doi.org/10.1080/14649365.2018.1428820>.

Porter, Cole. 1932. „Night and Day.” – *Lyrics. The Web's Largest Resource for Music, Songs & Lyrics*. Warner Chappell Music, Redbrick Music Publishing. www.lyrics.com/lyric/4672610.

Simone, AbdouMalik. 2016. „City of Potentialities: An Introduction.” – *Theory, Culture and Society* 33 (7–8): 5–29. <https://doi.org/10.1177/0263276416666915>.

———. 2018. „Designing Space for the Majority: Urban Displacements of the Human.” – *Cubic Journal* 1 (1): 124–135. <https://doi.org/10.31182/cubic.2018.1.007>.

Talivee, Elle-Mari. 2017. „Narva: A Literary Border Town.” – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 151–172. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62719-9_8.

Talivee, Elle-Mari ja Jason Finch. 2015. „Eduard Vilde and Tallinn's Dynamic Peripheries, 1858–1903.” – *Literature and the Peripheral City*, toimetanud Lieven Ameel, Jason Finch ja Markku Salmela, 164–183. London: Palgrave Macmillan.

Tambling, Jeremy, toim. 2016. *The Palgrave Handbook of Literature and the City*. London: Palgrave Macmillan.

Tobin, Elayne. 2018. „On this Spot: Materialism, Memory and the Politics of Absence in Greenwich Village.” – *The Routledge Handbook of Literature and Space*, toimetanud Robert T. Tally Jr., 273–279. Abingdon, UK: Routledge.

Underwood, Ted. 2019. *Distant Horizons: Digital Evidence and Literary Change*. Chicago: The University of Chicago Press.

van den Heever, Gerhard. 2018. „Spatializing Practices at the Intersections: Representations and Productions of Spaces.” – *The Routledge Handbook of Literature and Space*, toimetanud Robert T. Tally Jr., 70–82. Abingdon, UK: Routledge.

Westphal, Bertrand [2007] 2011. *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*. Tõlkinud Robert T. Tally Jr. New York: Palgrave Macmillan.

Williams, Raymond. 1989. „Metropolitan Perceptions and the Emergence of Modernism.” – *The Politics of Modernism*, toimetanud Tony Pinkney, 37–48. London: Verso.

Jason Finch – PhD, Åbo Akademi ülikooli inglise keele ja kirjanduse dotsent. Tema peamisteks huvideks on Suurbritannia ja USA 19. ja 20. sajandi linnakirjandus, Londoni slummid ja 19. sajandil esiletõusnud tööstus- ja sadamalinnad. Tema monograafia „Deep Locational Criticism: Imaginative Place in Literary Research and Teaching” (2016) tutvustab autori vaatenurka kirjanduse ja koha vahelistele suhetele. Jason Finch on Kirjanduslike Linnauuringute Assotsiatsiooni (Association for Literary Urban Studies, ALUS) kaasasutaja ja praegune president.

E-post: [jason.finch\[at\]abo.fi](mailto:jason.finch[at]abo.fi)

On Literary Urban Studies*Jason Finch***Keywords:** literary urban studies, urbanism, place, urban literature, literary theory

In the 2010s, a new Literary Urban Studies (hereafter LUS) has developed. It combines spatial humanities scholarship with activism and other public concerns. The Association for Literary Urban Studies (ALUS) has been a key player in developing the new LUS. Publications produced by scholars connected to ALUS have been geographically wide-ranging. They have also developed interests in specific conceptual areas of LUS, including second cities and 'citiness', or the cultural elements that are specific to the city and the urban condition. Key issues arising from contemporary 'citiness' include the operation of networks, scales and hierarchies in urban cultures. Walter Benjamin called Paris the 'capital of the nineteenth century', but LUS looks beyond cities judged the most primary or alpha-level. Studies in the new LUS so far produced engage with and practice urban history and urban planning studies, applying literary reading techniques to texts not commonly judged literary (including policy and planning texts, or trial transcripts). Literature has a particular potential for urban planners and activists as a means of staging possibilities for one city or all cities.

Despite these boundary-crossing inclinations, LUS is coherent and distinctive. This can be shown by contrasting it with several other activities that somewhat resemble it. LUS belongs in the academic humanities, not with urban studies, in the interdisciplinary social sciences. It is in part an outgrowth of the 'spatial turn' associated with names like Lefebvre, de Certeau and Anglophone critical geographers, but it does not consider cities as mere instances of spatiality, however socially produced. It draws on phenomenological accounts of placed human experience but juxtaposes individuals' perspectives with larger-scale ones. It is multidisciplinary and focused on real-world objects, and cannot be classed as a type of literary geography, which applies geographical methods to literary objects. Nor, as outlined in this article, is LUS to be confused with other areas of spatial investigation, from geocriticism and Deep Locational Criticism to psychogeography and deep topography. It is more multi-polar and more systematic than these approaches focused on the individual human or the individual city over time tend to be. LUS functions in tandem with, but not as part of, the current mobilities paradigm of the social sciences (recognising the non-static nature of cities). It retains a belief in literature as a primary material which distinguishes it from urban cultural studies and other multimedial methods in city investigation.

After outlining the emergence of the new LUS and distinguishing it from these alternative approaches, the article examines another account of the relationship between literature and the city, Franco Moretti's. For Moretti, city literature is essentially modern and a literature of social (more than physical) mobility. The work of Moretti shares with earlier research for example by Benjamin, or the Chicago School in sociology, a belief that in the words of Bart Keunen 'an impression of magnitude' was central in twentieth-century views of city cultures. LUS contrasts with this by emphasising relatively neglected cities, literatures and neighbourhoods, often focusing on the more culturally underdetermined areas in which populations live everyday lives and work. Contra Moretti the image of the city varies across literary forms and genres, and its later expressions are not just 'a hollowing out' of that

found in classics of nineteenth-century realism. Despite later work foundational to literary spatial studies, the 1980s, at least, Moretti seems now surprisingly unconfident about LUS as a discipline. In the late 2010s, emergent disciplines fuel LUS in new ways, among them the radical urban scholarship of Abdou-Maliq Simone and Ananya Roy, and advances in digital humanities research (including those with which Moretti has been involved).

Next, the article glances at some foundational figures for LUS from the personal perspective of the author: Jane Jacobs, Doreen Massey, Jeff Malpas and Eric Prieto. Working in urban studies, critical human geography, place philosophy and spatial literary phenomenology respectively, all humanise actual city environments and challenge simplistic conclusions about 'the city'. Jacobs's notion of 'adventuring in the real world' could help form a manifesto for LUS. The conclusion of the article emphasises the capaciousness of LUS. This goes beyond individuals of the artist and writer class, and the districts where they have tended to live, opening up textual and experiential equivalents of what Simone calls 'urban majority' areas. It may not be at all clear to us what settlements appeared urban in earlier historical eras. LUS enables comparisons between cities of different magnitudes, and the restoration of personhood to city-dwellers and city areas that have had it stripped from them.

Jason Finch – PhD, Associate Professor of English Language and Literature at Åbo Akademi University, Finland. He works on urban literatures, chiefly of the UK and USA in the nineteenth and twentieth centuries. Key interests include the London 'slum' and mediations of the urbanity of British and US industrial and port cities which boomed in the nineteenth century. The monograph *Deep Locational Criticism: Imaginative Place in Literary Research and Teaching* (2016) sets out his general approach to the relationship between literature and place. Jason Finch is a co-founder and currently President of the Association for Literary Urban Studies (ALUS).

E-mail: jason.finch[at]abo.fi

Baltisaksa piirilinn. Eduard von Stackelbergi ja Monika Hunniuse Narvad¹

Marika Peekmann, Reet Bender

Teesid: Käesolev artikkel käsitleb piirilinn Narva kujutamist kahe baltisaksa autori – laulja ja laulupedagoogi Monika Hunniuse (1858–1934) ning provintsiaalpoliitiku Eduard von Stackelbergi (1867–1943) mälestustes. Nende lapse- ja nooruspõlve meenutustest koorub välja baltisaksa Narva – linn, mida pärast II maailmasõda enam olemas ei ole ning mis on suuresti ununenud ka eesti kultuurimälu. Oma geograafilise asetuse ning arhitektuurilise ja kultuurilise mitmekesisusega joonistub Narvast valitud baltisaksa mälestustes välja oluline lääne kultuuri ja saksluse eelpost idas.

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16197

Märksõnad: baltisaksa kultuur, mälestused, kultuurilugu, Narva

Sissejuhatus

Narva positsioon piirilinnana leiab käsitlemist põhiliselt eesti-vene suhete kontekstis ning enamasti on fookuses II maailmasõja järgne periood. Kui hakata lahti harutama Narva eri kihte, võib sealt leida kadunud linna – baltisaksa piirilinna. Veel 20. sajandi alguses kujutas Narva endast ka saksa kultuuri eelposti idas, mis kadus seoses II maailmasõja ning baltisakslaste lahkumisega. „Kultuurimälu üks oluline tunnus on, [. . .] et ta elab kauem kui tema kandjad, kuna on fikseeritud välisesse mälestustesse“ (Gudehus, Eichenberg ja Welzer 2010, 93) – nii kestab edasi ka pilt baltisaksa Narvast jäädvustatuna kaasaegsete mälestustesse.² Uurides baltisaksa autorite meenutusi, on võimalik taasluua üks kadunud mälupaik ja taasavastada üks kiht palimpsestist, mida see piirilinn endast kujutab.

Käesolevas artiklis vaadeldakse kahe baltisaksa autori, provintsiaalpoliitiku Eduard von Stackelbergi ja laulja ning laulupedagoogi Monika Hunniuse memuaarides kajastuvat baltisaksa Narva-kuvandit. Sissejuhatavalt vaadeldakse Narva kujutamist baltisaksa kirjasõnas ning sellele iseloomulikke jooni.

1 Artikli valmimist on osaliselt toetanud Vladimir Admoni doktoriõppe-programm „Dynamiken transkultureller Semiose“ 2018–2020.

2 Siin ja edaspidi pärinevad saksakeelsete tekstikohtade tõlked artikli autoritelt.

Baltisaksa piirilinn Narva

Narvas jõuame me „õhtumaise kristluse idapoolseima eelvallini“. See linn, sajanditevanusel piirilõhel lääne ja ida vahel, hakkas kasvama allpool vägevad koske Narva jõel, mis ühendab Peipsi järve Soome lahega. Siia ehtasid taanlased 13. sajandil linnuse, mille varjus arenes asula. Taani kuningas Erik Menved andis sellele linnaõigused 14. sajandi alguses. Taanlased müüsid maa ja linna hiljem Saksa ordule, kes 1380. aastal linna müüridega ümbritses. Ordulinnuse vastu ehtas suurvürst Ivan III 1492. aastal võimsa Ivangorodi kindluse – kui üle aegade kestva idast tuleva ähvarduse. Liivimaa sõja ajal vallutasid venelased Narva mais 1558, nad hoidsid seda oma valduses kuni 1581, mil Rootsi väepealik Pontus de la Gardie selle neilt vallutas. 1585 sai linn Rootsi linnaõigused. Põhjasõja ajal oli Narva keset sõjasündmusi. Siin sai 20. novembril 1700 tsaar Peeter I hävitava löögi Rootsi kuningalt Karl XII-lt. Aastal 1704 langes Narva vene-laste kätte, peaaegu terve elanikkond küüditati Venemaale, tagasi tulla tohtisid nad alles pärast Nystadi rahu (1721). Järgnevatel sajanditel jäi Narva uniseks provintsilinnakeseks, kus tegutses vaid tööstus – hiigelsuured puuvillaketrus- ja kudumisvabrikud vägeva kose varal linna väravate ees. 1782 oli Narvas 3000, 1863 8144, 1897 juba 28592 elanikku ja linn oli seega Eestimaa linna-des seas kolmandal kohal. Heise joonistusel aastast 1882 on näha Narva jõe poolt eraldatuna vasakul venelaste kindlust Ivangorodi, paremal Hermanniki kindlust. (Thomson 1973, 70)

Nende sõnadega kirjeldab mitmekülgne ja viljakas baltisaksa kultuuriloolane ja publitsist Erik Thomson³ 1973. aastal Lääne-Saksamaal ilmunud endisaegseid Balti provintse meenutavas, Wilhelm Siegfried Stavenhageni klassikaliste gravüüridega pildialbumis Narva linna ajalugu. Kahekümne kuue praeguse Eesti ja Läti linna seas on Narva muide viimane linn selles albumis. Narva tööstuse tutvustusega Thomsoni kirjeldus ka lõpeb, II maailmasõja järgset Narvat on ta teisel iseloomustanud järgmiselt: „Teadagi seisab ka praegu samal kohal samanimeline linn. Vana Narva ja tema eelvallifunktsiooniga pole sellel linnal aga midagi pistmist,“ rõhutades sellega Narva kui saksa linna eksistentsi lakkamist reaalsuses ning edasikestmist ainult mälestustes, vaid ajaloolise linnana (Thomson 1984, 10).

Thomsoni 1973. aastal ilmunud lühidas ülevaates Narva linna ajaloost esineb kaks baltisaksa Narva-pildile iseloomulikku asjaolu. Esiteks rõhutab see sümboli tähenduses Narvat piirina saksa ja vene kultuuri, ida ja lääne vahel, teiseks aga ilmestab Narvat käsitlevate tekstide iseloomu – need on valdavalt ajalooalased või

3 Erik Thomson (1915 Tartu – 1990 Lübeck) õppis pärast Tallinna toomkooli lõpetamist Tartu ülikoolis põllumajandust, liitudes baltisaksa korporatsiooniga Neobaltia. Seejärel tegeles ta põllumajandusega ning lahkus Eestist alles 1941 järeleümberasumise käigus. Pärast sõda tegutses ta aktiivselt baltisaksa organisatsioonides ning kuulus ka nende juhtkonda (Carl-Schirren-Gesellschaft, Nordostdeutsches Kulturwerk, Ost-Akademie), muuhulgas pälvides tunnustust ka mitmesugustelt väliseesti organisatsioonidelt baltisaksa ja väliseesti koostöö edendamise eest.

Wilhelm Siegfried Stavenhagen. Narva. Terasgravüür, 1867. Eesti Kunstimuuseum: EKM 34425/27.

siis mõningal määral ka memuaarsed. Narva kaunis vähene esindatus baltisaksa memuaristikas näikse rõhutavat linna piiripealsust – terve 19. sajandi oli see linn kuulunud Peterburi kubermangu koosseisu ning järk-järgult olid ka sealsed omavalitsus- ja muud institutsioonid nihutatud väljapoole Balti provintssides kehtivaid seadusi ja korraldust. Tavapäraseks saksa keelest, kommetest ja seadustest toetatud mõnusaks koduseks eluks Liivimaa vaikelu perioodil⁴ Balti provintssides leidis piisaval hulgal teisi linna, kus valitsesid saksa keel ja saksa seadused. Kui aga elu sundis otsima tööd ja teenistust kodust kaugemal, siirduti juba päris Venemaale. Seega jõuti Narva pigem siis, kui selleks otseselt sundisid töö- või kooliolud. Narva piirilinnuse üheks omapäraks tsaariajal oli ka piiri kulgemine läbi linna – linn ise kuulus küll Peterburi kubermangu, vabrikute piirkond oli aga Eestimaa kubermangus (Ivask ja Andrejeva 2015, 62).

Narva siiret saksa kultuuriruumist vene omasse on käsitlenud baltisaksa ajaloolane Constantin Mettig⁵ 1905. aastal Riias ilmunud ülevaatlikus kogumikus „Bal-

4 Termin *Livländisches Stilleben*, mis tähistab Balti provintssides omavalitsusliku autonoomia toel pikalt püsinud nn balti biidermeieri ajastut, mis meelelaadina kestis ka *Umsiedlung*’i aastal 1939, pärineb publitsist Julius Eckardtilt (1836–1908), vt Eckardt 1869.

5 Constantin Gottfried Karl Mettig (1851 Tartu – 1914 Riia) sündis Riias Suurgildi kaupmehe pojana, õppis Tartu ülikoolis arstiteadust ja ajalugu ning tegutses Riias kooliõpetajana, 1896–1900 oli ka ajalooõppejõud

tische Städte“ („Balti linnad“). Seal tutvustab ta Narvat viieteistkümnel leheküljel, alustades sõnadega:

Vana-Liivimaa idapoolseim eelpost oli Narva, mis tänapäeval asub Peterburi kubermangu piirides. Sajandeid kuulus see aga lääne kultuuriringi ning linna väline ilme annab sellest veel tänapäevalgi aimu. Läbi linna kõndides jääb silma nii mõnigi vana ehitis. Eelkõige aga annavad auväärsest vanusest ja sündmusterohkest minevikust märku nelinurkse torniga orduloss ja sellele vastukaaluks ehitatud kümne torniga Ivangorodi linnus. (Mettig 1905, 398)

Narva jõudmist Peterburi kubermangu koosseisu kirjeldab Mettig järgnevalt:

Selle läheduses 1703. aastal asutatud pealinn Peterburi ei tõmmanud Narvalt elujõudu mitte vähe ära. Katariina II ja Aleksander I valitsuse all püüti kõrgemalt pool Naroova jõe laevatatavust parandada ning kaubandust elavdada, siiski edenes see aegamööda. Aastal 1780 seoti Narva linna administreerimist silmas pidades Peterburi kubermanguga, kuid keiser Paul taastas endise olukorra. Keiser Aleksander I valitsuse ajal allutati Narva taas Peterburi kubermangule. Kohtusüsteem ja linnavalitsus säilitasid oma vana vormi aga veel aastakümneteks. (Mettig 1905, 410)

Narva uuema arenguloo võtab Mettig kokku, kirjeldades tööstusülevaate järel kahte olulisemat muutuste faktorit – raudteeühendust ning keskvalitsuse reforme ja lõpetades raamjutustusena taas Hermannii ja Ivangorodi kindlustega:

Tähtsamaid muutusi töid endaga kaasa alates 1870. aastast loodud ühendus Balti raudteega ning kolm aastat hiljem sisse viidud linnakorraldus.⁶ Viimased jäänukid vanadest institutsioonidest kadusid, kui raad tegi ruumi linnavolikogule. Uue linnakorralduse sisseviimisega lõppes Narva ühendus Balti provintsidega. Juba 1833 oli likvideeritud vana konsistoorium ja Narva ühendati kirikukorralduses Peterburiga. Vanad kindlused kahel pool Narva jõge ja eripärase ehituslaadiga vanad majad, millel imposantsed portaalid ning iseloomulikud erkerid ja sepistatud tuulelipud meenutavad veel aegu, mil Narva oli Balti provintsidega veel tihedalt seotud. (Mettig 1905, 411)

Riia polütehnikumis. Riia Ajaloo ja Muinasteaduste Seltsi liikmena kuulus seltsi juhatusse, pidades arvukalt ettekandeid ning osaledes seltsi väljaannete koostamisel. Lisaks sellele oli Õpetatud Eesti Seltsi ja Eestimaa Kirjanduse ühingu kirjavahetajaliige.

6 Silmas on peetud Vene linnakorraldust, mis oli Balti provintsidest üheks venestusmeetmeks ja mille tulemusena kaotati ära keskajast säilinud raesüsteem.

Mettigi kirjeldus ütleb ära baltisaksa vaate valupunktid seoses Narvaga – endis-aegne saksa kaubalinn, küll mitte Hansa Liitu kuulunu, kuid oluline saksa ja lääne kultuuri eelpost, „viimane lahke maja“ vastu ida, oli kirjutamise ajaks administratiivselt libisenud Venemaale, ehkki selle ehituslik substantis andis jätkuvalt aimu saksa kultuuri kohalolust. Kultuurilise eelposti sümbol muutus baltisaksa kirjasõnas oluliseks just pärast venestuse algust, kui taheti rõhutada Balti provintside saksalikkust pealetungiva tsentraliseerimise ees.

Sarnases võtmes, küll võitlevamalt kui Mettig (kes pidi arvestama muidugi ka tsensuuritingimustega), on Narva tähendust piiri- ja sümbollinnana kirjeldanud I maailmasõja ajal Paul Rohrbach⁷ Saksamaal ilmunud pildirohkes kogumikus „Das Baltenbuch“ („Baltlaste raamat“, 1916). Asjade seis Vanal Liivimaal pärast Jäähingut 1242. aastal nägi Rohrbachi käsituses välja järgmine:

Rohkem kui kolmsada aastat algas Saksa-Vene piir Naroova suudmest Soome lahe ääres, kulgese järel mööda Peipsi järve ning edasi lõuna poole kuni Düüna burgini.⁸ Narva ordulinnus oli Saksa Riigi⁹ kõige äärmiseks kindluseks, vaid mõnede kümnete miilide [*einige zwanzig Meilen*] kaugusel Neeva suudmest. Mongolite ikke maharaputamise järel läksid Moskva võimu alla ühendatud Vene jõud taas liikvele. Moskva tahtis pääsu merele. (Rohrbach 1916, 1)

Analoogiat võiks siin otsida Meemeli piirkonnaga Meemeli ehk Nemunase (sks Niemeni) jõe ääres, kus piir Preisimaa ning Leedu vahel püsis veelgi kauem – keskajast kuni Versailles' rahuni. Baltisaksa ajalookäsitlustes ongi olulisimateks sündmusteks Narva varasemas ajaloos linna piiramised ja vallutamised Liivi sõjas ja põhjasõjas ning muidugi Hermann ja Ivangorodi kindluste ehitamine. Nii hakati juba 14. sajandil Hermann linnust „ümber ja välja ehitama, sest see oli strateegiliselt Liivi Ordu jaoks eriti oluline eelpost Venemaa vastu, ja see jäi Saksa Ordu idapoolseimaks linnuseks“ (Thomson 1984, 5).

Külma sõja ajal kinnistas Narva jõe tähendust Euroopa piirijõena, kasutades selleks samuti eelposti-retoorikat, Balti riikide vabaduse eestkõneleja, kirjanik ja

7 Kuramaalt pärit teoloog, poliitiline publitsist ning reisikirjanik Paul Rohrbach sündis 1869. aastal Goldingeni (Kuldiga) lähedal asunud Irgeni mõisas Kuramaal ning suri 1956 Württembergis. 20. sajandi alguses tegutses Baltikumist Saksamaale siirdunud Rohrbach koloniaalametnikuna Saksa keisririigi kolooniates praeguses Namiibias.

8 Tõlkes on kasutatud Daugavpils linna omaaegset eestikeelset ja saksalaenulist eksonüümi. Originaalis kasutati mõistagi selle saksa versiooni Dünaburg.

9 Vana-Liivimaa orduriik kuulus vasallisuhete süsteemi kaudu kuni Liivi sõja lõpuni keskaegse Saksa Rahvuse Püha Rooma keisririigi koosseisu.

*Wahlbalte*¹⁰ Edzard Schaper oma kirglikus, 1952. aastal Berliini raadios peetud kõnes „Auch wir sind Europa!“ („Ka meie oleme Euroopa!“, Schaper 1998, 11–18). Karsten Brüggemann on Narva sümboolsuse toonud üle tänapäeva, küsides: „Kas see on üksnes ajaloo kuri iroonia, et Thomsoni vene „Koguilmalinn“ [*Allerweltstadt*] on tänapäeval Euroopa Liidu piirilinnana uuesti saavutanud teatud määral eelvalli-funktsiooni Venemaa vastu?“ (Brüggemann 2005, 639). Brüggemann kirjeldab ka Narva kahetist rolli: linn oli ühtaegu nii sildade kui piirilinn, pidi korraga ühendama ja eraldama: „Piirialad pole kunagi üksnes eelvallid, vaid vähemalt sama palju koh-tumispaid, kus piire ületatakse“ (643). Narva puhul on see paika pidanud vasta-valt riigivõimule ja sellele, kuhu on mingil ajajärgul tõmmatud piir ning kui oluline on olnud ja on selle pidavus.

Ilukirjanduslikus võtmes on elu Narvas kirjeldanud venesaksa taustaga Isabella Nadolny oma teoses „Vergangen wie ein Rauch“ („Suitsuna haihtunud“, 1964), kirju-tades lapsepõlvest ühenduses oma esivanemate saatusega Tsaari-Venemaal. Nadolny vanavanaisa oli 1820. aastatel Saksamaalt Venemaale rännanud Napoléon Peltzer (1802–1889), kellest sai 1845 Narva kalevivabriku omanik.

Baltisaksa kirjandusloos kohtab Narvat peamiselt luules ja ajaloolise jutustuse või ka kohamuistendite tegevuspaigana. Nii esineb Narva-motiiv käesoleva artikli ühe põhilise käsitusallika Monika Hunniuse luuletajast venna, samuti Narvas sün-dinud, hiljem mitmel pool usuõpetaja ning pastori ametit pidanud Carl Hunniuse (1856–1956) esikkogus „Gedichte“ („Luuletused“, 1898, Riia). See kogu on esindajaks „baltisaksa luule keskele traditsioonile – biidermeierlikule südamlük-familiaar-sele traditsioonilisi vorme armastavale suunale“ (Lukas 2006, 107–108). Kõrvu Tal-linnale ja Saaremaale pühendatud luuletustega leidub selles kogus ka luuletus „Narva an der Narova“ („Narva Naroova jõe ääres“).

Väga laia geograafilise luulehaardega Peter Zoege von Manteuffel (1866–1947) on oma kogus „Von Stürmen und Sonnentagen“ („Tormidest ja päiksepäevist“, 1914) ühe luuletsükli pühendanud Narvale. Pisut nostalgilise ning nukrameelse, oodi meenu-tava lühijutu Narvast on kirjutanud tuntud baltisaksa naiskirjanik Else Hueck-Dehio. See ilmus kogumikus „Wir Balten“ („Meie, baltlased“, Hueck-Dehio 1986).

Narva on üheks tegevuspaigaks ka kuramaalasest ajakirjaniku Eberhard Krausi (1857–1918)¹¹ jutukogus „Zwischen Narova und Niemen“ („Naroova ja Neemeni

10 Hingelt või südame poolest baltlane (sks k).

11 Seesama eluaeg mitmel pool Baltimail ja Saksamaal ajakirjanikuametit pidanud Eberhard Kraus on olnud prototüübiks filmi „Polli päevikud“ (2010) ühele peategelasele, verejanulisele ning väärastunud mõisaoma-nikust baltisaksa arstile, kellele 1914 saabub Saksamaalt külla tütar ühes ema kirstuga. Selleks tütreks oli tuntud kirjanik Oda Schaefer (1900–1988), kelle mälestuste põhjal *licentia poetica*-t väga suurejooneliselt kasu-

vahel“, 1891). Ajaloolise jutustuse Narvast – „Russenlager vor Narva“ („Vene sõjalaager Narva all“) – avaldas 1828 Tallinnas ilmunud ajakirjas Esthona¹² Alexander von Ungern-Sternberg (1806–1867), teemaks Narva piiramine põhjasõja ajal (Ungern-Sternberg 1828, 3 jj).

Ka Friedrich Reinhold Kreutzwaldi, toonase ühise balti kirjandusvälja tegelase kahe kohamuistendi tegevuspaigaks on Narva. Mõlemad lood – „Narva kaupmehe tütar“ ja „Kus Narva endine varandus magab“ – ilmusid esmalt 1866 Helsingis (Kreutzwald 1866). Saksakeelsena Ferdinand Löwe tõlkes ilmusid need kõigepealt 1868, seejärel eraldi Kreutzwaldi muinasjutukogumikus 1881 (vt Kreutzwald 1868; 1881). August Annisti hinnangul on tegu levinud motiividel valminud algupäranditega. „Narva kaupmehe tütre“ puhul, mis esindab muistendimotiivi enesetapust truuduse säilitamiseks, pole „võimatu, et midagi selletaolist teati rääkida ka Narvaga ühenduses – tõenäolisest aga saksa seltskonnas“ (Annist 1966, 238). Loo puhul Narva kadunud varandusest võib olla aluseks „mõni kohalik või ka laenatud aarde-saaga“ (240). Kreutzwald oli ise kirjutanud mõlemast loost juba 1865 Narva Muinsuseltsi (mille auliige ta oli) toimetistes,¹³ mille järgi baltisaksa ajaloolane Friedrich Bienemann noorem avaldas mõlemad muistendid ka oma põhjanevas kogumikus „Livländisches Sagenbuch“ („Liivimaa muistendiraamat“, vt Bienemann 1897, 161–163, 186).

Mõistetav on, et piirlinna ja üleminekuala staatus on tinginud ka Narva suhteliselt ohtra esindatuse omaaegses saksakeelses reisikirjanduses. 18. ja 19. sajandi reisikirjade põhjal on Narvat käsitlenud Marge Rennit (2014). Eriliselt leidsid reisikirjades mainimist kaks vaenujalal olnud linnust ja kogukonda, mida saksa ajaloolane, (reisi)kirjanik ja geograaf Johann Georg Kohl kirjeldas, justkui oleks „vene saba saksa kere külge liidetud [*ein russischer Schweif an den deutschen Rumpf ange-*

tades on valminud see „tõsielusündmustel“ põhinev film. Oda Schaefer ise on oma mälestuses Balti kodumaasse ja vanematesse, seejuures eriti isasse, suhtunud suure sümpaatiaga, meenutades külaskäiku sugulaste juurde 1914. aastal (vrd Schaefer 1970) ja nimetades Eestimaad „paradiislikuks“ (Schaefer 1964, 153). Mainida tasub ka, et tema ema, filmis kirstus saabuv Alice Kraus, neiuna Bartels, suri alles II maailmasõja ajal.

12 Esthona, ein literärisches Unterhaltungsblatt für gebildete Stände (Esthona, kirjanduslik ajaviieleht haritud seisustele), väljaandja Franz Schleicher.

13 Nimetatud selts, mis oli esimeseks linnaajaloo seltsiks Eesti alal, tegutses aktiivselt küll lühiajaliselt (1856/1864–1869/?), ent avaldas siiski 34 köidet toimetisi („Sitzungsberichte der Narvaschen Alterthums-Gesellschaft“, 1864–1868) ning neli köidet kirju, jättis maha rikkalikud kollektsioonid ning koondas Narva arhiivimaterjale. Seltsi ühe eestvedaja, Suurgildi oldermanni Heinrich Johann Hanseni Narvast lahkumise järel aktiivne tegevus rauges. Lähemalt vt Narva Muinsuseltsi Rahvusarhiivi fondiloendis: https://www.eha.ee/fondiloend/frames/fond_prop.php?id=2720. Hansen oli ka Narva linna ajaloo koostaja: „Geschichte der Stadt Narva, verfasst von dem Narwaschen Bürger Heinrich Johann Hansen“, 1858, 396 lk.

setzt]” (Kohl 1841, 312; viidatud Rennit 2014, 151 järgi). Saksaliku ilme eest kandis hoolt ka linna hästi säilinud barokne välimus, milletaolist mujalt Läänemere provintsidest, aga ka Narva jõe tagant Venemaalt leida polnud. Ulrich von Schlippenbach nägi linna arhitektuuris lausa ustavust „vanale meelelaadile” ja „lugupidamist mineviku vastu” (Schlippenbach 1816, 1, 85–86; Rennit 2014, 149).

Monika Hunniuse ja Eduard von Stackelbergi Narvad

Alljärgnevalt heidetakse pilk baltisaksa Narvale kahe baltisaksa autori – laulja, lauluõpetaja ja kirjaniku Monika Hunniuse (1858–1934) ning keemikuharidusega provintsiaalpoliitiku, Eestimaa rüütelkonna sekretäri, vabahärra Eduard von Stackelbergi (1867–1943) – mälestuste abil, pöimides sellesse ka mõlema autori eluloo ja tausta, mis baltisaksa autorite puhul ning 19. sajandi Balti provintside seisuslikku ühiskonda silmas pidades on olulisel määral selgitava tähtsusega.

Mõlemad autorid sündisid Narvas ja olid selle linnaga seotud oma lapse- ja/või noorpõlvleaastatel. Hunnius elaski Narvas, Stackelberg käis seal koolis, elades koolivaheaegadel oma vanematele kuulunud Sillamäe mõisas. Mõlema lahkumine Narvast oli sunnitud – Hunniuse perekond kolis sealt ära pärast perekonnapea surma, Stackelberg „põgenes” perekonnanõukogu otsusel ähvardava surnuksnõlgimise eest – mis oleks võinud juhtuda, kui ta oleks puhtast viisakusest edasi jäänud väga viletsa toitlustusega pansionisse.

Mõlemad autorid jõudsid oma valitud elualal edasi – Hunnius laulja ning laulupedagoogina, Stackelberg provintsiaalpoliitikuna. Tingimisi võiks mälestusi vaadelda ka naiste- ja meesterahva vaatepunktist kirjutatutena, kuid see lugemisviis jäetakse järgnevalt siiski vaatluse alt välja, keskendudes sooülesele baltisaksa perspektiivile.

Autoreid ühendab peale vähem kui kümneaastase vanusevahe ja ühiselt kogitud ajajärgu veel tõsiasi, et mõlemad on oma lapsepõlvemälestused kirja pannud aastaid hiljem.¹⁴ Hunniuse mälestused vanematekodust Narvas ilmusid pealkirjaga „Mein Elternhaus” („Minu vanematekodu”) 1935. aastal.¹⁵ Stackelbergi mälestuste esimene osa, mis käsitles mh koolipõlvleaastaid Narvas, ilmus pealkirja „Ein Leben im baltischen Kampf. Rückschau auf Erstrebtes, Verloren und Gewonnenes” („Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused”) all 1927. aastal.¹⁶ Monika Hun-

14 Hunnius oli oma elu lõpuaastail aheldatud haigevoodisse, dikteerides suurema osa oma teostest.

15 Monika Hunniuse esimene teos „Bilder aus der Zeit der Bolschewikenherrschaft” („Pilte bolševike võimu ajast”) ilmus alles aastal 1921 – toona oli autor juba 63-aastane.

16 Eduard von Stackelberg oli oma mälestuste esimese osa ilmumise ajal oma 60. eluaastate alguses.

nus kirjeldab oma meenutuste kirjutamist kui „ilusat ülesannet jutustada vanadest aegadest, mis elavad nii tugevalt ja heledalt minu südames, rääkida inimestest, kes nii, nagu nad olid, võisid selliseks saada üksnes meie kodumaal, kirjeldada elu, mis oli keset võõramaist ümbrust säilitanud saksa omapära“ (Hunnius 1960, 29).

Seega võib mõlema autori Narva-mälestusi uurides lähtuda sellest, et tegemist on memuaristlike tekstidega, mis peegeldavad ühe põlvkonna kultuurimälu, kuid ei anna terviklikku ajaloolist ülevaadet käsitletavate aastate kohta Narvas. Arvestades ajalist distantsi toimunu ning kirjutamisaja vahel, võib oletada, et kohati on tegemist illusoorsete ja emotsionaalselt laetud tekstidega, mis seetõttu aga oma uurimisväärtusest midagi ei kaota. Ka psühholoogia-alased empiirilised uuringud mälestuste kohta on näidanud, et autobiograafiad on suures osas fiktiivsed, erisugustes sotsiaalses situatsioonis konstrueeritud jutustused, mis järgivad kindlaid jutustamisreegleid ja kultuurilisi norme (vrd Gudehus, Eichenberg ja Welzer 2010, 314).

Monika Hunnius ja tema Narva

Tuntud baltisaksa laulja, lauluõpetaja ja kirjanik Monika Adele Elisabeth Hunnius pärines vanast baltisaksa kaupmeeste ja literaatide suguvõsast, tema isa Constantin Hunnius (1807–1869) oli Narvas Jaani koguduse õpetaja ning töötas ka koolis. Monika Hunniuse vend Carl (1856–1931) oli kirikuõpetaja, luuletaja, helilooja ja muusikakriitik, baltisaksa aastaraamatu „Heimatstimmen“ väljaandja. Constantin Hunnius oli kaks korda abielus, tema esimese naise, Tartu kaupmehetütre Henriette Dorothea Hesse (1806–1849) vend oli Paide linnaarst Carl Hermann Hesse (eluaastad 1802–1896, nobelist Hermann Hesse vanaisa), kelle Monika Hunnius jäädvustas oma raamatus „Mein Onkel Hermann“ („Minu onu Hermann“, 1922).¹⁷ Tegu polnud küll lihase onuga, sest Monika oli sündinud juba Constantin Hunniuse 1854 Riias sõlmitud teisest abielust doktor Karl Mülleri (?–1875) tütre Jennyga (1835–1895). Teisalt oli Carl Hermann Hesse pärast oma esimese naise Henriette Dorothea surma abiellunud Monika ema Jenny õe Lina Mülleriga (?–1855).¹⁸ Kui baltisaksa väikesele ühis-

17 Nimetatud raamat on ilmunud ka eesti keeles ja kujutab endast teatud tõlkeloolist kurioosumit. Nimelt tõlgiti see eesti keelde kahel korral, mis ehk polekski nii eriline, kui see poleks toimunud samaaegselt: 2000. aastal ilmus raamat korraka Katrin Kaugveri tõlkes Loomingu Raamatukogus („Minu onu Hermann. Mälestusi vanast Eestimaast“, LR 2000, 31–32) kui ka Piret Palutederi ja Valeeria Villandi tõlkes kirjastuses Kupar („Minu onu Hermann. Meenutusi Eestimaast“).

18 Paide linnaarst Hermann Hesse oli korp! Livonia asutajaliige. Tema esimene abikaasa ja nobelisti vanaema oli Jenny Lass (suri Paides 1851), kes oli mõisarentniku tütar Kuramaalt. Teine naine Lina Müller (abiellusid 1852) oli esimese naise õetütar. Ehk siis Lina ema Therese Müller, neiuna Lass, oli Jenny Lassi õde. Therese teise tütre Jennyga abiellus Monika isa Constantin Hunnius (vt ülal). Hesse kolmas naine Adele von Berg (abiellu sõlmiti 1856) oli kaugemalt pärit.

konnale iseloomuliku läbipõimituse tõttu – mõistagi seisuste siseselt – kasutati katusterminit *tädi* kõigi juba soliidsemas eas naissugulaste, -hõimlaste ja muidu perekonna lähimates sfäärides liikuvate daamide tähistamiseks,¹⁹ siis võib arvata, et ka termin *onu* oli laiema tähendusega. Nii oli Carl Hermann Hesse Monika Hunniuse kahekordne onu parimate baltisaksa traditsioonide vaimus. Liiatigi on Monika Hunnius isegi kirjutanud:

Vanadel aegadel oli „südamesugulusel“ minu kodumaal suur roll. Tuli ette, et perekonnad, kellel polnud tilkagi ühist verd, olid põlvkondade kaupa omavahel sõpruses ühendatud. See sõprus pärandati edasi, kokkuhoidmine oli traditsioon. Sõprade vanavanematele ja vanematele öeldi vanaisa ja vanaema, onu ja tädi, sinatati neid kohe esimesel kohtumisel ning noorem põlv tundis omavahel lähemalt tuttavaks saamiseks teatud kohustust. Tihti pidas see lähema tutvunemise korral paika – tihti aga ka mitte. (Hunnius 1930a, 7)

Teoses „Mein Weg zur Kunst“ („Minu teekond kunsti juurde“) kirjutab Monika Hunnius oma perekondliku tausta kohta järgmist:

Mu isa pärines vanast saksa pastorisuguvõsast, kes oli 18. sajandi alguses tulnud Läänemere provintssidesse. Ta oli kirikuõpetaja ühes väikeses linnas Eestimaal. See oli muistne Narva Ingerimaa piiri ääres. Mu ema suguvõsa pärines algselt Böömimaalt, millega on ehk seletatav meie perekonna suur andelisus muusika alal. Me elasime kõrge viiluga majas, mis seisis tihedalt vanaaegse kiriku vastas. Kellahelin ja koorilaul kõlasid meie esimestes lapseunedes ja pakkusid meie fantaasiale tegevust varasest east peale. Mu ema, keda mu isast lahutas suur vanusevahe, oli tema teine naine – ja ta oli hoopis teisest puust kui isa. Isa oli mõneti aeglane, tõsine ja raskepärane. Kõigil tuli tema ees taganeda, kui tal tuli oma kohust täita. Teda iseloomustas suur rangus iseenda vastu ühes pisukese askeesiga. Tema loomuse tõsidust mahendasid aga silmapaistev huumorimeel ja armastav süda. Meie, lapsed, tundsimme tema ees suurt pelgu, mis minu puhul piirnes juba hirmuga. Mu ema oli noor, täis fantaasiat, särav isiksus, kunstniku hing ja

19 Kategooria „tädi“ küllap tuntuim kirjanduslikku vormi kantud ülistus pärineb baltisaksa kirjaniku Siegfried von Vegesacki sulest, kes oma nn tädideraamatu „Die Welt war voller Tanten“ („Kogu ilm oli täis tädisid“) alguses paigutas samanimelise luuletuse (Vegesack 1970). Sama fenomeni käsitleb ilmselt vähem tuntud „Tanten mit Tick. Baltische Erzählungen“ („Igal tädil oma kiiks. Balti jutustused“) Gisela Natalia Gradneri sulest (Gradner 1990). Kirjandusliku jäädvustuse kõrval on tädid leidnud ka teaduslikku käsitlemist – lisaks sugulusnimetusena ka ühe vallaliste naiste kategooriana Anja Wilhelmi põhjalikus monograafias baltisaksa kõrgkihi naiste eluilmadest perioodil 1800–1939 (Wilhelmi 2008) – sest ajajärgul, kui iseäranis aadlisoost naiste eneseteostusvõimalus ühiskonnas piirdus peamiselt abiellumisega (nt perioodil 1800–1849 abiellus vaid 64 % aadlisoost baltisakslannadest), jäid vallalised tütreid pärast vanemate surma mõne õe või venna perekonda elama, olles abiks mitmesugustes funktsioonides – aidates tädi rollis kasvatada lapsi, põetades haigeid ja olles muidu asendamatud (vrd Wilhelmi 2008, 65).

luuletaja. Tal oli imeilus hää. Tema laulus oli midagi haaravat ja kaasaviivat, sest ta oskas väljendada iga tundmust. Tema suurt, aukartlikku armastust meie isa vastu tajusime juba lastena väga tugevalt. [. . .] Kaks täiskasvanud poega isa esimesest abielust ei elanud meie sündides enam vanematekodus. Meid oli kolm last: vanem vend, mina ja noorem õde²⁰. Õde vigastas end väikese lapsena kukkudes rängalt. Tagajärjeks oli ravimatu seljaajuvigastus, mis ta hilisematel aastatel peaaegu täiesti abituks muutis. Lastest sarnanes tema emaga kõige rohkem ja ta oleks elus suuri asju saavutanud, kui ta oleks terve olnud, sest temas oli ühendatud ema geniaalne ja kunstiline loomus ning isa vankumatu vaikne energia. Mu vend oli ilus, andekas poiss, kes tegi esimesed katsetused luuletajana juba varakult. Musikaalsed olime me kõik. Isa väitel õpetas ema meid enne laulma kui rääkima. (Hunnius 1930b, 7–8)

Aastal 1831 valiti Monika Hunniuse isa Constantin Hunnius Narva Jaani saksa koguduse õpetajaks, kus ta töötas oma elu lõpuni. Narva-perioodi ja vanematekodu meenutab Monika Hunnius raamatus „Minu vanematekodu“ (1935). Tema mälestusi linnast saadab naiselik ja pehme toon. Vähe on juttu kindlustest ja vallidest, mis tavaliselt on Narva kirjeldustes kesksel kohal – neid mainib ta vaid Narva suurt ilu kujutades: „Milline imekaunis linnake oli ometi Narva! Kindlusevallid, vanad müüritornid, sügavad kraavid oma kõrge rohu ja kollaste ning valgete lilledega olid täis peidetud poeesiat“ (Hunnius 1935, 55). Hunnius kirjeldab Narvat ka kui väikest linna Eestis Ingerimaa piiri ääres:

See oli üks ilus, vanaaegne linn, kõrgel Narva jõe kallastel, kindlusevallidest ja kraavidest ümbritsetud. Leidis imelisi vanu maju teravate katuseviiludega, vanasaksa ütlustega majaportalide kohal, rauaga üle löödud ustega ja kunstiliste messingist koputitega, ja maju, kus elasid peened vanad patriitsiperekonnad. (Hunnius 1960, 29)

Kaunite portaalide ja kirjade kohta uste kohal küsib ka kirjanik Else Hueck-Dehio: „Kas kunstilised portaalid oma kivitahvlite ja raidkirjadega tahavad meile pidulikku vastuvõttu pakkuda?“ (Hueck-Dehio 1986, 248). Majade sisustusest teadis Hunnius rääkida, et need olevat täis kaunist mööblit, hinnalist kristalli, hõbedat ja portselani, „mis vajutasid elamutele omanäolise pitseri“ (Hunnius 1960, 29–30).

Ilmselt teatud naiivsuse tõttu, millega laps maailma vaatab ja mida Monika Hunnius vanemas eas meenutada püüab, on tema Narva-mälestused täis päikest: „Kui ma oma lapsepõlvele mõtlen, tundub mulle, nagu oleks päike alati paistnud“ (5). Päikesepaistet saatsid tema lapsepõlves kellahelid, mis kostsid Narva Jaani

20 Elisabeth Hunnius (1858–1903).

kirikust,²¹ kus töötas tema isa, aga ka lähedalasuvast vene kirikust. Ülestõusmispühade aegu helisesid „meie ilusad sügavad kellad, selle vahele tilisesid naljakad vene kiriku kellad, tihti ka öösiti, nii et pidime seetõttu ärkama“ (51).

Lisaks kellahelidele kostis tuppa ka orelimäng. „Elu- ja lastetoa aknad vaatasid meie kiriku poole“ (32). Pühapäeviti istusid lapsed piduriideis akendel ning ootasid möödaminejaid, kes kirikust jumalateenistusele tulid. „Õhk oli tulvil kellahelinat ja paljud koguduse liikmed jäid seisma ning tervitasid meid seal üleval“ (samas). Lau-päevaõhtuti istusid lapsed koos emaga elutoa diivanil ja kuulasid kellamängu, mis helistas sisse pühapäeva. „Sügavalt ja pidulikult kaikusid kellad, millel oli kaunis, tume kõla; kui nad vaikusid, siis me laulsime. „Ema, su hääled kõlab nagu isa kirikukellad,“ ütlesime me siis, kuna ka see kõlas sama sügavalt ja tumedalt nagu kell“ (30–31).

Üleüldse pidasid lapsed kõike kirikuga seonduvat oma isa omaks: „Isa kell, isa kirik, isa orel, tema köster ja tema kirikuteener“ (31). Kui kirikuteeneri poeg kord jutustas, et „kirik kuuluvat hoopiski tema isale, sest tal on võti ja minu isa ei saaks kunagi kirikusse sisse, kui kirikuteener talle ust ei avaks,“ sai Hunnius tõelise pettumuse osaliseks (samas).

Pastoraadis, kus Hunniuse perekond elas, oli kokku neli tuba ja üks pööningukamber. „Kui ma peaksin oma vanematekodu iseloomustama nii, nagu see minus elab, ütleksin ma: see oli täis päikest, lilli ja armastust“ (32). Tegemist oli vanaaegse majaga Viru tänavas (üks Narva vanimatest tänavatest, sks k *Wierische Gasse*), Narva Jaani kiriku vastas. Ka Hunniuse vanematekodu oli sümbol Narva hiilgeaegadest: „Majja viis lai, vägevate kivikuulidega kaunistatud kivitrepp“ (30). Ehkki ruumid olid kitsad ning suurt luksust pastoraat ei pakkunud, mahtus sinna alati majutama külalisi, „väsinuid, haigeid ja kurbi, kes võeti vahel meie juurde vastu nädalaiks“ (samas).

Hunniuse perekonna elumaja kõrval asus vene õigeusu kirik,²² mis oli Rootsi ajal veel luteri kirik, ja sellega seoses juhtus seda ja teist, näiteks: „[. . .] mu isa

21 Narva Jaani kirik asus aadressil Viru 18. Kirik oli ehitatud juba 17. sajandil kohalikule rootsi kogudusele, kuid teenis pärast Narva vallutamist Peeter I poolt ka vene õigeuskogukonda. 1733 sai kiriku oma kasutusse saksa kogudus, mis toimis seal Narva Jeruusalemma Johannese ehk Jaani kiriku nime all kuni suurte kahjustusteni märtsipommitamise ajal 1944. aastal. Kirik lammutati 1950. aastail. Kiriku kohta on Else Hueck-Dehio kirjutanud „Kiriku tänavas seisab kunagine rootsi toomkirik, mis kuulus hiljem saksa kogudusele. Vaba vaade oli sealt saksa kiriku tornist linnale – minevikku ja olevikku ühendav“ (Hueck-Dehio 1986, 247).

22 Tegemist on Narva Issanda muutmise peakirikuga, mille aadress oli Viru 14. Kirik ehitati 14. sajandil kato-liikliku pühakojana, reformatsiooni järgselt peeti kirikus kuni 18. sajandi alguseni luteriusu jumalateenistusi. 1708. aastal anti kirik üle vene kogudusele, kes ristis selle Narva Issanda muutmise peakirikuks. Nagu Jaani kirikki, sai Narva Issanda muutmise peakirik kannatada 1944. aasta märtsipommitamises ning varemed lam-mutati 1950. aastatel.

avastas seal kord ühest nišist unustatud Lutheri pildi, mille kui pühaku poole paha-aimamatud usklikud palvetasid, igavene tuli põles selle ees. Mu isa tegi asjalood selgeks ja Luther rändas tema käärkambrisse“ (54).

Hunniuse lapsepõlve üks hirmutavamaid kujusid oli aga õigeusu kiriku preester, kelle ees tunti äärmiselt suurt kartust, eriti just siis, kui lapsed tahtsid minna imetlema kirikaeda, kus rohi oli ikka rohelisem:

Meie pastoraadi tagumised aknad olid meie väikese aia poole, millega piirnes – üksnes puust aiaga eraldatult – vene kiriku suur aed. Me ütlesime, et see aed kuulub „härra papile“, ja tema müütiline kuju valmistas meile tihti hirmu. Me olime aiast ühe lati eemaldanud ja roomasime selle ava kaudu meelsasti suurde aeda. Kuna see asus varjus ja oli lõuna poole, jõudis kevad sinna alati pisut varem kui meie aeda. Seal oli üks kivine, päikesest soojendatud küngas, millel tõrkas esimene rohelus; hiljem läks see õitsvatest võililledest kuldkollaseks. (Hunnius 1960, 53)

Hirm õigeuspreestri ees oli Hunniuse mällu jätnud sügava jälje:

Kord kui olime jumalateenistuse ajal vaatlejapositsioonid sisse võtnud, märkas meid vaimulikku talitust läbi viiv preester, ja ühe käega viirukipanni kiigutades ähvardas ta meid teise, rusikas käega. Me kukkusime ehmatusest aknalaualt alla ja tundsim end alles siis turvaliselt, kui jälle ema juurde jõudsime. Hirmus, et „härra papp“ võiks uuesti rusikaga ähvardada, ei tahtnud ma enam palju päevi aeda minna. (Hunnius 1960, 54–55)

Hirmu „papi“ ees sai Hunnius tunda ka endast olenemata asjaoludel: „Kord juhtus aga suur ebaõnn! Üks meie kanu oli akna kaudu kõige pühamasse paika tunginud ja ta leiti sealt altari eest rahu magavana. Altar tuli uuesti pühitseda“ (55).

Ka Hunniuse perekonna lapsehoidja, keda kutsuti vene kombe kohaselt njanjaks ning kellel Monika Hunniuse mälestustes pärisnimi hoopiski puudub,²³ oli vene õigeusku ning esindas üldiselt toda „kuulsat vene *njanja*-tüüpi. [. . .] tema kaudu õppisime tundma ja armastama vene rahvast. [. . .] Ta võttis meid vene kirikusse kaasa, kuid see oli siiski meie jaoks oma võõrapäraste kommetega jube. Mu vanemad lubasid talle kõike, sest nad teadsid, et me oleme kindlates kätes“ (48–49).

23 Siiski annab Hunnius njanjale taustaloo, „kadunud“ abikaasa, kes oli sõjaväkke võetuna aastaid kadunud olnud, nii et njanja pidas teda juba surnuks. Ühel päeval ilmub ta aga välja ning nõuab oma kaasat tagasi, Monika Hunniuse vanemate nõudel peabki naine oma mehe juurde naasma. Lugu lõppeb siiski Hunniuste perekonnale soodsalt: njanja abikaasa sureb peagi ning naine naaseb Hunniuste juurde (Hunnius 1960, 49).

Hunniuse lemmikjalutuskäik koos lapsehoidjaga viis Pimeväravani, mis nüüdseks on küll hävinud ja mille kaudu sai praegugi alles olevasse populaarsesse parki – ja sealt edasi Pimeaeda.

Kerge kõhedusega läksime läbi Pimevärava, mille ees pidas soldat vahetpidamata valvet. Mida ta seal valvas, ei teadnud keegi, tema ise ilmselt veel kõige vähem; vahimees oli vanast ajast nii sinna seisma jäänud ja unustatud. Hingasime alati kergendatult, kui olime väravast läbi saanud ja meie ees avanes päikseline aed. Kartsime, et soldat võib meid tulistada, ehkki njanja kinnitas meile, et kui ta seda teeks, saadetaks ta Siberisse. See oli imeline koht, kõrgel üleval bastionil vaatega Narva jõe ja vastaskaldal asuvale Vene kindlusele Ivangorodile. (Hunnius 1960, 55–56)

Monika Hunniuse isa Constantin Hunnius rajas Narvas Peetri eeslinnas 1838. aastal kodutute laste varjupaiga. Suve suurimaid elamusi oligi selle asutuse külastus (63). Ka Narvast lahkumisel tehti seal pikem peatus, kus orvud neid juba piduriietes ootasid (80).

Kooliteed alustas Monika Hunnius vaestekoolis, mille tema ema nende majja asutanud oli. „Selleks ohverdati ainus suur tuba, ja kõik õpilased pidid meie köögist läbi käima“ (70). Hilisemast kooliajast pärineb üks ebatavaline juhtum venelasest sõbrannaga, mida võiks tõlgendada ka kui näidet lapselikust pahatahtlikkusest:

See sõbranna oli venelanna, kes armastas mind palavalt, siiski vastasin mina tema tunnetele teatud distantsiga. Ta vandus mulle tihti, et ma olevat tema armsaim sõbranna, ma tüdinesin tema kinnitustest ja nõudsin näha tegusid. Ma tahtsin tema sõpruse kohta tõendit, ja ta kuulutas end kõigeeks valmis olevat. Siis ma nõudsin, et ta jookse tühjaks täis tindipoti, ja ta oli sellega kohe nõus. Ühel vahetunnil pidi see ohver sõpruse altarile toodama. Kogu klass võttis sellest osa. Kaasõpilased moodustasid meie ümber ringi, külmavereliselt andsin ma talle ääreni täidetud tindipoti, ta tõstis selle suule ja jõi tühjaks. Tagajärjed olid kohutavad! Ta kukkus põrandale, sülitas tindijugasid, karjus ja märatses; ma olin hirmust tardunud. (Hunnius [1935] 1960, 78)

Suurt kahetsust tehtu üle ei näidanud Hunnius välja ka siis, kui tema venelanast sõbratari korpulentne ema „peaaegu et tema hukkamist“ nõudis ning tema kooliõpetaja talt terve klassi ees aru päris. Ka siis väitis ta üksnes, et tahtis sõbratari proovile panna, kas too on valmis oma armastuse märgiks ohvreid tooma (Hunnius [1935] 1960, 78–79).

Ehe näide muinasjuttude ning reaalsuse segunemisest lapse maailmatajus on aga lugu kääbuse ehk oletatava „pöialpoisimehe“ külaskäigust Narva:

[. . .] ta tuli korrapäraselt kord aastas ühest naaberkülast Venemaalt ja kerjas. Ta nägi oiavline välja oma tiheda, pika habemega, sinises kaftanis, kõrge, terava viltmütsiga. Meie, lapsed, olime äärmiselt ärevil: nüüd saame me lõpuks ometi teada midagi Lumivalgekesest, ja erutusest värisedes küsisime temalt, kas ta tundis Lumivalgekest. Ta raputas oma paksu pead, ei, Lumivalgeke polevat tema linnas käinud. Kas ta pole siis midagi temast kuulnud, ta pidavat ju põialpoiste juures elama, ja kuidas Lumivalgeke klaasist kirstus lamas, ta pidi sellest ju ometigi kuulnud olema? Kääbus tegi üllatusest suured silmad. Ei, neil polevat kedagi klaasist kirstus olnud, sellest oleks ta muidu kindlasti kuulnud olnud. Aga võib-olla oli see kuskil mujal külas, tema omas kindlasti mitte. (Hunnius 1960, 52)

Monika Hunniuse Narva-periood jäi kaunis lühikeseks, sest pärast isa varast surma 1868. aastal kolis tema lesk Jenny koos lastega tagasi Riiga, oma vanematekoju. Oma mälestustes usub Monika Hunnius oodanud olevat, et nende lõplikul Narva linnast lahkumisel helisevad kõik kirikukellad neile samamoodi, nagu tema isa matustel [79].

Elu Riias on Monika Hunnius (1924) muuhulgas kirjeldanud ka peatükis „Der alte Doktor“ raamatus „Menschen, die ich erlebte“ („Eluteel kohatud inimesi“). Kolimist Riiga on ta meenutanud järgnevalt:

Mu isa surm tegi lõpu ilusale ja rõõmsale tööle [muusikaga], ma olin toona üheksa aastat vana, me pidime Narvast lahkuma ja kolima Riiga. [. . .] See oli sügisel 1869, kui ema ühes meie, lastega, oma vanasse kodulinna Riiga kolis. Siin elasid ta isa ja õed-vennad. Mu vanaisa, väga tuntud lastearst Riias, elas omas majas Miitavi eestlinnas. Selle maja ülemisel korrusel sai mu ema väikese korteri, kus me endid osaga meie Narva mööblist sisse seadsime. Allkorruse korteris elas mu vanaisa koos kahe tütre ja ühe pojaga. Üks tütar oli lesk ja tal oli viis last, keda kõiki mu vanaisa kasvas ja kellest osa olid minuvanused. Suur õu ja aed ümbritsesid maja, mis laia hollandi katuse ja suure eestrepiga seisis peenelt ja vaikselt ühe väikese kõrvaltänava ääres. See oli täiesti teistsugune elu, mis nüüd meie jaoks algas. Narva pastoraadi suurejooneline elu oma külalislahkuse ja seltskondlikkusega oli läbi ja selle asemele astus lese elu tagasihoidlikes oludes. Mu ema kannatas selle all lõpmata, sest ta tiivad olid seotud. Meie, lapsed, aga ei tunnetanud seda nii raskelt, vaid hoopis nautisime rõõmsat elu koos paljude nõbudega. (Hunnius 1930b, 15–16)

Esimestel aastatel pärast Riiga kolimist käidi siiski aeg-ajalt Eestimaal – Paines, Narvas ja Mahu pastoraadis, kus pastoriks oli Monika Hunniuse poolvend praost Fromhold Hunnius (1836–1903), tuntud baltisaksa koolimehe Carl Hunniuse (1873–1964) isa. Mahu pastoraati on Monika Hunnius (1926) kirjeldanud oma raamatu „Baltische Häuser und Gestalten“ („Balti majad ja inimesed“) peatükis „Pas-

torat Maholm“ („Mahu pastoraat“). 1872. aastaks oli müüdud ka perekonna suvevaldus Schmetzky²⁴ Narva lähedal (Hunnius 1959, 11). 20. märtsil 1873 kirjutab ta oma päevaraamatusse:

[. . .] kui ma hästi järgi mõtlen, kui lähedal on suvi, ja et me läheme siis Mahusse, Narva ja Schmetzkysse, siis, jah, siis haarab mind õndsusetunne. Rinnus pitsitab, ma tahaksin lennata, Narva, Schmetzkysse – aga Schmetzky ei kuulu enam meile, isa ei ela enam. Siis muutun ma järsku jälle kurvaks. Ah, miks me ei ela enam Narvas, miks, ja miks ei ole isa enam elus? Me olime ju nii rõõmsad, nii õnnelikud! – Väga raske on end täiesti Jumala tahte alla painutada, ah, ma tahaksin seda nii meeeldi õppida! (Hunnius 1959, 13)

2. juunil 1873 on põhjust hõisata: „Nüüd on otsustatud, me sõidame 19ndal Pärnusse, siis Paidesse, siis Mahusse, Narva ja Schmetzkysse. Juhhei! Hurraa!“ (Hunnius 1959, 14). Kirjas Linale²⁵ juulis 1873 kirjutab ta: „Homme sõidan ma Karliga [vennaga] Narva. Oh, ma ei suuda seda uskuda, see on liiga ilus! Ma jään sinna kuni esmaspäevani, pühapäeval lähen ma isa kirikusse. Ah, Lina, Lina, rõõmusta ühes minuga, ma näen jälle Narvat!“ (17). 14. augustil 1873 seisab tema päevaraamatus:

Mõne päeva eest olin ma tööpoolest Narvas! Ka Schmetzkysse matkasime me jala läbi metsa, see oli imeilus. Mu vanad tuttavad ja sõbrad, kuused, seisid sama tõsiste ja tumedatena nagu varemgi. – On kummaline tunne tulla taas kohta, millega on seotud kõige kaunimad unistused. Rõõmustad, ja ometigi on rinnus nii kitsas ja süda nii raske. Käisime ka mere ääres. See oli minu ees, suur, lõputu meri, selline, nagu see on olnud alati, niikaua kui ma mäletan. See jääb alati samasuguseks, emmaku tema kaldal inimesed teineteist suurest hõiskavast rõõmust või olgu vaene inimsüda kibedast valust ja murest lõhkemas. Kõndisime läbi oma kunagise valduse. Kui metsik näeb park välja! Kanala oli veel püsti. Võtsin endale suurelt kuuselt mälestuseks käbi kaasa. Ka supelmajas käisime; seal panime oma veeskäigud kirja, ka minu nuku Idinka suplused. Jah, toona olin ma õnnelik, ma mõtlesin, et nii jääb see alati. Kui teisiti, kui hoopistükkis teisiti, kui mina arvasin, on kõik läinud. (Hunnius 1959, 18)

Narva tagasiteed siiski polnud ja Monika Hunnius asus arendama oma muusikalist annet.

24 Ka Šmetzky, endine Auga küla Narva-Jõesuust läänes (nüüdseks sellega liidetud). 19. sajandil oli see suvituspai ja supluskoht.

25 Monika ema Jenny venna Johannese tütar Linnea Riias.

Tee muusika juurde kulges esmalt klaveri- ja seejärel palavalt igatsetud lauluõpingute kaudu Riias. Muusikaharrastus kuulus haritlaste perekondades tütarlaste hariduse juurde ja tihti jõuti selles harrastuses väga heale tasemele. Tegutsemine professionaalse muusikuna polnud aga ilmtingimata see, mida toonases baltisaksa ühiskonnas naisterahva tulevikuna ette oleks kujutatud, n-ö legaalne oli siiski tegevus muusikaõpetajana. Oma õpinguid, lauljateed ja kirjanduslikku tegevust on Hunnius kirjeldanud raamatus „Mein Weg zur Kunst“. Sinna kuulusid esmalt õppimine Riias mitmete kohalike ja välismaiste õpetajate juurde. Lõpliku tõuke lauljaks saamisele andis hilisema väga tuntud baltisaksa päritolu laulja Raimund von zur Mühleni ja Hans Schmidt ühine kontsert Riias 1878.²⁶ Hunniuse esimesed ülesastumised toimusid Riias perekondlikel õhtutel või heategevusüritustel. Saksamaale õppima õnnestus tal rahalistest raskustest tingitud viivituse järel pääseda alles 1882. Valik langes Maini-äärse Frankfurdi kasuks, kus ta õppis professor Julius Stockhauseni (1826–1906) juures, keda peeti toona suurimaks *Lied*’i žanri esitajaks saksa kultuuriruumis. Hunnius tutvus Johannes Brahmsi ja Clara Schumanniga ning alustas kontserditegevusega Saksamaal. Perekondlikel põhjustel oli ta aga 1884 sunnitud katkestama tegevuse välismaal ja seal avanenud võimalustest hoolimata naasma koju ning valima lauluõpetaja karjääri. Liiatigi oli ta isa surres lubanud hoolitseda oma õe eest: „[. . .] surma õudus oli halvanud mu vaese väikese südame. Aga ma oli kindlalt otsustanud ohverdada oma elu oma õe nimel“ (Hunnius 1986, 75). Nõnda siirdus Hunnius kodumaale, alustas seal kohe erialast tegevust, andes kontserte Balti provintsid, koondades enda ümber muusikute ja muusikarmastajate ringi, asutades Riia Wagneri-seltsi ning tegutsedes alates 1884. aastast Riias lauluõpetajana. Selline elu vaheldus üksikute õppereisidega, „pääsemistega“ perekonna rüpest välismaale – 1889 Berliini, 1896 Rooma, Napolis, Capri ja Veneetsiasse, samuti Pariisi ja Londonisse ning taas Itaaliasse. Vaheldust pakkuksid ka koostöös Raimund von zur Mühleni ning Hans Schmidtiga Viljandis korraldatud laulmise suvekursused 1904–1905, mis ebakindlate poliitiliste olude tõttu toimusid edaspidi Neuhäuseris Ida-Preisimaal. I maailmasõja puhkedes elas Hunnius

26 Raimund von zur Mühlen (1854 Uus-Tänassilma mõis –1931 Inglismaa) oli baltisaksa tenor ja lauluõpetaja. Õppis mh Clara Schumanni juures. Lauljana debüteeris 1878 Riias Hans Schmidt klaverisaatel. Teda peetakse laulude õhtu kui eraldi kontserdižanri loojaks. Johannes Brahms olevat Mühleni kohta öelnud: „Lõpuks ometi olen ma oma laulja leidnud!“ Hans Schmidt (1854 Viljandi –1923 Riia), baltisaksa helilooja, pianist, luuletaja, tõlkija, muusikakriitik ja -õpetaja. Tema isa Gustav Max Schmidt oli Viljandis 1844 asutanud saksa erakooli – *Schmidtsche Lehr- und Erziehungsanstalt*, mille pidamise Viljandi maagümnaasiumi (*Livländisches Landesgymnasium zu Fellin*) nime all Liivimaa rüütelkond 1875 oma kanda võttis. Hans Schmidt õppis 1875–1878 Leipzigi konservatooriumis, hiljem Berliini Helikunsti Akadeemias. Pikaajaline koostöö oli tal tenor Raimund von zur Mühleniga. Alates 1885 elas Riias, kus oli ajalehtede muusikakriitik ning muusika alal mitmekülgsest tegev. Tema laululooming lähtus põhiliselt Schuberti ja Brahmsi eeskujudest. Brahms viisistas neli Schmidti luuletust.

Riias, kogedes omal nahal kõike seda, mis järgnevate aastate jooksul Balti provintside suurlinna tabas.

Oma üleelamisi enamlaste võimu ajal 1918–1919 on ta kirjeldanud nii mälestustes (Hunnius 1930b, 295–317) kui ka eraldi raamatukeses „*Bilder aus der Zeit der Bolschewikenherrschaft in Riga vom 3. Januar bis 22. Mai 1919*“ (1921). Ema ja õde olid selleks ajaks juba surnud (vastavalt 1895 ja 1903) ning heade tuttavate kutsel lahkus Hunnius 1919 Saksamaale. Samal ajal alustas ta ka kirjanduslikku tegevust, kirjutades mälestused Paide-suvedest ja vanaonu Carl Hermann Hessest ning tagasivaate bolševike ajajärgule. Soovides kinnitust, et need väärivad avaldamist, ning otsides Paide-mälestustele kirjastajat, pöördus Hunnius tulevase nobelisti poole:

Ma kirjutan oma nõole Hermann Hessele ja palun tal mu käsikirjale hinnang anda. Leiab ta selle hea olevat, ütleb ta ka kirjastaja nime, ehk koguni annab mulle soovitus. [...] Tundsin oma nõbu vähe, olin teda ainult ühe korra, kui ta veel päris väike oli, tema vanemate majas näinud, kui veel keegi temas kuulsat kirjanikku ei aimanud. Aga ta oli ju ometi mu onu Hermann lapselaps ja seetõttu kirjutasin ma talle, kui ka veidi kõhklemisi, siis ikkagi täis usaldust, ja palusin, kas tohiksin oma käsikirja talle hindamiseks saata. Tema vastus oli nii soe, nagu ma seda poleks üldsegi oodanud. Ma ei tarvitsevat talle käsikirja saata, kirjutas ta, ta teadvat niigi täiesti kindlalt, mida see endast kujutavat, ja andvat mulle soovitus ühele kirjastajale. Ainult ma ei tohtivat kurvastada, kui asi kohe esimesel korral ei õnnestu, sest veel ilma nimeta autor ei saavat kunagi kohe kirjastaja leidmisega rehkendada. Kuid me otsime nii kaua, kuni me kellegi leiame, selle üle ära muretse, lõpetas ta sõbralikult. (Hunnius 1930b, 320)

Esimene katse ebaõnnestuski – Klasingi kirjastus Berliinis lükkas käsikirja tagasi, põhjuseks küll hoopis paberipuudusest tingitud kirjastuse sulgemine. Järgmine katse Eugen Salzeri kirjastuses Heilbronnis oli edukas ja seal ilmusid edaspidi kõik Hunniuse teosed. „Minu onu Hermann“ oli ka peaaegu ainus teos, mille Hunnius oma käega kirjutas, sest alanud tervisehädad muutsid ta järk-järgult liikumatuks. 1923. aastal naasis Hunnius Riiga, asudes elama tuntud koolitegelase Ernst Gurlandi perekonda. Monika Hunnius suri 30. detsembril 1930 ning maeti Riia Martini surnuaiale (sks k Martins-Friedhof, läti k *Martina kapi*) oma ema ja õe kõrvale.

Eduard von Stackelberg ja tema Narva

„Üks neid Baltimaade ahtale ühiskonnale iseloomulikke – ja tihti hädavajalikke! – multitalente“ (Undusk 2017, 265), vabahärra Eduard Otto Emil Karl Adam von Stackelberg, hilisem Eestimaa rüütelkonna sekretär, sündis 1867. aastal leitnant Otto von Stackelbergi (1837–1909) ja Sillamäe mõisa pärijanna Sophie von Seidlitz (1837–1920) pojana, esindades „seda baltisaksa aadlike põlvkonda, kes sündisid

veel patriarhaalsel ajastul, kui võim ja vaim Liivi- ja Eestimaal oli saksakeelne ja -meelne, kuid kellel tuli läbi elada kõik 19. sajandi viimase ja 20. sajandi esimese veerandi kataklüsmid“ (Hiio 2010).

Stackelbergide suguvõsa oli ja on väga laiaharuline, jagunedes mitmesse liini, nende esmamainimine Baltikumis pärineb 14. sajandi algusest ja nii kuuluvad nad baltisaksa aadli vanimate perekondade hulka. Seidlitzid (või Seydlitzid) pärinesid Sileesiast, Baltikumi jõudsid nad 18. sajandil ja Eestimaa rüütelkonna matriklisse kanti nad 19. sajandil. Eduard von Stackelbergi emapoolne vanaisa „Friedrich von Seidlitz oli veel barokse maja omanik ühel [Narva] vanalinna kitsastest tänavatest. Ta oli elavaloomuline mees, tegus ja seltskondlik. Tema väimehed olid Narvas resideeriva Preisi rügemendi ohvitserid“ (Stackelberg 2017, 13).

Oma memuaarides „Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused“²⁷ kirjeldab Eduard von Stackelberg esimestes peatükkides „Minu pesapaik Eestimaal“ ja „Kooliaastad Narvas“ isiklikke mälestusi piirilinnast Narvast: „Olen sündinud 1867. aastal Narvas, vanas viilkatuselises saksa linnas laia tugevavoolulise Narva jõe kaldal, mis saksa teenistusvalmidusega on juba ammu slaavistatud Naroovaks ja ainult veel sellisel kujul geograafiliselt registreeritud“ (Stackelberg 2017, 10).

Tema sõnul võinuks „linn ja jõgi [. . .] ära teenida *limes*’e ja kaugeima eelposti sümbolitena üldtuntuks saamise“ (samas). Kultuurilisel ja sümboolsel tasandil määrab jõgi piiri, milleni jõudis saksa kultuuriruum,

[. . .] ühes saksa asustusega saksa laulud ja saksa kombed. Kuni selle piirini – pöördader, teispool piiri – harkader. Siinpool piiri meile omane perekonnaelu, teatud viis kohelda naisi ja lapsi, hoolitseda tuleviku eest, istutada puid tulevaste põlvete jaoks, ehitada teid ja sildu. Sealpool on aga kõik teistmoodi. (Stackelberg 2017, 10)

Kultuuriruumi kirjeldab Stackelberg lisaks kommetele kahe olulise asutuse kaudu: „Seda, mis tänapäeval eraldab või eristab, on väga palju, kuid sellele pole mõju avaldanud mitte veri, vaid saksa kord ja kasvatus – kool ja kirik“ (Stackelberg 2017, 10–11). Saksa kasvatus mõju oli nähtav ka koolis:

Üldiselt saime me sakslastena eriti sõbraliku suhtumise osalisteks, mille olime ka ära teeninud, sest meil oli lihtsalt parem lastetuba. Teistel polnud seda enamasti üldse, nad olid poolmetslased. Venelased olid väga varaküpselt andekad, heatahtlikud, tundeküllased, imetlesid meid kui

27 Ilmunud Reet Benderi tõlkes 2010 ja kordustrukina 2017.

„midagi paremat”, ja eestlased, kes vaikivas tusaolekus korraga vene-, saksa- ja ladinakeelseid sõnu neelasid, olid häbelikud ja liigutavalt tagasihoidlikud. (Stackelberg 2017, 16)

Kultuuriruumi juurde kuulus ka kiri, milles kirjasõna trükiti: ühel pool jõge kirilitsa ja teispool ladina ja gooti kiri (Stackelberg 2017, 11).

Materiaalsel tasandil näitavad piiri asukohta kaks eri kindlust:

Teispool jõge Sarmaatia lagendike serval on Ivangorod – müüriga ühendatud ühekõrguste tornide rida, mis ümbritseb ruumi Moskva hirmuvalitsejatest vürstide massivägede jaoks. Siinpool seevastu – kunstipäraselt liigendatud, kõrgusse püüdle, kaugusse vaatav, järsul kaljuserval seisev saksa isandate Hermannini kindlus, mida venelane nimetab veel tänapäevalgi „saksa torniks”. Võimas, ülev kontrast! (Stackelberg 2017, 10)

Narva ülesanne oligi eraldada: „Mühinal voogab Peipsi järv siia lõhesse, justkui tahaks ta seda vagu, mis eraldab kahte maailma, süvendada ja igavikustada” (Stackelberg 2017, 10) ja „Siin oli maailma ajalool teine eesmärk: mitte ühtesulatamine, vaid lahutamine! [. . .] Selline oli Liivimaa missioon” (11). Sama missiooni on Narva jõel näinud ka Erik Thomson: „Narva jõe vastaskallastel – kuhu loodus ise oli juba tõmmanud piiri, mille ääres ida ja lääs pörkuvad ja peaksid sajandeid teineteist trotsima jääma – seisid nüüd teineteise vastas kaks kindlust: ühel pool Hermannini kindlus ja teisel pool venelaste kants Ivangorod” (Thomson 1984, 6).

Konfrontatsiooni võib täheldada ka Narva õpilaste omavahelistes suhetes, erinevate vastasseis tekkis linna- ja eeslinnapoiste vahel.

Kaklemine piirdus pühapäevadega. Siis läksid progümnaasiumi kõik neli klassi ühele vanale rootsiaegsele reduudile mahajäetud linnakindlustuste vööndis ning okupeerisid ülespääsu ja laskeavad müüris, mille taga asetsevate süngete käikude laest rippusid alla stalaktiidid ja kus suvel oli külm ja niiske ning talvel soe ja väga libe. Siis võis kuulda lähenemas „vaenlast” – eeslinna poisse. Piiramistaktika koosnes vaenlase vastupanu murdvatest sajatustest ja ähvardustest piinarikka surmaga erineval moel ja siis: kas rünnak või väljatung – vastavalt verbaalse ettevalmistuse mõjule. (Stackelberg 2017, 17)

Jõgi eraldas lisaks kultuuridele ka pragmaatilisi väärtusi nagu majandussüsteemi. Nii väidab Stackelberg tagantjärele: „Minu vanematele kuulus teispool Narva jõge, seega Venemaal, väike mõis, sestap olid nad sunnitud osalema selles pea ees

uude majandussüsteemi hüppamises“ (Stackelberg 2017, 20).²⁸ Paralleeli Narva ja kaduva saksa hiilguse vahel tuli Stackelbergil kogeda mujalgi:

Stackelbergist sai see, mis ta oli, paljuskü juhuse läbi. Võimsa suguvõsa vaese järeltulija pojana tuli tal kannatada kitsikust ja teha ülikooli ajal võlgu. Muudatuste ajastu paradokse koges ta lapsepõlvest saati – tema vanematele kuuluv Sillamäe mõis ei olnud rüütlimõis, st sellel polnud hääleõigust maapäeval, naabermõis Tüksamäe aga oli, kuid kuulus eestlasele Anton Waldmannile. (Hiio 2010)

Sillamäe mõis oli toona tuntud just venelaste seas populaarse suvituskohana. Stackelbergi vanemate „arendatavat“ kuurorti ilmestasid kuursaaliks ülendatud endises maanteekõrtsis kaks korda nädalas toimuvad ballid:

Lihtsusest hoolimata leidis vähe daame, kes oleksid saabunud ballile või läinud sealt koju jalgsi. Üüritroskasid oli palju ja taluperemeeste pojad, kes seda äri ajasid, konsumeerisid kõrtsi kutsarikambris kaugelt enam, kui nende härrased „salongis“. (Stackelberg 2017, 21)

Suvituskoha edenemist aga tumestas ja takistas konkurents naabriga, teispool jõge asuva, enne samuti Seidlitzidele kuulunud Tüksamäe omaniku Waldmanniga, kellega protsessimine kippus võtma Vargamäed meenutavat eepilist mõõtu. Asjalugu päädis Waldmannide poolt vastaskaldale rajatud keeglirajaga, mis pidavat „[Stackelberge] müraga järeleandlikuks [tegema] ja [sundima] tunnustama tema [Waldmanni] majanduslikku ülekaalu“ (Stackelberg 2017, 21). Hiljem läks mõis Eduard von Stackelbergi õe Sophie (1871–?) abikaasa perekonna valdusesse. Sophie oli 1900. aastal abiellunud Eduardi korporatsioonikaaslase Roman Andreas von Antropoffiga (1867–1953), kes tegutses õlletootmise alal, olles 1920. aastatel ka Saku õllevabriku direktor.²⁹

Sotsiaalset ja kultuurilist ühtekuuluvust tunnetati Stackelbergi sõnul pigem usulise määratluse kaudu – protestantlus vastukaaluks katoliiklusele ja õigeusule (13). Sakslus kui rahvuslik kategooria tema nooruspõlves veel puudus: „Meid, „saksu“ [. . .] võeti kui ühe ilmakorralduse osiseid, mida kui tervikut ei olnud võrdlusmaterjali puudumisel võimalik kritiseerida“ (14). Samas väidab Stackelberg: „Saksana oldi midagi kõrgema olendi taolist“ – eriti juhul, kui oldi see päris, mingilgi määral eesti keelt valdav sakslas (samas).

28 Silmas on peetud pärisorjuse kaotamist Venemaal 1861.

29 Stackelbergi ja Antropoffi kohta vt viimase noorema venna Andreas von Antropoffi (2002) mälestusi.

Saksa idüllil lõhkus aga 19. sajandi tööstusrevolutsioon koos „kodumaatu suurkapitali“, Kreenholmi tehasega (13). Ühelt poolt sajandilõpul toimunud venestamine ning teisalt uute rahvuste (peaasjalikult inglaste) suureneva võimuga linnas nägi Stackelberg, et Narva jagas saatust Budapesti ehk saksapäraselt Ofen-Pestiga, mis „kaotas oma saksluse ilma võitluseta ja langes majandusliku mõtlemise uue hegmoonia ohvriks“ (samas). Teisalt tunnistab ta, et rahvuslik mõtteviis tema noorusajal veel levinud ei olnud ning „rahvuslikud erimeelsused [ei heitnud minu varasele noorusele] igatahes veel mingit varju“ (samas).

Kui 19. sajandi keskpaigani oli Narva ülejäänud maailmaga Narva–Tartu–Riia–Königsbergi maantee („nabanööri“) kaudu hästi ühenduses, siis tööstusrevolutsioon koos rongide ja aurulaevadega muutsid linna tähtsust Euroopa kaardil oluliselt, „ta muutus vaikseks nurgakeseks“ (12). Linna hiilgust meenutasid 19. sajandil veel saksa hansastiilis ehitatud majad, „kuid elu hääbus“ (samas), kasvutrendi näitasid üksnes eeslinnad „oma trööstitus inetuses“, samuti olid „kaupmehed ümber asunud Tallinna, Moskvasse ja Peterburi“ (13). Stackelberg vastandab siin Vana-Narva pürjeliperekondadele, kelle elu ja äri olid raudtee tõttu soikunud, Kreenholmi „uue raha“ ja tööliste armee. Sarnane vastandus on tal ka Sillamäe ja Türsamäe konkurentsi puhul, kus samuti pörkuvad vana ja uus vaim.

Haridusteed alustas Eduard von Stackelberg Narvas. Siinkohal puutuvad riivamisi kokku ka Stackelbergi ja Hunniuse lapsepõlveruumid, sest Stackelberg õppis Narva progümnaasiumis, mis oli asutatud endise Jaani koguduse kooli asemele, kus õpetajaks oli olnud ka kaks aastat pärast Stackelbergi sündimist surnud Constantin Hunnius:

Vana saksa Jaani kiriku kool oli veidi enne minu aega hingusele läinud, sest Kreenholmi vabriku omanikud otsustasid, kooskõlas oludega, luua „vene õppekeele ja saksa vaimuga“ progümnaasiumi. Nad võtsid ametisse saksa-vene koolidirektori ja see omakorda kirju õpetajaskonna, mis koosnes saksa nimesid kandvatest venelastest, kes olid mõnevõrra lääneeuroopaliku orientatsiooniga. Ainus päris sakslane oli meie usuõpetaja, Jaani kiriku eeskujulik pastor, ning mu ainus saksa soost klassikaaslane – ühe kindrali ja mõisniku poeg. Kool oli üsna kehv: saksa pedantsusega õpetati meile vene kirjandust ja vene ideid. (Stackelberg 2017, 16)

Sotsiaalsest vaatepunktist lähtudes oli Narva siiski heaks kasvulavaks eesti haritlastele: „Kõrgemates õppeasutustes õppisid püüdlikud eesti poisid, peatselt jõudsid eesti üliõpilaste hulga ka ülikooli“ (Stackelberg 2017, 16).

Eduard von Stackelberg elas Narvas omakorda „endise Jaani kiriku kooli pensionil ülemõpetaja X-i juures“, kus küll valitses „tosina igas vanuses lapse, teenijatüdruku ja meie, „maajunkrute“ üle“ viimase abikaasa, kes oli „haaratud murest

kalli raha ja suurte väljaminekute pärast“, ostes „vaid kõrvale heidetud, väga halvasti lehkavat kala ja muud sellist“ (17). Selline dieet lõppes haigestumisega ning kuna arsti käsku „hakata jooma piima ja veel kord piima ja kolida teise pansioni“ (samas) polnud võimalik täita vana ülemõpetajat haavamata, otsustati jätkata kooliteed hoopis Tartus.

Tartus käis Stackelberg 1881–1884 Kollmanni (endises Schroederi) erakoolis, sooritades seejärel lõpueksamid Tallinnas Nikolai gümnaasiumis. 1886 astus ta Tartu ülikooli õppima matemaatikat ja keemiat, lõpetades viimase eriala 1893. Ülikooli ajal oli ta väga aktiivne korp! Estonias, ühes neljast vanast baltisaksa korporatsioonist, mistõttu vähemalt esialgu kippus kannatama ka stuudium. Mitmekülgse ning andelise inimesena lõpetas Stackelberg ülikooli siiski edukalt ja otsustas esialgu teaduskarjääri kasuks. Ta täiendas end Dresdenis, Leipzgis (Wilhelm Ostwaldi juures), Pariisis (õppides mh koos Marie Curie'ga), Heidelbergis ja Peterburis. 1896 kaitses ta keemias magistrikraadi ning oli Tartus professor Tammanni assistent, 1898–1899 ka füüsikaõppejõud Riia polütehnikumis.

Seejärel, pärides Sutlema, Lümandu ja Mäeküla mõisad ja jäädes nende valdajaks kuni nende võõrandamiseni 1920, loobus ta teadustööst ning pühendus mõisate haldamise kõrval üha enam provintsiaalpoliitikale. 1896 oli ta ka abiellunud – Elisabeth (Else) Marie von Siversiga (1868–1943), kes oli Õisu mõisaomaniku August von Siversi tütar. Abielust sündis kolm last – poeg Mark (1896–1971) ja tütred Brigitte (Gitta) (1898–1933) ja Elisabeth (Isa) (1899–1962).

Järjest olulisemaks muutus osalemine provintsiaalpoliitikas – 1899–1911 oli Stackelberg Eestimaa rüütelkonna sekretär, 1904–1914 Eestimaa Saksa Seltsi asutaja ja esimees, 1911–1914 oli ta rüütelkonna peamehe asetäitja. 1912 sai temast ka üks rüütelkonna maanõunikest. Lisandusid muud arvukad ühiskondlikud ametid: ta oli Eestimaa Kirjanduse Ühingu loodusteadusliku sektsiooni direktor, Tallinna toomkooli kuratooriumi liige ja aseesimees, Balti Elukindlustusseltsi nõukogu esimees, Eestimaa Mõisaomanikkude Liidu esimees. 1910 sai ta ka keiserliku kammerjunkru tiitli. Aastad 1915–1917 „veetis“ ta koos perekonna ja arvukate teiste baltisakslastega Siberis sundasumisel, kuna neid süüdistati võimude poolt Saksa keisririigi toetamises.³⁰ 1917 naasis Stackelberg Eestisse ning asutas Tartus Balti Abiandmise seltsi. 1918 sattus ta uuesti Siberisse – sedapuhku küüditatuna enamlaste poolt koos teiste baltisaksa aadlikega. Kui eelmine pagendus oli pigem tsiviilseeritud ekskursionistide perekonna ja meeldivate kaaslastega, siis seekord oli tegu

30 Põhjalikumalt on Vene riigivõimude suhte muutumist baltisakslastesse I maailmasõja ajal ja mitmesuguseid süüdistusi käsitlenud Aadu Must (2016).

tõelise vangistusega, ainsaks lohutuseks taaskord hea seltskond. Tagasiteele õnnestus asuda pärast Brest–Litovski vaherahu sõlmimist. Elu ja tulevik Baltimaa-del tundusid pärast kõiki neid vintsutusi ebakindlatena ning Saksamaal toimunud novembrirevolutsiooni järel lahkus Stackelberg ühes Eestist lahkuvate Saksa vägedega Saksamaale. Seal katsus Stackelberg õnne mitmel alal, pidades perekonnaga talu ja proovides kätt ka poliitikas. Oma tegutsemisinnule avastas ta 1930. aastatel uue väljundi, liitudes 1932 natsionaalsotsialistliku parteiga. Jaan Undusk on seda kommenteerinud järgnevalt:

Aga ärgem kiirustagem seda nimetama valesammuks. Stackelbergile endale tõi see kaasa mingi sisemise vabanemise ja mälestuste teise osa kirjutamise aegu (1934) ei võinud ta veel ette näha paljut, mis hiljem natsidega seostus. Just Stackelbergi siiras pöördumine natsismi poole on – ehkki nappide joontega antud – ajalooliselt väga õpetlik ja võimaldab meil psühholoogiliselt mõista, mis toimus neil aastail suure osaga saksa rahvast. (Undusk 2017, 276)

1927–1934 kirjutas Stackelberg oma mälestused, mis hõlmavad perioodi lapsepõlvest kuni 1930. aastate alguseni. Tsaariaega ja Siberi-perioodi käsitlev osa sellest on ka avaldatud, neist viimane kärbitud kujul (Stackelberg 1927; 1964). Täies mahus on Stackelbergi mälestused ilmunud aga ainult eestikeelses tõlkes.

Nagu Jaan Undusk on Stackelbergi ja Hermann von Keyserlingi vastuseisu kommenteerides sedastanud, oli Stackelberg kahtlemata

[. . .] rüütelkonnategelasena oma maale pühendunud, ent oma sentimentaalsuse ja viha vahel pendeldavas tõsiduses milleski ka kitsarinnaline inimene. Juhtivate baltisaksa poliitikute hulgas nägi ta ilmselt kõige järjekindlamalt baltlaste eksistentsi, kultuuri ja moraali alust saksa rahvusluses ja saksa emakeelsuses, „riigipiire ületavas rahvusühitsuses” – lähenedes sellisena juhtivate eesti rahvuslaste, eriti J. Tõnissoni vaadetele, ehkki vastupidiste rahvuslike värvidega. (Undusk 2003, 54)

Unduski sõnul olid Stackelbergi rahvuskesksed põhimõtted „tänapäevasele eestlasele ilmselt palju paremini mõistetavad, kui H. Keyserlingi laialt voogav Balti kosmopolitism” (Undusk 2003, 54). Ka oli ta tähtis seltsiliikumise aktivist, organiseerides pärast 1905. aasta sündmusi kõigi baltisakslaste seisuseülest seltsiliikumist (sks k *Deutsche Vereine*), asutades Eestimaa Saksa Seltsi, mis rajanes kohapealsetel tütareltsidel ning moodustas ühisrinde Liivi- ja Kuramaa analoogsete seltsidega, taotledes ka nn väikeste inimeste ehk siis lihtsamat sorti sakslaste kaasamist ning äratamist ühiste saksa rahvuslike aadete eest (Kinkar 2000, 33–42). Nimetatud seltsiliikumist saab pidada hilisema Saksa kultuurautonoomia eelkäijaks ja -tingi-

museks. Baltisaksa vaate järgi oli Stackelberg olnud liialdatult rahvuslike vaadetega, esialgu eestlastega siiski mõõdukat koostööd otsiv poliitik, kes pärast 1905. aasta pettumusi asus jäigalt konservatiivsetele rahvuslikele positsioonidele (Wrangell ja Krusenstjern 2019, 156).

Kokkuvõtteks

Baltisaksa Narva on eelkõige ajalooline linn ida ja lääne piiril, seda kujutatakse valdavalt lääne kultuuri ja saksluse eelpostina idas. Nii on baltisaksa Narva kanda eelkõige tähendus sümbolina. Kui 19. sajandi lõpuks oli linn kaotanud kõik administratiivsed viited saksa kultuurile, olid alles jäänud selle vaikivad arhitektuursed tunnistajad. Seetõttu pole II maailmasõja järgselt Narval enam baltisaksa Narvaga mingit pistmist, sest reaalne linn on hävinud, jätkuvalt eksisteerib vaid mälestuste linn ja mälupaik. Nii on baltisaksa Narva kadunud kahel moel: saksa linnana sümbolises ja sotsiaalses tähenduses ning linnana üldse.

Monika Hunniuse ja Eduard von Stackelbergi Narva on mõlemal puhul nii sünnikui ka lapse- ja noorpõlvlinn. Kui Stackelberg käib Narvas vaid koolis, on Hunniuse Narva tema kodukoht, alati päikest täis lapsepõlvemaa, kuhu ta tagasi igatseb. Stackelberg seevastu lahkub Narvast kahjutundeta.

Stackelbergi ja Hunniuse Narva-piltidest joonistusid välja teemagrupid, mis peegeldavad nii Narva geograafilisest asetusest ja välisest ilmast tingitud eripärasid (jõgi kui piir, looduslikud kontrastid, Narva (kadunud) hiilgus ja lähem ümbrus) kui ka sümboolsemaid kategooriaid (konfrontatsioon, saksa kultuuriruum Narvas ning religioon kui piire loov ja purustav nähtus).

Stackelbergile sümboliseerib Narva tugevat piiri, mis väljendub nii linna geograafilises asetuses kui ka ühe kultuuriruumi lõppemises ja teise algamises. Narva on tema jaoks saksa kultuuri eelpost ning tema elamusi Narvas iseloomustavad kokkupõrked vene kooli õpilastega ja saksluse tõrjelahingud. Samuti nagu Hunniusele sümboliseerivad ka tema jaoks ehitised Narva saksalikkust – midagi, mida tänapäeval saab käsitleda üksnes paigana kultuurimälus. Lisaks sellele vastanduvad Stackelbergi puhul barokne vanalinn ning „inetud“ uued eeslinnad, ka koolipoiste kaklused leiavad aset just eeslinnapoistega. Ida ja lääne vahelise piiri juurest tõmbab Stackelberg koguni paralleeli antiikse Roomaga, nimetades seda ladina keeles *limes*’eks ja võrreldes nõnda sakslasi roomlaste ja venelasi barbaritega. Stackelbergi ajaks on linn tema silmis alla käinud, kaubandus on nihkunud Tallinna ja Peterburi. Hunniuse puhul on – tema isa ametist lähtuvalt – ida ja lääne konfrontatsiooni platsdarmiks kiriklik sfäär, kus pörkuvad õigeusk ja luterlus. Ehkki eri uskude piir Narvas on hägus, ei leevenda siiski ka perekondlik positiivne kokkupuude venelastega – armsaks peetud venelannast lapsehoidja kaudu – õigeusu

jumalateenistusest saadud negatiivseid muljeid ega takista seega mentaalse piiri loomist „meie“ ja „nende“ vahel. Kumbki autor ei piirdu oma mälestustes ainult Narva linnaga – Hunniuse lapsepõlveparadiisi juurde kuulub ka suvemaja Schmetzkys, Stackelberg kirjeldab aga Sillamäe mõisa ning suvituspaiga olustikku, samuti sinna juurde käivat lõputut piiritüli naabritega.

Allikad

Annist, August. 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn: Eesti Raamat.

von Antropoff, Andreas. 2002. „Elamusi Peterburis ja Eestis aastatel 1917/1918. Päeviku põhjal.“ – *Akadeemia* 14 (8): 1606–1657.

Bienemann, Friedrich noorem. 1897. *Livländisches Sagenbuch*. Reval: Kluge.

Brüggemann, Karsten. 2005. „Narva. Ein Erinnerungsort der estnischen und russischen Geschichte“. – *Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale. Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag*. Schriften der Baltischen Historischen Kommission 14, koostanud Norbert Angermann, Michael Garleff ja Wilhelm Lenz, 635–661. Münster: LIT-Verlag.

Eckardt, Julius. 1869. „Livländisches Stilleben.“ – *Die baltischen Provinzen Russlands. Politische und culturgeschichtliche Aufsätze*, 398–422. Leipzig: Duncker ja Humblot.

Gradner, Gisela Natalia. 1990. *Tanten mit Tick. Baltische Erzählungen*. Husum: Husum Druck.

Gudehus, Christian, Ariane Eichenberg ja Harald Welzer, koost. 2010. *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler.

Hiio, Toomas. 2010. „Eesti Mälu: Eduard von Stackelberg: „Ühe baltlase võitlustee.““ – *Eesti Päevaleht*, 3. detsember. <https://epl.delfi.ee/kultuur/eesti-malu-eduard-von-stackelberg-uhe-baltlase-voitlustee?id=51287781>.

Hueck-Dehio, Else [Elisabeth Hueck]. 1986. „Narva.“ – *Wir Balten*, koostanud Max Hildebert Boehm ja Hellmuth Weiß, 246–248. Würzburg: Weidlich Reprints.

Hunnius, Monika. 1921. *Bilder aus der Zeit der Bolschewikenherrschaft in Riga vom 3. Januar bis 22. Mai 1919*. Heilbronn: Eugen Salzer Verlag.

———. 1922. *Mein Onkel Hermann. Erinnerung an Alt-Estland*, mit einem Geleitwort von Hermann Hesse. Heilbronn: Eugen Salzer Verlag.

———. 1924. *Menschen, die ich erlebte*. Heilbronn: Eugen Salzer Verlag.

———. 1926. *Baltische Häuser und Gestalten*. Heilbronn: Eugen Salzer Verlag.

———. 1930a. *Baltische Frauen von einem Stamm*. Heilbronn: Eugen Salzer Verlag.

———. 1930b. *Mein Weg zur Kunst*. Heilbronn: Eugen Salzer Verlag.

———. 1935. *Mein Elternhaus. Erinnerungen*. Heilbronn: Eugen Salzer Verlag.

———. 1937. *Wenn die Zeit erfüllt ist... Briefe und Tagebuchblätter*, koostanud Anne-Monika Glasow. Heilbronn: Eugen Salzer Verlag.

———. [1935] 1960. *Mein Elternhaus. Erinnerungen*. Heilbronn: Eugen Salzer-Verlag.

Ivask, Merike ja Svetlana Andrejeva. 2015. *Narva – kuninganna Kristiina kroonijuveel*. Tallinn: Tänapäev.

Kinkar, Feliks. 2000. *Lehekülg Eestimaa kultuuriloost: Baltisaksa haridusseltsid Eestis 1905–1914*. Tallinn: Olion.

Kohl, Johann Georg. 1841. *Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland* 2. Leipzig: Arnoldische Buchhandlung.

Kraus, Eberhard. 1891. *Zwischen Narowa und Niemen*. Baltische Erzählungen und Skizzen 1. Libau: Verlag Rudolph Puhze.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold. 1866. *Eestirahwa Ennemuistsed jutud*. Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino.

———. 1868. „Die Kaufmannstochter von Narva“; „Wo Narva's früherer Reichtum liegt.“ – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurland I*, välja andnud Estländische Literärische Gesellschaft Eduard Pabsti toimetamisel, 108–110. Reval: Lindfors' Erben.

———. 1881. *Estonische Märchen*. Tõlkinud F. Löwe. Dorpat: Verlag von C. Mattiesen.

Lukas, Liina. 2006. *Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918*. Collegium litterarum 20. Tartu–Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond.

Must, Aadu. 2016. *Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Nadolny, Isabella. 1983. *Vergangen wie ein Rauch. Geschichte einer Familie*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Rennit, Marge. 2014. „Narva ja Ivangorod: linnad kahe maailma piiril. 18. ja 19. sajandi reisikirjanduse põhjal.“ – *Piir ja jõgi – piirijõgi. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 16, toimetanud Merike Ivask, 141–158. Narva: Narva Muuseum.

Rohrbach, Paul. 1916. *Das Baltenbuch. Die baltischen Provinzen und ihre deutsche Kultur. Mit Beiträgen hervorragender Balten und vielen Bildern hg. von Paul Rohrbach*. Dachau: Der Gelbe Verlag Walter Blumtritt.

———. 1964. „Die Frage nach meinem baltischen Erbe...“ – *Baltisches Erbe. Fünfundsechzig Beiträge in Berichten und Selbstzeugnissen*, koostanud Erik Thomson, 150–153. Frankfurt am Main: Weidlich.

Schaefer, Oda. 1970. *Auch wenn Du träumst, gehen die Uhren*. München: R. Piper Verlag.

Schaper, Edzard. 1998. „Ka meie oleme Euroopa! = Auch wir sind Europa!“ – *Edzard Schaper 1908–1984. Ka meie oleme Euroopa! = Edzard Schaper 1908–1984. Auch wir sind Europa!*, koostanud Claus Sommerhage ja Liina Lukas, 11–18. Tartu: Edzard Schaperi Uurimisprojekt ja Tartu Ülikooli saksa filoloogia õppetool.

von Schlippenbach, Ulrich. 1816. *Erinnerungen von einer Reise nach St. Petersburg im Jahre 1814 von Ulrich Freiherrn von Schlippenbach* 1. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

von Stackelberg, Eduard. 1964. *Aus meinem Leben. Die Kriegsjahre 1914–1918. Verschickung nach Sibirien*. Baltische Bücherei 12. Hannover-Döhren: Harro von Hirschheydt.

———. 2017. *Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused*. Tõlkinud Reet Bender. Tallinn: Hea Lugu.

von Stackelberg-Sutlem, Eduard. 1927. *Ein Leben im baltischen Kampf. Rückschau auf Erstrebtes. Verloren und Gewonnenes*. München: Lehmann.

Zoege von Manteuffel, Peter. 1914. *Von Stürmen und Sonnentagen*. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh.

Thomson, Erik. 1956. *Monika Hunnius. Schmerzenswege sind Segenswege*. Gotteszeugen – eine Schriftenreihe aus dem Verlag Junge Gemeinde 42. Stuttgart: Junge Gemeinde.

———. 1973. *Baltische Städte in alten Ansichten. 30 Stahlstiche und Lithographien des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt: Weidlich.

———. 1984. *Narva wie es war. Einhundert Ansichten*. Lüneburg: Nordland-Druck.

Undusk, Jaan. 2003. „Eesti kui Belgia. Viimane baltlane Hermann von Keyserling.“ – *Tuna* 6 (2), 48–71.

———. 2017. „Balti poliitik Eduard von Stackelberg.“ – Eduard von Stackelberg, *Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused*, 265–277. Tallinn: Hea Lugu.

von Ungern-Sternberg, Alexander. 1828. „Russenlager vor Narva.“ – *Esthona, ein literarisches Unterhaltungsblatt für gebildete Stände*, nr 1, 3–6; nr 2, 11–15; nr 3, 18–20; nr 4, 27–28. Reval.

von Vegesack, Siegfried. 1973 [1970]. *Die Welt war voller Tanten*. Heilbronn: Eugen Salzer Verlag.

Wilhelmi, Anja. 2008. *Lebenswelten von Frauen der deutscher Oberschicht im Baltikum (1800–1939). Eine Untersuchung anhand von Autobiografien*. Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 10. Wiesbaden: Harrassowitz.

von Wrangell, Wilhelm ja von Krusenstjern, Georg. 2019. *Eestimaa rüütelkond. Rüütelkonna peamehed ja maanõunikud*. Tõlkinud Tea Vassiljeva. Tallinn: Argo.

Marika Peekmann – MA, Tartu Ülikooli saksa keele assistent, germanistika doktorant. Uurimissuunad: kultuurimälu ja baltisaksa-eesti mälupaigad, kultuuriõpe võõrkeeleõppe raames, saksa keel võõrkeelena didaktika.

E-post: marika.peekmann[at]ut.ee

Reet Bender – PhD (2009), TÜ saksa keele ja kultuuri dotsent. Uurimissuunad: baltisaksa keel ja kultuur, argiajalugu, memuaarid, tõlkelugu. Baltisaksa sõnaraamatu (<http://www.eki.ee/dict/bss/>) tööühma juht ning virtuaalkaardi „Saksa Tartu“ (<http://linnamuuseum.tartu.ee/tartu-dorpat/>) üks koostajaid; vabakutseline tõlkija.

E-post: reet.bender[at]ut.ee

A Baltic-German Border Town: Eduard von Stackelberg's and Monika Hunnius's Narvas*Marika Peekmann, Reet Bender***Keywords:** Baltic-German culture, memoirs, history of culture, Narva

The article focuses on the border town of Narva as it emerges in the memoirs of two Baltic-German authors – the singer and singing pedagogue Monika Hunnius (1858–1934) and the provincial politician Eduard von Stackelberg (1867–1943). Their recollections of their days of childhood and youth reveal a Baltic-German Narva, a city that ceased to exist with World War II and has been largely wiped from Estonian cultural memory. Due to the city's geographic position as well as its architectural and cultural diversity, these Baltic-German memoirs provide a sketch of Narva as a city of symbolic value experienced as an outpost of German culture in the East.

Narva has been depicted by the historian of culture and author of non-fiction Erik Thompson in his albums of the city that highlight the specialness of the Baltic-German Narva – the Western, German cultural space reached its limit in the border town, while beyond it, the Eastern, Russian cultural space began. The border town was also depicted in literary writings, many of them short poems. The memoirs of Monika Hunnius and Eduard von Stackelberg, however, contain a more extensive retrospective look at Narva as it was in their childhood and youth. Stackelberg went to school in Narva, residing with his parents at Sillamäe during the vacations, and left the city without regret, while Hunnius, who actually lived in the city, remembers it as a nostalgic home space full of sunshine to which she later longs to return.

The most important topics emerging from Hunnius's and Stackelberg's descriptions of Narva are connected with the town's geographical location and its social-political conditions. The most significant among these are the river serving as a border, contrasts and confrontations, the German cultural space in Narva, religion as a phenomenon creating and breaking down boundaries, and the (lost) glory of Narva and its close vicinity.

For Stackelberg, Narva symbolises a strong border that has found expression in its geographical situatedness at the end of one cultural space and the beginning of another. He sees Narva as an outpost of German culture and his experiences there are coloured by conflicts with the students of the Russian school and the self-protection attempts of Germanness. Like Hunnius, he experiences buildings as symbols of a German Narva that today can only be considered a site in cultural memory. In addition, he creates an opposition between the baroque old town and the 'ugly' new suburbs; also, the ritual battles that take place between students are with the boys from the suburbs. As regards the border between the East and the West, Stackelberg even draws a parallel with ancient Rome and calls it a *limes*, thus comparing the Germans with Romans and the Russians with barbarians. By the time of Stackelberg, the city is declining as its commerce has shifted to Tallinn and St. Petersburg.

Due to the profession of her father, a Lutheran pastor, for Hunnius the scene of confrontations between the East and the West is that of the church where Russian Orthodoxy and Lutheranism clash. Although the boundary between different denominations is vague in Narva, even a positive contact with

Russians through a beloved Russian nanny will not counterbalance the negative experience of an Orthodox service nor prevent the creation of a mental boundary between 'us' and 'them'.

Neither of the memoirs is restricted only to the city of Narva: Hunnius's childhood paradise also includes a summer house called Schmetzky close to the town, while Stackelberg describes the manor of Sillamäe and the atmosphere of the summer getaway, including an endless quarrel with the neighbours over the boundaries of the land.

Marika Peekmann – MA, Assistant of German Language, University of Tartu, PhD candidate in German Studies. Research interests: cultural memory and Baltic-German-Estonian sites of memory, culture in foreign language teaching and learning, didactics of German as a foreign language.

E-mail: marika.peekmann[at]ut.ee

Reet Bender – PhD, Associate Professor of German Language and Culture, University of Tartu. Research interests: Baltic-German language and culture, history of the everyday, memoirs, translation history. Leader of the Baltic-German dictionary workgroup (<http://www.eki.ee/dict/bss/>) and a compiler of the virtual map of German Tartu (<http://linnamuuseum.tartu.ee/tartu-dorpat/>); translator.

E-mail: reet.bender[at]ut.ee

Rebenenud linn. II maailmasõja linnamaastikud Bernard Kangro Tartu-tsükli kolmes viimases romaanis¹

Ene-Reet Soovik

Teesid: Artiklis käsitletakse linnaruumi kujutamist Bernard Kangro romaanides „Kivisild” (1963), „Must raamat” (1965) ja „Keeristuli” (1969), lähtudes kultuurigeograafia valdkonnast pärinevast rebenenud maastiku mõistest. Vaadeldakse, kuidas Kangro kirjeldab muutusi Tartu linnapildis II maailmasõja ajal, keskendudes nii tehisküla kui ka looduskeskkonnale. Kirjaniku poolt paguluses loodud Tartu-kujutustes esile tõusvaid maastiku- ja miljööelemente kõrvutatakse uurimustega, mida pärast 1941. aasta sõjapüüetusi viis läbi Tartu Linnauurimise Toimikond geograaf Edgar Kandi juhtimisel, ning leitakse paralleele muutusi vahetult kirjeldanud loodusteadusliku ja retrospektiivse kirjandusliku lähenemise vahel.

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16198

Märksõnad: linnakirjandus, rebenenud maastik, II maailmasõda, Tartu, Bernard Kangro, Edgar Kant

Kolm-neli kõmisevat pauku,
siis taamal variseb üks müür.
Kuum terav tuha lõhn lööb ninna.
Ja põlend kirik vangub alusel.
Kuuveerand tõukab sarvi üle linna.
Käib mustaks kõrbend pargipuul
ta arglik kiir.

Bernard Kangro „Varemetes”
(Kangro 1945, 60)

Sissejuhatus. Maastiku rebenemine

Artikkel tõukub rebenenud maastiku mõistest, mis on keskseks kontseptsiooniks Jonathan Miles-Watsoni, Hugo Reinerti ja Helen Sooväli-Seppingu koostatud artiklikogumikus „Rebenenud maastikud: maastik, identiteet ja sotsiaalne muutus” („Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change”, 2015). Raamatu koostajad

¹ Artikli ilmutamist on toetanud Eesti Teadusagentuuri personaalse uurimistoetuse rühmagrants PRG314 „Semiootiline sobivus kui biokultuurilise diversiteedi mehhanism: ebastabiilsus ja kestlikkus uutes keskkondades”.

rõhutavad sissejuhatavas artiklis, et maastikku käsitletakse koguteoses ühelt poolt inimeste tajude ja tegude objektina, teisalt aga muutuvate kultuuriliste, sotsiaalsete ja poliitiliste seisukohtade väljendajana. Nende eelduseks on, et ühiskondlikud rühmitused ja maastikud loovad ja kujundavad üksteist vastastikku. Seega põhjustavad nii looduslikud kui ka sotsiaalsed protsessid muudatusi füüsilises maastikus, mis omakorda mõjutavad neid protsesse. Järsud rebendid, pidevuse katkemised ning muutused sootsiumis peegelduvad maastiku muutumises ning maastikumuutused omakorda suunavad nii inimeste kui ka teiste olendite elu. Kogumiku kaasautor Sukanya Basu (2015, 27) defineerib rebenemist otsesõnu ühiskonnamuutusena, mis jätab maastikule jälje. Sedamööda, kuidas uued poliitilised ja ühiskondlikud formatioonid seostuvad uute maastikumustritega ja vastupidi, kinnistub maastiku mõistesse olulise elemendina ka aja mõiste (Miles-Watson, Reinert ja Sooväli-Sepping 2015, 2). Autorid rõhutavad, et kogumiku kaastöötajad võetakse arvesse antropoloogia ja kultuurigeograafia viimase aja suundumusi, mis peavad maastikku protsessuaalseks, materiaalseks ning pertseptuaalseks suhestumiseks keha ja maailma vahel (vahel 3).² Maastikeks, mida kogumikus sellest raamistusest lähtudes käsitletakse, on mitmel juhul linnamaastikud, sealhulgas ka Eesti linnade omad (Printsmann 2015; Saar 2015), ning lisaks vahetult tajutavate geograafiliste keskkondade analüüsimisele on rebenenud maastike uurimisse kaasatud ka kirjanduslike vahenduste vaatlemine – iiri luuletaja Seamus Heaney paljuski poliitilistest pingetest ja konfliktidest varjutatud poeetiliste maastike käsitus, mis rõhutab elatava ning kujuteldava maastiku vahelist vastastoimet (Basu 2015).

Järgnev artikkel keskendub kirjanduslikele linnamaastikele, mis avanevad lugeja ees Bernard Kangro Tartu-tsükli viimases kolmes romaanis („Kivisild“ 1963, „Must raamat“ 1965 ja „Keeristuli“ 1969) ning mida võib samuti pidada rebenenud maastikeks. Neis paguluses loodud teostes kujutatakse Tartut nii okupeeritud territooriumi kui ka rindelinnana aastatel 1939–1944, ajal, mil autor veel kodumaal viibis; dramaatilisi ekskursse tehakse ka märtsipommitamise järgsesse rusudes Tallinnasse. Miles-Watson, Reinert ja Sooväli-Sepping (2015, 3) toovad esile, et maastiku rebenemine võib esineda peamiselt kahel moel: kas otseselt, „järsu, äkilise või plahvatusliku muutusena kas materiaalses maastikus või sellega seonduvates sotsiaalsetes ja poliitilistes struktuurides“³ või siis pigem ülekantud tähenduses, mille puhul katkevad maastikku loovad mustrid ja suhted. Kangro II maailma-

2 Maastike ühiskondlike ning aistiümbruslike aspektide vastasmõjust kirjutas Edgar Kant 20. sajandi esimesel poolel (vt Kant 1931). Kandi pärandit kommenteerides ütleb Ott Kurs: „Nii nagu tema õpetaja Johannes Gabriel Granö, oli ka Edgar Kant oma mõtete ja ideedega kaasaegsetest mitukümmend aastat ees“ (Kurs 1999, 546).

3 Tsitaadid võõrkeelsetest allikatest on tõlkinud artikli autor.

sõja taustal hargnevad romaanid annavad elavat tunnistust füüsilise linnamaastiku otsesest rebenemisest, mis kaasneb vägivaldsete murrangutega ühiskonnas; kuid on võimalik leida ka ülekantumas tähenduses rebendeid: aja, liikumise ja suhete rebenemisena ilmnevaid muutusi. Romaanides kujutatu on eelmäng ka autori enda reaalse elu ruumilise, ajalise ja liikumisvõimalusi sisaldava koe rebenemisele, kui kirjanik 1944. aastal põgenes Eestist Soome ja sealt Rootsi.

Ajalisuse ja ruumilisuse omavahelisele suhtele Kangro Tartu-romaanides on varemgi osutatud, ent ruum ja vahetult kogetav maastik on jäänud neis käsitlustes pigem kõrvaliseks. Epp Annus, kelle huvid koondusid Kangrot analüüsides narratiiviteoreetilistele küsimustele, kirjeldab eelkõige Kangro raamatute fiktsionaalsete maailmade ja aegade paradoksaalset paljusust (Annus 2002), ehkki osutab sealjuures näiteks aja ruumilise esitamise võimalustele Tartu-tsükli (Annus 1997, 39). Kangro-uuriija Maarja Hollo tõdeb, et neis Tartu-tsükli romaanides, mis järgnevad olemuslikult kohavaimust kantud „Jäälätetele“ „paistab olevat pigem aeg see, mis aina intensiivsemalt esiplaanile kerkib“ (Hollo 2014b, 811). Kangro teist Tartu-triloogiat vaatleb Hollo (2014a) lähemalt moraalse tunnistuskirjandusena toimiva mälukirjutusena ja traumateooriast raamituna; teoseid barokk-kirjanduse allegoorilise mõõtmega kõrvutades tõstab ta küll esile varemete ning aegade ruumilis-arhitektuurilisi elemente (Hollo 2014b), ent seda aja- ja ruumiülest üldistavate allegooriate funktsioonis, mitte niivõrd reaalsete sotsiaal-poliitiliste suhete materiaalse paralleelina.

Kirjanduslike linnauuringute vaatepunktist lähtudes on käesoleva artikli fookuses aga nimelt 1940. aastate esimese poole Tartu keskkond nii, nagu seda kujutas Bernard Kangro 1960. aastatel, ise sellest ruumis ning ajas lahti rebituna. Kangro linnamaastikke käsitletakse teostes kujutataval perioodil Tartus viljeldud geograafia-alaste, eriti Tartu Linnauurimise Toimkonna 1940. aastate alguse tegevusega seotud käsitluste ja uurimustega kõrvutades. Seni prevaleerinud mälukirjandusaspektid jäävad seega teadlikult tahaplaanile, ehkki maastiku ajalist mõõdet arvesse võttes kõlavad nad implitsiitselt siiski kaasa – nagu Basu (2015, 30) maastiku-uurijate seisukohtade põhjal kokku võtab, toimivad maastikud domineerivaid kultuuri-väärtusi kehtestavate ning taastootvate mäletamispaikadena ning maastikku võib nimetada „mälu konkretiseerijaks ja loojaks“.

Miles-Watson ja tema kaasautorid toovad esile, et maastikku võib mõista eri viisil: nii materiaalse, sotsiaalse, poliitilise kui ka sümboolse üksusena (Miles-Watson, Reinert ja Sooväli-Sepping 2015, 2). Neid dimensioone artiklis ka puudutatakse, ent edasiste sammude struktureerimiseks kasutatav keskkonnaaspektide tüpoloogia (mida saab mõistagi eelnenud kategooriatega osaliselt kõrvutada, kuid mis päriselt nendega ei kattu) on pärit kirjandusteadusest. Oma monograafias „City

Codes: Reading the Modern Urban Novel" („Linnakoodid. Lugesed moodsat linnaromaani“) käsitleb Hana Wirth-Nesher ([1996] 2008, 10) kirjanduslikke linnarepresentatsioone kui ühest küljest „reaalse“ linna teatud aspektide keelelisi rekonstruktsioone ning teisalt kui autori leiutatud linnamaastikke. Kirjanikud küll rekonstrueerivad keeleliste vahenditega „reaalset“ linna, teisalt aga leiutavad selle täienduseks linnamaastikke ise, kusjuures Wirth-Nesher liigitab kujuteldavateks või imaginaarseteks kõik ruumirepresentatsioonid, mis otseselt mingit konkreetset tegelikkusele vastavat paika ei tähista (13). Ka reaalsuses vasteid omavad linnaelemendid muutuvad tähenduslikuks konkreetse kultuuri tähendusrepertuaaris ning suhestuvad kirja panduna varasemast kirjandusest pärit troobistikuga ja traditsiooniga (10).

Kirjanduslikes linnakujutustes eristab Wirth-Nesher nelja keskkonnamõõdet, millele ta teosesse koondatud kirjanduslike linnakujutuste analüüsis tähelepanu pöörab: tema jaoks olulised linnamaastiku aspektid seostuvad looduse, ehitiste, inimeste ja sõnadega, ning linnarepresentatsioonide loomisel tegelevad kirjanikud nende strateegilise vaheldamisega (11–14). Eri stseenides võivad olla esiplaanil eri mõõtmed ning nende vahelised eristused ei tarvitse alati olla ühesed. Esimesed kaks aspekti on hõlpsasti hoomatavad, teiste puhul võib täpsustada, et inimkeskkonna moodustavad nii teoste peamistele tegelastele tausta loovad rahvahulgad kui ka üksikud, sellele linnaruumile omased tüpaažid; sõnalise keskkonna all peab Wirth-Nesher eelkõige silmas linnapildis esinevat verbaalset elementi nii kirjas kui ka kõnes – kohanimesid, keelekasutust, silte, suuniseid jms. Wirth-Nesher nendib, et romaani sündmustiku arenedes võib igaüht neist keskkondadest tajuda ning kujutada kõigi meelte abil ja seeläbi satub lugeja positsiooni, millest lähtudes ta adub linnamaastikku visuaalselt, auditoorselt või taktiliselt, ent see toimub alati kirjasõna vahendusel (14). Keskkonnatüüpide esilemanamine kirjandusteoses annab aimu autori ruumiloomestrateegiatest. Kangro teise Tartu-triloogia teoseid iseloomustab kõigi nende nelja aspekti rikkalik rakendamine ja kombineerimine linnapiltide loomisel. Järgnev käsitlus keskendub neist kahe, ehitatud ja looduskeskkonna aspektidele Kangro triloogias.

Hooned ja häving

Küllap võib sõjas purustatud linna lugeda rebenenud maastikuks kõige otsesemal ning varjamatumal kujul. Briti kirjandusteadlane Valentine Cunningham (2002, 111) nimetab sõjavaremeid toposeks, mis läbib kogu II maailmasõja kirjandust. Ta rõhutab nende erinevust võrreldes vanade, romantilise varemetekultuse objektiks olevate varemete kütkestava kõdunemisatmosfääriga, mis ärgitab mõtisklema aja möödumise ning kaduviku üle, ning osutab sõjategevusega kaasnevale hirmuäratavalt äkilisele hävingule, mis hetkega muudab elava oleviku surnud minevikuks

(109–110). Cunninghami väitel on eriti raske näha purustatuna avalikke hooneid – nende seas toob ta eriti esile kirikuid, millesse paigutab linna tähendusliku tuuma,⁴ kuid ilmselt võib siinkohal arvesse võtta teisi sümboolse tähendusega ehitisi. Kangro triloogia vältel muutub ahervaremeks suur osa Tartu linnast koos mitmete selle olulisimate sõjaeelsete arhitektuuriliste sümbolitega, mille seas on eriti olulisel kohal Kivisild. Sellega kirjutab Kangro end sisse meie vanimasse kirjutamistraditsiooni – võrsu ju eestikeelse Tartu-kirjanduse algus linna põhjasõja-aegse maatasategemise üle itkevast Käsü Hansu nutulaulust (vt nt Mihkelev 2002; Velsker ja Soovik 2017; Talivee 2017). Tartu 1941. aasta põlemist vahetult kaardistanud arhitektuuriloolane Armin Tuulse (2011, 1273) sedastas, et sellised kataastroofid on Tartu hoonestust kujundanud läbi sajandite: „Tartu linnapildi ajalugu on kõige tihedamalt seotud Eestit sajandite kestel tabanud hävitavate löökidega,“ ning II maailmasõda jätkas nende kataklüsmiliste rebendite jada.

1941. aasta juulis oli Tartu kaks nädalat rindelinn; pidev suurtükitali hävitas üle tuhande hoone (Pajur 2005, 89). Kaks aastat hiljem kirjeldas Postimees toonaseid sündmusi järgmiselt:

Tartu põlemine 1941. aasta juulis ei ole mitte ainult suurim tulikahi Tartus, vaid on üldse seni suurimaks tulikahjuks kogu Eesti ajaloo kestel. Kuigi see põlemine toimus erinevatel aegadel ja kohtadel kahe nädala kestel, tuleb seda siiski vaadelda ühe tulekahjana, sest see kestis peaaegu vahetpidamatult 10.–25. juulini. (Postimees 1943)

Kangro võtab toonased sündmused kokku samuti ajakirjanduslikus stiilis, doku-menteeriva ja lugejat teavitava sihiga, ent samas emotsionaalselt laetult:

Nii nagu läks, tõmmati rinne läbi Tartu, piki jõge ja tervelt kahe nädala jooksul oli Emajõgi piiri-jõeks, millest üle venelane tegi katseid sillapead moodustada, mis aga korda ei läinud. See oli asjatu front, mõttetus lahingud, sest punaväed pidi linna maha jätma alles ööl vastu 25. juulit. Tartu lahingut ei võitnud ei omakaitseelased ega sakslased, rinne tõmbus tagasi ümberhaaramise kartusel, sõjategevuse edasikandumise tõttu mujal. Kaks nädalat aga pommitasid venelased lahtist kaitsetut linna [. . .] Üle tuhande maja hävis nende kuumade suvepäevade ja lõlma-

4 Antropoloog Tim Ingoldile toetudes kasutab Jonathan Miles-Watson (2015, 156) terminit *kirikumaastiku-kapital* [*churchscape capital*], osutades lisaks hoonete arhitektuurilisele eristuvusele ka kiriku suhestumisele nii lineaarse kui ka tsüklilise ajakäsitusega maastiku inimliku ning mitteinimliku elemendi vastastoimes ning põlvkondadevaheliste sidemete ruumilisele kehastamisele. Käesolevas ajakirjanumbris käsitletakse kiriku-maastikukapitali devalveermist ümbruse muutmise kaudu Elle-Mari Talivee artiklis, lk 112–134. Cunninghami tähelepanekut võib illustreerida rahuaegne Pariisi Jumalaema kiriku põlemine 14. aprillil 2019.

tavate ööde jooksul, rasked mustad suitsupilved püsisid visalt Tartu kohal, öösiti paistis tulekahjude kuma kaugelt. (Kangro 1963, 276–277)

Kangro ehitusliku dominandiga sõjamaastikud iseloomustavad sellele kokkuvõttele järgnenud perioodi ning suurem osa neist kajastab maastiku muutumise protsessi sõjategevuse ajal ja pärast rinde taandumist. Täpsemalt lokaliseeritud kokkuvõtte 1941. aasta tulekahjude ulatusest Tartus leiab tegelaste vahelisest kõnelusest, mille informatiivses ülevaatlikkuses võib samuti aimata dokumenteerivat taotlust lugejate huvides:

Täna läks põlema Kaitseliidumaja, Maarja kirik. Tiigi tänav oli ainult üks suur tulemeri, kui õhtu-poolikul seal käisin. Põleb Viljandi, Veski, Kuperjanovi tänava rajoon. Kesklinnas, raekoja taga põles kõige enne kino „Central“, Lossi tänava algus, osa Võidu tänavast – kõike seda enam pole. Karlova linnaosas põleb „Teguri“ vabrik, Tähe tänava rajoon... Venelane tulistab süütepommidega põlema, siis paneb sama sihikuga šrapnellid takkajärele, et kustutada ei saaks. (Kangro 1963, 287–288)

Ehitatud keskkonda kaardistav tänavate ning asutuste nimede loetelu kuuluks Wirth-Nesheri liigituses aga esmalt linnakirjanduse sõnalise aspekti juurde, toetades osutust, et nende kategooriate piirid pole selgesti eristatavad ning linnakogemuses kattuvad need omavahel (Wirth-Nesher [1996] 2008, 14).

Sellised ajaliselt hõlmavad või ruumi ülevaatlikult kaardistavad kirjeldused pole vaadeldavates romaanides aga sagedased. Kangro rõhutab sõjarebendite jahmatavat äkilisust mitmel korral sellega, et tihtipeale on vaatepunktitegelane, kelle pilgu läbi neid esitletakse, alles äsja mujalt murrangukeskkonda sattunud. Vahetut uudsusekogemust edastab kohatavate muudatuste detailne registreerimine ning kirjelduste esitamist läbi esmaste reaktsioonide ja meeletajude filtri:

Verner ja Ülo pöördusid piki Vaksali tänavat paremale raudteejaama suunas. Siinsamas olid nähtavasti hiljuti tulekahjud lõõmanud. Põles veelgi madalalt siin-seal püstijäänud majade, varemte ja põlenud puude taga. Suits ja kärsahais muutusid tihedamaks, noetukid kaugematest tulekahjust langesid siin, vaiksamas kohas alla, kleepudes näole, jäädes riitele peatuma. (Kangro 1963, 289)

Hävinud maastiku kirjeldused on rõhutatult aistilised, rebendeid ei kogeta mitte üksnes visuaalselt, vaid ka lõhna- ning kompimismeele kaudu, nii et tähelepanu koondub vahetule ümbrusele, mis Tartu geograafide Johannes Gabriel Granö ja Edgar Kandi terminoloogias on „meeltega tähelepandav lähim ruumiline kompleks“

(Kant 1999, 222). Kangro tegelasi ümbritsev keskkond ligineb kehale ning suunab ja mõjutab seda; muutused juhivad ka liikumisvõimalusi ruumis, tavapärased trajektoorid teisevad ning maastiku läbimise võimalusi nii tekib kui ka kaob.⁵

Cunningham (2002, 120) täheldas, et puruks pommitatuna, vaid skemaatilisteks tänavajoonteks taandatuna võivad võõrastena näida ka kõige tuttavamad linnad. Kõikevaldavalt võõritustunnet tuttava koha rebenemise järel esitleb Kangrogi otse-sõnu. Kui põline tartlane Joosua libus Narva mäelt Tartu purustusi vaatab, tundub linn talle ebatõelisena:

Nagu hiiglasuures amfiteatris avanes linn vaataja ees, kellele tundus, nagu näeks ta seda kõike esimest korda, kuigi samal ajal oli selles pildis midagi valusalt tuttavat.

Pooleldi varisenud müürid, püsti jäänud korstnad oma pikkade kaeltega üle mustavate tuleasemete, punakaspruun kivi, söestunud palginotid, tuha tumehall värv, millesse jäänud krohvitud seinte helevälgeid laike, nende vahel mõni üksik kõrbenud puu, harud nagu mustad sõrmed harali. Varemete ja purunenud majade vahel aga üksikud sumbunud tulekolded, kust veel suitsuniresid üles hillitses, looka paindus ja sombusesse vinesse hajus. Kaugel üle jõe aga roheta-sid endistena Toomemäe ja Tähtvere pargi puud, paistsid punased või mustad katused, valendasid majaseinad. Aga need asusid kõik nagu määratu kaugel, tundusid hurjatu suurele ringhori-sondile projitseeritud pildina lausa ebatõelistena.

Pilk libises kõigest üle, kuski pikemalt peatumata, katsudes tungida millegi tundmatu, tabamatu taha. Oli see tõesti ikka endine Tartu, mida ta oli lapsest saadik tundnud, või ainult dekoratsioon ühele draamale, ainult suurendatud, hiiglamõõtmetes? (Kangro 1965, 7–8)

Värvipaletti rõhutav kirjeldus muudab linnapildi sarnaseks visuaalse kunsti teosega; välisest, laiahaardelisest vaatepunktist esitletud linnamaastik tuletab meelde selle sõna ajalugu kunstižanri tähistavana (vt nt Lehari 2001, 67). Muutunud liikumisvõimalustega keskkonnas vaid raskustega üle jõe pääsenud Joosua märkab viimaks kodu lähedale jõudnud Maarja kirikut kui maamärki, mis individuaalselt köidab eraldi tähelepanu, nagu avaliku sakraalhoone puhul eeldanuks ka Cunningham. Võõrana näib seegi: „Juba kaugelt oli silma hakanud Maarja kiriku torn. See oli aga võõras – tõmp, põlenud. Kõrged kitsad aknad olid mustad, valge krohv oli kohati varisenud, seintel olid suitsu mustad rõõnad“ (Kangro 1965, 16). Võõrastust tunneb põlenud linnas ka juuniküüditamise eelõhtul lahkunud ning nüüd tagasi jõudnud Benno Maran: „Küll on linna ära laastanud, mõtles ta Aia tänava otsa juurde

5 Kant (1999, 521) oli 1923. aasta suvel maha põlenud puusilla kohta juba järgmisel aastal püstitanud tema hinnangul ülihuvitava potentsiaalse uurimisküsimuse, „mil moel teatud liiklemistee sulgumine mõjub ümberkaudse peale“.

jõudes. Kuigi varemetega juba harjunud, mõjus mahapõletatud kesklinn ometi rabavalt“ (38). Emotsionaalse sideme olulisust keskkonnaga suhestumisel, isegi kui analoogilisi rebendeid ollakse mujal kogenud, toob Kangro aga kõige otsesõnalisemalt esile, kirjeldades Hertsi Taklaja tundeid pommitatud Tallinnas: „Hertsit hakkas üha rohkem masendus rõhuma. Ta mõistis, et oli äsja valetanud, kui väitis, et ta varemetega oli harjunud. Need olid siiski olnud varemed Saksamaal, senitundmatutes linnades. See linn siin, need tänavad ja üksikud majadki olid ju tuttavad“ (Kangro 1969, 57). Ka Cunningham (2002, 111) toob oma sõjavaremete analüüsis välja, et sõjategevuse hävitavat tahtlikkust on eriti tugevalt tunda, nähes omaenda kodu või kodulinna maatasa tehtuna.

Kangro poolt hiljem kirjanduslikuks vormistatud laastatud linnaolustik pälvis 1940. aastatelt kohe ka maateadlaste tähelepanu. Pärast rinde eemaldumist alustas Edgar Kandi juhtimisel taas tegevust Tartu Linnauurimise Toimkond, mis varem oli olnud seotud koguteose „Tartu“ (1927) ettevalmistamisega. Rõhutati uurimise dokumentaliseerivat iseloomu ning selle panust hetkeolukorra vahetusse jäädvustamisesse: „Teostatava uurimistöö juures on esimeseks eesmärgiks fikseerida ja läbi uurida kaduvad, kiiresti muutuvad nähtused ning ununevad sündmused“ (Postimees 1941) ning näiteks Toometagust kaardistanud Aksella Latka formuleeris oma ülesande fookuse nõnda: „Töö päärrõhk seisab maastikupildi ligemas analüüsis, s.t varemete kui kirjeldatud ala peailmendajate üksikasjalikus käsitluses“ (Latka 2016, 1635). Toimkonna kesksete uurimisteemadena määratleti „1) Tartu põlemine 1941. aasta suvel; 2) Tartu lähima mineviku ajalugu; 3) sõjageograafia ja 4) Tartu linna ülesehitus“ (Postimees 1941). Kirjanduse vaatepunktist on huvitav märkida, et toimkonna esimehe, rahvastikuliste küsimustega tegelemise eest vastutava Kandi kaastööliseks selles valdkonnas oli määratud tema juhendatav Karl Ristikivi. Uurimistööde taaskäivitumise pressikajastuse põhjal näib, et toimkond paistis silma põhjalikkuse, süstemaatilisuse ja ka pragmaatilisusega: kujunenud oludes nähti ühtlasi harvaesinevat võimalust uurimistööks ning tulevikkuvaatavalt ka linnaplaneerimise moderniseerimiseks. Teaduslikul eesmärgil koostatud ülevaated jäid esialgu siiski käsikirja, sest 1944. aastaks planeeritud koguteos „Tartu sõjatules 1941“ jäi ilmutamata (vt Kurs 1999, 537). Seega ei ole nendes kirjeldustes esitatud hävingudiskursus saanud avaldada otsest mõju hilisematele samadest oludest inspireeritud ilukirjanduslikele representatsioonidele, kuid asub nendega huvitavasse dialoogi.

Toimkonna tegutsemisest 1941. aasta augustist kuni oktoobrini tegi kokkuvõtte Eduard Markus (vt Markus 2011). Statistikabüroo andmetele viidates osutab Markus, et Tartu 5217 elamust hävis 626, ning kasulik (elamis)pind kahanes 711 300 ruutmeetrit 111 694 ruutmeetri võrra (Markus 2011, 1271). Markuse rõhuasetustel on rebenenud maastiku mõistega ühisjooni: temagi kõneleb linnast kui inimeste

tegutsemise objektist ja intentsioonide väljendajast ning kogetud hävingust kui sihipärasest ideest kantud antropogeensest arengust, mis lähtub inimlikest kavatsustest, tehes kokkuvõtte, mis vastuoludeta sobitub rebenenud maastiku mõistelise sisuga: „[. . .] Tartu linn tegi 1941. aasta juulis läbi katastrofaalse arengu: arengut tingiv tegur astub tegevusse järsku, muudab linna ilme lühikese ajaga ning kujundab täiesti uue – põlenud linnamaastiku“ (1270–1271). Nii nagu Kangro laseb oma tegelastel ettevalmistamatult põlengujälgedele sattuda, kinnitab Markuski, et põlenud maastik avaldab tugevaimat muljet esmakohtumisel (1263).

Tuli ja taastamine

Kangro sõjatriloogias kohtab väiksemaid viiteid põlengute tagajärgedele mitmetel lehekülgedel, kõige pikemalt peatutakse Benno Marani kohtumisel tulejälgedega Karlova alguses, rajoonis, mis põles süütepommist tekkinud tulekoldest laiali levides 12. juulil kella 13 ja 17 vahel (Erm 2016, 1624):

Päeva tänava otsast möödas, esimeste põlenud majade juures jäi ta jälle seisatama. Nii kaugelt kui silm piki Tähe tänavat ulatus, oli suurem osa maju nähtavasti põlenud, kuigi kivimajade müürid püsti seisis ja kaugelt iga kord kindlasti otsustada ei saanud. Ahjukered, korstnad, tulemüürid, kiviladud olid ainsatena sellest puumajade rajoonist, mis kõigepealt silma puutus. Edasiminekul prõgises taldade all klaasipuru, tolmas tuhk või mustasid puruks sõtkutud söe- või telliskivitükid. Ühel majaasemel oli valge pottkivist ahi täiesti terve ja helendas. Keegi oli selle konksu otsa riputanud vaskkatlakese, mis läikis päikesepaistel. (Kangro 1965, 32)

Ent põlengupiirini jõudes jätkub selle taga säilinud hoov (Kangro 1965, 33) ning hiljem leiab aset külaskäik purustustest pääsenud Tähtvere linnajakku. Neil puhkudel toimib mõjusana kontrast hävinu ja säilinu vahel, kusjuures pigem tõstetakse esile endise oleku säilimise ebatavalisust. Selle asemel, et varasemast tuttav võiks mõjuda harjunu ning seega tähelepandamatuna, väärib see korduvat, üksikasjadelgi peatuvat tähelepanu: „Vikerkaare tänavale jõudmine ei toonud silma ette enam sääraseid purustusi nagu all-linna tulek. Ka maja ees, kus Malm oli elanud, õitsesid lilled endist viisi, nagu poleks midagi juhtunud. Kõik aknad olid terved. Valgesse fassaadi müüritud ruskest telliskivist uksepiidad olid samuti endised“ (42). Kummastustunnet, mida põhjustab säilinud keskkonna tuttavlikkus kiiresti normiks muutunud varemete foonil, võib kesklinna hävingu taustal kogeda ka säilinud Maarjamõisa haiglate juures: „Hooned olid hirmutavalt tuttavad, polnud midagi vahet, ei sõda ega Venemaad“ (157).

Ka Markus toob oma aruandes välja terava erinevuse säilinud ning põlenud linna vahel, kuigi selles polaarsuses asub markeeritud rollis uuringuobjekt:

Kui kõrvutada, seada vastamisi põlenud linnamaastik ja säilinud linn, s.o vaadelda neid seal, kus nad kõrvuti esinevad, siis torkab teravalt silma põlenud linnamaastiku erilaadsus: säilinud linnaosa kõrval tema hoonete, aedade ja kihava eluga seisab põlenud linn, kus avaral väljakul puuduvad aiad, paistavad silma söestunud puutüved, kerkivad üles üksikult seisvad korstnad ning püsima jäänud seinte varemed. (Markus 2011, 1263)

Hävinud linnas tuvastab Markus (2011, 1267–1268) kaht linnamaastikutüüpi: puumajade piirkondades, nt Ülejõel, kust Kangro romaanis lähtus Joosua libus, tekkisid õuesid eraldanud hoonete ja tarade hävimisel lagedad väljakud, millelt kerkisid säilinud korstnajakad; kivihoonete rajoonides, eelkõige kesklinna piirkonnas, nt Barclay platsi ja kaubahoovi kandis, mida läbivad ka mitmed Kangro tegelased, asusid tihedasti üksteise kõrval kõrged varemeis seinad, avarad väljakud aga puudusid. Neist esimese tüübi puhul leiab ta, et see on iseloomult sarnane loodushaastikuga, samal ajal kui teine on lähedane linnalisele kultuurmaastikule (1268). Leidus ka piirkondi, kus need kaks tüüpi omavahel segunesid, seda eriti kujukalt Pargi tänava piirkonnas, mida Kangro Benno pilgu läbi esitleski.

Kui laastatud ja terve linnakeskkonna vahele tekivad rebendiveertena järsud visuaalsed piirid, siis leidub ka piire, mille sõjategevus on hävitanud. Hoonete põledes ja purunedes tulevad nähtavale ning avalikkuse pilgu ette kodusisustus ja esemed, mis senini on kuulunud elanike privaatsesse sfääri, ning objektide struktureeritud hierarhia paisatakse segi. Varemgi üldsuse poole suunatud tänavapoolsete fassaadide materjalidega on segamini kõige isiklikumate ruumide, magamis- ja vannitubade detailid:

Varisenud tulemüürid, laialipaisatud seinapalgid, pooleldi põlenud voodrilauad, püstiseisvad korstnajakad või tiidakil ahjud, kuumusest rutsu tõmbunud katuseplekk, raudvoodite raamistikud, plekkvannid, millel kohati veel valge email alles, mõranenud kivid, paindunud veetorud, traadid, raudvarvad, plaadid ja igasugune koli, mõnes kohas lasudeks kokku tassitud, samas aga laamas kõnniteedel laiali, ülestuhnitud tuhk ja maa, klaasikillud, mis vahel silma kilgendasid [...]. (Kangro 1965, 13)

Kui Gaston Bachelard ([1957] 1999, 40) lähtus asustatud ruumist kõneledes sellest, et tegu on „mitteminaga“, mis kaitseb „mina“, siis sellised vigastatud kestad on minetanud oma võime elanikke kaitsta, samal ajal kui möödujate jaoks puudub eksponeeritud esemetel see isiklik tähendus, mis neil võis olla inimeste jaoks, kelle kodusid need varem sisustasid. Rusuhunnikutes on need kaotanud oma individuaal-

suse. Nii on poliitilised sündmused kustutanud piiri avaliku ning isikliku vahel ka ruumilistes terminites.⁶

Markus nendib, et põlenud linnamaastik säilis sel kujul vaid lühikest aega, sest juba samal sügisel lammutati varisemisohtlikud kiviseinad ning säilinud korstnad ning müürid; tulemust nimetab Markus (2011, 1269) lammutamismaastikuks, mille iseloomulikuks jooneks kujunesid tühjad väljakud, nii et kaks põlengumaastikutüüpi omavahel lähenesid. Lammutamine põhjustas ka uute ajutiste rajatiste tekkimist ja sihipäraselt kokku kogutud materjali ladustamist linnapildis: „Rikkalikult katab maapinda kivirusu, kuna tervemad tellised on laotud neljakandilistesse hunnikutesse. Kivirusu moodustab sageli punakat värvi kuhikuid, mis lammutamismaastikule annavad künkliku ilme“ (1269). Selliste protsesside tunnistajaks on ka Kangro tegelased. Südalinnas kohtab Benno müürivaremete esmaseid lammutamistöid, milleks rakendatakse kive käest kätte ulatavaid sõjavange (Kangro 1965, 39). Ka elurajoonides on koristustöödega kiiresti peale hakatud:

Mõnes kohas olid telliskivid juba riita laotud, tuhk üles songitud, keldrid lahti kaevatud. Ühele kõrgele tsementtrepile, mis nagu käsi tühjusse küünitas, oli rивisse asetatud põlenud kööginõusid, söestunud varrega kirves, lotsi vajunud priimus ja nende keskel tulipunane kummipall, mis sinna otsekui eksituse tõttu oli sattunud.

[...]

Maja kaks tsementtreppi olid terved, puhtakski pühitud. Üldse oli kogu vundamendipealne taseks rehitsetud, risu kõrvaldatud, korstnad maha tõugatud, ahjud lammutatud, kividki hoovil, vastu vundamenti riidas. (Kangro 1965, 32, 33)

Tõsi, ühes aspektis läheb Kangro loodud kirjeldus pisut lahku Karlova põlengut dokumenteerinud Jüri Ermi sedastustest – kui kirjanik mainib tules säilinud ehitusmaterjalidena telliseid ja tsementi, siis Erm (2016, 1631) teeb tähelepaneku: „Ehitusmaterjalidest vastupidavamaks on osutunud telliskivi. Sellepärast on telliskivist tulemüürid ja keldrid hästi säilinud. Sellevastu betoonist ehitatud keldrid on enamasti sisse langenud ja tulemüürid lagunened.“ Kuid nii ehk teisiti rõhutab Kangro oma linnakirjeldustes kestvuse ning olukorra kiuste edasi elamise püüdu, ka siis, kui seda tuleb teha muutunud ümbruses, ajutiselt kasvõi puukuuris (Kangro 1965, 28) või presendi all (32). Benno esemeid säilitanud kojameeski nendib oma vahetut tegutsemist kommenteerides: „Aga elama ju peab, elu läheb edasi. Peab midagi

6 Sõjahävingu neid jooni esile toovaid kirjeldusi on sellises piiride hävimise mõttes käsitletud teistegi autorite puhul, vt nt Soovik 2006.

liigutama. Ja kuidas sa ise käid üle risu?...“ (35). Pikemas perspektiivis ülesehitamise võimalustele oli lisaks teadlaste tegevusele suunitletud ka avalikkus: Tartus toimus 1941. aastal ka avalik ideekorje linna taastamiseks, milles osalenud töid esile mitmeid seniseid kitsaskohti planeerimises ning soovitusi oodatavateks ülesehitustöödeks (Akadeemia 2011).

Kivisild

Lisaks linnaelanike praktilist elukorraldust puudutavatele ning nende isiklikke emotsionaalseid kohasidemeid mõjutavatele rebenemistele ei saa mööda vaadata ka laiema ajaloolise ning kunstilise väärtusega pärandi kahjustamisest. Kunstiajaloolisest vaatepunktist kaardistas linnas aset leidnud purustusi Armin Tuulse, kes ühe olulisema arhitektuurse kaotusena tõi välja Kivisilla õhkimise, seda nii ainulaadse üksikmälestise hävimisena kui ka laiema arhitektuuriansambli harmooniat kahjustavana: „Tartu linnapildi 18. sajandi lisanditest annab end eriti teravalt tunda Kivisilla häving, millega linn kaotas oma iseloomulikuma ehitusmonumendi. Sillaga on lõhutud linna südamiku, ajaloolise turuplatsi arhitektoonne iseloom“ (Tuulse 2011, 1276).⁷ Kivisilla õhkimine 9. juuni hommikul juhatas hävingunädalad sisse ning on märgiline, et Kangro sõjatriilooogia esimene, selle sündmusega kulmineeruv teos on saanud pealkirja just kadunud monumendi järgi. Õnne Kepp (2008, 401) on osutanud, et Kangro jaoks omab Kivisild laiemat sümboolset tähendust: „Tartu alternatiiviks, millega seostus Emajõe Ateena kui terviku asendamine pärast vabaduse kaotamist, oli Kivisild ja selle õhkimine Punaarmee poolt. Sellest sillast sai pagulaskirjanduses kogu Eesti Vabariigi hävingumetafoor [. . .].“ Kivisilla õhkimise kesksest tähendusest Kangro loomingus kõneleb ka Janika Kronberg, kelle sõnutsi sümboliseeris Kivisild Kangro jaoks „[m]urdepunkti tõelise ja ebatõelise maailma vahel“.⁸ Vanade aegade paratamatu hääbumise sümbolina laseb Kangro Kivisilla kui kunstiloolise uurimise objekti üle see-eest mõtiskleda baltisakslasel Eberhard von Oettingenil (Kangro 1963, 161), mis võimaldab silla üle kontempleerida ka tava-pärase kaduvuse ning iganenuks muutumisel funktsionaalsuse minetamise raamides, Cunninghami osutatud traditsioonilise varemetekäsitluse vaimus. Märgilisena näib seegi, et Eestis samuti minevikuliseks muutunud inimgruppi esindav Oettingen uurib silla Itaalia-seoseid edasi ka pärast selle õhkulaskmist, viimasest midagi teadmata.

⁷ Kivisilla hävimise kujutamisele eesti kunstis oli pühendatud Enn Lillemetsa koostatud näitus „Lõhatud Kivisild. Katkestuse motiiv eesti kunstis. 1941–1949“ Tartu Linnamuseumis 2016. a.

⁸ Tänan artikli retsensenti sellele käsitlusele osutamise eest.

Kuigi õhkamisplahvatusele enesele teose lehekülgedel vahetuid tunnistajaid ei ole, on see siiski vormistatud järgnevaid sõjasündmusi ennustava eelmänguna, sümboolse hetkena, mis ometi on otseselt seotud ümbritseva keskkonnaga. Nii näeb Juku Leebram pealt silla eelnevat kuumutamist, millest lähtuvat suitsu oru tuulekoridor jõe suunab, nii et taas on märgata erisuguste keskkonnaaspektide põimumist Kangro linnakirjeldustes:

Tuul oli vahepeal veidi valjenenud ja puhus nüüd suitsu piki jõge, kus see veepinnale nagu kinni kleepus. Ülal sillal aga põlesid puuriidad lausleegis. Vahel tõusid tulekeeled ja karglevad säde-med üle väravate ülaääre, aga kokku oli see kahanevas päevavalguses ometi hõre ning kogu tegevus oli mõttetu ning mõistmatu.

Juku Leebram seisis Vabaduspuiestikus, mitte kaugel sillast ja jälgis tulekeelte nilplemist. Ta imestas püsivust selles mõttetus tegevuses. (Kangro 1963, 252)

Tunnistajale algselt mõistetamatu ja asjatuna näiv kuumutamine osutab otse-sele kavatsuslikkusele keskkonda muutvas sõjategevuses, selle maastiku antropogeense muutuse sihipäraselt destruktiivsele olemusele, mida toob esile Eduard Markus. Sõjarebendite inimitahtelisele intentsionaalsusele annab eksplitsiitse sõnastuse ka Kangro (1963, 253), kui tõdeb, et „[. . .] käsku Kivisilla põletamiseks ei olnud andnud mitte Jumal, vaid Stalin oma kolmanda juuni kõnes“.

Kivisilla õhkimine ning sellega kaasnenu leidis vastukaja nii kaasaegses pressis (nt Orvik 1942), omaeluloolistes kirjutistes (nt Mikk-Märss 2011, 1311–1312; Tuglas 2017, 469) kui ka Tartu Linnauurimise Toimkonna aruannetes (Pärna 2016, 1467). Kangro laseb äkilise muudatuse linnapildis esmalt avastada imekombel vanglast pääsenud Naatan Üirikesel, kes kõigepealt tajub lihtsalt silla puudumist, kuigi selle varemed peavad esialgu olema veel vaateväljas: „Vesi läikis jõge mööda vabalt edasi, miski ei takistanud vaadet“ (Kangro 1963, 266). Hoone või rajatise puudumine või kahjustamine ei tarvitse seda siiski vaimusilmast kaotada, nagu on Nõukogudejärgse aja Kohtla-Järve näitel osutanud Anu Printsman (2015, 65), ning Kivisilla mäletamise ja meenumise võimalikkust puudutab Kangro ka hiljem. Lisaks tekkinud lünkadele arhitektuuripildis, senises vaates jõe ning sunnitud teisenemistele inimeste harjumustes kallastevahelise ühendustee kadudes⁹ tekitas silla lõhkamine purustusi ka seal, kuhu sillatükid laiali lendasid; teisest küljest sai keskkond laiali paisatud kiviplakkidest planeerimatuid täiendusi. Need äkiliselt tekkinud

9 Kant ([1924] 2000, 388–389) nimetas jalakäijate liiklemishulka Kivisillal sõdadevahelises Tartus „võistle-mata suureks rekordiks“ võrreldes linna muude piirkondadega.

lisandid sunnivad Kangro Naatanit neid Uskumatu Toomase kombel käega katsuma, veendumaks nende reaalsuses (Kangro 1963, 266). Et aga Kangro Kivisild tervikuna funktsioneerib ka immateriaalse sümbolina, esineb seda tavapärastest rusudest erinevat omadust ka selle tükkidel: erinevalt jõe äärde paiskunudest, mille tege-likku kohalolu oli võimalik kindluse saamiseks füüsiliselt kogeda, muutub aknapiitu murdes Naatani elukorterisse lennanud kivi hiljem kummituslikuks ning irreaal-seks (Kangro 1965, 88).¹⁰

Järgnenud lahinguolukorras omandavad kivid ka praktilise funktsiooni, paku-des Verner Taklajale ja ta kaaslasele Ülole kaitset jõe vastaskaldalt lähtuva tulista-mise eest¹¹ (Kangro 1963, 291–292). Lahingumaastikuks muutunud linn ei kujune ümber mitte üksnes juhuslike kollateraalseste purustuste tõttu, vaid seda kujunda-takse ka sihipäraselt – hoonete, rajatiste ja isegi argiesemete hävitamisele põleta-tud maa taktikast lähtudes liitub tõkete ja kaevikute rajamine:

Kui Joosua alla Emajõe äärde jõudis, nägi ta, et Vabadussilla keskmine kaar puudus. Ta pöördus vasemale, kus jõeperves ja jõeäärsel tänaval kuhjusid liivahunnikud, kivid, palgid ja sodiks tao-tud mööblitükid. Kraavid jooksid risti üle tänava, olid aga kohati juba kinni aetud. Inimesi seisis kaevikuservadel ja vahtis alla. Ühte säärasesse piiludes nägi Joosua seal laipa. Hallis mundris sõdur oli poolistikul, nagu oleks ta veel elus, ainult kiiver oli peas viltu vajunud, huulenurgast verd alla nirisenud. Laibast levis imalat lõhna, kärkseid lendles ümber langenu pea, siblis näol ja kätel. (Kangro 1965, 13)

Kontsentreerunud inimkaod sõjategevuses toovad linnaruumi pikemas pers-pektiivis veel ühe, konkreetse probleemi kiireks lahendamiseks ette võetud, kuid mitte enam nii ajutisena mõeldud lisanduse. Pauluse kalmistul, mille haudade piir asub nüüd kaugemal kui varem, suurte puude alt väljas, „[l]ainjalt kumeral nõlval ridanesid valged võõra kujuga ristid. Sõdurid, osa sakslasi. Ristil nimi, sünni- ja surmadaatum. Suvised kuupäevad“ (Kangro 1965, 30).

10 Kivisilla kive on praeguseks ka sihipäraselt Tartu linnapilti integreeritud. Nii on mõned neist eksponeeritud Rüütli tänaval Kivi-nimelise baari ees ning linnavalitsus kaalub ka 2019. aasta oktoobris jõepõhja puhastamisel üles tõstetud kivide avalikult välja panemist (Rebane 2019).

11 Seda, kuidas sõjaolukorras suvalised objektid ellujäämiseks olulise tähtsuse omandavad, on oma romaa-nis „The New Confessions“ („Uued pihtimused“) esitlenud šoti kirjanik William Boyd, kes kirjeldab argimaas-tiku, kujuteldava maalilise oru muutumist sõjamaastikuks järgmiselt: „Paigutage nüüd kaks sõjaväge teine teisele poole seda orgu: Laske neil kaevata ja rajada kaevikutesüsteem. Kõik nende vahel omandab äkitselt pahaendelise potentsiaali: see kena talu, see leplik kuivenduskraav, ristteel asuv küla muutuvad strateegia ja ellujäämise võtmeteguriteks. Kujutage ette, et jooksete üle nende vahepeale tungivate põldude, püüdes laugel vastasnõlval positsioone võita... Millist teed kaudu te lähete? Millist varju te otsite?“ (Boyd 1988, 113).

Hilda Kamdron. Esimene lumi. Akvarell, 14. oktoober 1941. Tartu Linnamuuseum: TM_ 1873:16 K 100.

Pommid ja puud

1941. aasta hävingule pöörab Kangro enim tähelepanu, kuid siiski ei jää mainimata ei hilisemad pommirünnakud ega ka purustused, mis langesid Tartule osaks rinde teistkordsel üleminekul. 1944. aasta veebruaris ja märtsis tabasid linna Nõukogude õhurünnakud, neist 26. märtsi suuropommitamise ajal langes linnale 220 pommi. Rinne liikus uuesti üle Tartu 1944. aasta augustis, mil taganevad Saksa väed õhkisid 1941. aastal ehitatud elevaatori alussambad ja Kivisilla allesjäänud otsa. Sümbolväärtusega hoonetest said sõjategevuses 1944. aastal kannatada Vanemuise teater ning Jaani ja Pauluse kirik. Sõjajärgsetest Nõukogude aastatest pärinevate taastamisülevaadete kohaselt kaotas Tartu sõjas kokku üle 50 protsendi elamispinnast ning 46 protsenti tootmisettevõtetest (Siilivask 1960, 9–10), ühtekokku 2288 hoonet ja kolm silda (Matteus ja Seero 1960, 24). Märtsipommitamise kohta on Kangrol ajastu dokumenteerijana samuti pakkuda ülevaatlik kokkuvõte, mis on ühtlasi nii informeeriv kui ka emotsionaalne, ent sedapuhku kirjeldab see 9.–10. märtsil aset leidnud Tallinna pommitamise tagajärgi:

Juba linn ise oli esimesest pilgust peale mõjunud hirmutavana, peaaegu ebatõelisena. Kuue tunni jooksul olid sajad Vene lennukid kahes laines alla pildunud tuhandeid lõhke- ja süüte-

pomme. Surma ja raskelt haavata oli saanud üle tuhande inimese, neist enamik naised ja lapsed. Oli hävinud üks neljandik linnast. Tabatud olid kõige raskemini elamute rajoonid, kuna raudteejaam, sadam ja tööstused olid peaaegu puutumata jäänud. Hävinud oli teatrid, koolimajad, kirikuid ja haiglaid, vanu ajaloolisi ehitisi. Pomm oli tabanud raekoja torni, „Estonias“ oli parajasti käimas olnud „Krati“ esietendus. (Kangro 1965, 307–308)

Siingi on domineerivaks tundeks maatas tehtud linna võõrastavus ja kummituslikkus ning tõstetakse eraldi esile märgilisena kultuurimälestuseks jäänud – „Krati“ etenduse (esietendus oli reaalsuses siiski toimunud juba 24. veebruaril) katkemist ja implitsiitselt ka Estonia pommitamist, mille teadmist lugejalt ehk lausa eeldatakse, sest otsesõnu see kirjeldus neid asjaolusid ei maini.

Tartus kogevad tegelased pommirünnakuid ka vahetult. Ohust annab esmalt märku valgustuspommide ehk nn jõulupuude kiirgus, seejärel õhuhäirealarm ning viimaks õhutorjekahjurite valangud (Kangro 1965, 290), füüsiline keskkond transformeerub vahetult tegelaste ümber, purunevad hooned (290–292; Kangro 1969, 89, 94) ja tänavapilt. Kui 1941. aasta lahingud seostuvad Kangrol võitlejatest langenuatega, siis eespool tsiteeritud üldkirjelduses tehakse juttu tsiviilelanikest inimohvritest; konkreetsete pommitamisstseenide puhul on tegelased juhuslike kaaskodanike haavataasaamise ja surma tunnistajateks. Pommitamisstseenides on lisaks ehituslikule esil ka inimkeskkond: inimeste vahetu tegutsemine põgenemisel või vara päästmisel (Kangro 1965, 292). Võrreldes 1941. aasta põlengujärgsete piltidega on pommitatud keskkonnas lisaks tule tegevuse jälgedele ohtralt mehaanilisi purustusi, teid tõkestavad pommikraatrid: „Pomm oli langenud otse uue teatrimaja ette kõnniteele. Ülespaisatud kivid ja muld näitasid selgesti, et see polnud mingi väike pomm olnud. [. . .] Kraater oli tõepoolest suur, paar-kolm meetrit läbimõõdus ja põhja ei ulatunud ta nägemagi“ (Kangro 1969, 90). Põlenud majadest moodustunud varasematega liitunud platsid ja läbitavaks muutunud alad aga sarnanevad Tartu Linnauurimise Toimkonna poolt 1941. aastal üles tähendatutega, seda nii Tartus kui ka Tallinnas. Viimases kohatav irreaalne tänav näiva nimega Hingevõtja põik, mille nägemuslikku maastikku on allegooria võtmes tõlgendanud Maarja Hollo (2014b), on oma unenäolisusele vaatamata ehituslikku dimensiooni silmas pidades põlenud linnamaastiku kvintessents: „Ühel pool tänavat jätkusid põlenud või purustatud kivimajad, teine tänavapool oli aga lage, nähtavasti olid sealsed puumajad vundamendini maha põlenud“ (Kangro 1965, 310). Kangro lause võiks näitena illustreerida Markuse kombineeritud põlengumaastike kirjeldust, seades viimase esimese ja teise maastikutüübi vastastikku teed ääristama.

Üks troopidest, mida Hollo eriti esile tõstab, on aed, ning mustaks kõrbenud ja murdunud on puud ka Tallinnas kohatud pommitamisjärgses unenäolises aias. Aiad

kuuluvad Wirth-Nesheri tüpoloogias loodusliku aspekti alla, sest oma käsitluses ei erista ta isetekkelist rohelist sihipäraselt rajatust, vaid rõhutab, et linnaloodus jääb alati kultuuri raamesse ning on sellest hõlmatud. (On ka autoreid, kes selle eristuse teevad – näiteks kunagine Tartu linnaarhitekt Martti Preem (2001, 75) on nentunud, et linnamaastik koosneb looduslikust, tehisllooduslikust ja tehnilisest komponendist, nii et aiad ja ehitised näitlikustaksid ilmselt kahte viimast ses loetelus.) Reaalsete aedade ja üldse linnahaljastuse seisundile pärast 1941. aasta kahjustusi pööras tähelepanu ka Tartu Linnauurimise Toimik, kelle tekstides käsitletakse rohealasid ning tarbeaedu linnaruumi enesestmõistetava ning olulise komponendina. Jüri Erm osutab Kangro jaoks olulise linnajao Karlova puhul, et seal aitasid tänavaäärseid puud ja suuremad viljapuuaiad takistada tule levimist Õne ja Kesk tänavas ning Eha tänavas kandis (Erm 2016, 1626–1627, 1632); Karl Pärna kajastab oma Ülejõe-ülevaate alapeatükis „Hävinguist kultuurtaimkattes“ peamiselt kadusid dekoratiivhaljastuses ja tarbeaadades, nimetades eraldi Kivisilla põhjapoolse nurga juures kasvanud vanade ilupuude hävimist silla õhkimisel (Pärna 2016, 1467). Aksella Latka (2011, 1641) oma Toometaguse ülevaates mainib nii taimestiku hävimist kui ka selle rolli tuletõkkena, ent toob esile ka visuaalselt ilmestava efekti: „Osalt põlenud ja n-ö igavesti raagus puud on eriti karakterseid hävinud rajoonidele, kuna nad oma kõrguselt ja kummaliselt kujuilt kaugelt silma torkavad.“ Just põlenud puuga kohtub Benno linna sisenedes esimese hävinud maja juures, mille elanikud on kolinud kuuri: „Uks oli valla ja väike lapsepamp ukerdas lävel. Vana õunapuu maja otsa juures oli põlenud, ainult ühelainsal oksal olid imekombel lehed alles“ (Kangro 1965, 28). Toonasele linnapildile iseloomulik puu raamituna ühtseks pildiks väikese lapsega ajutise eluaseme lävel omandab sümboolse tähenduse, eriti Kangro koguloomingu kontekstis. Ka varasemad uurijad on rõhutanud põlenud, kuid sisimas mitte surnud puu kujundi elujaatavust Kangrol (Hollo 2017, 854) ning puude erilist tähtsust ja lähedust tema kirjanikumina (Kepp 2008, 393–394). Ellujäämine ning edasi elamine kõigele vaatamata, lõplikust alistumisest loobumine väljendub ka Kangro esimese paguluses ilmunud luulekogu „Põlenud puu“ 1942. aastal Tartus kirjutatud nimiluuletuses: „Ei mus surnud siiski kõik veel ära. / Kiirgab nüüdki uhket sära / ümber pea“ (Kangro 1945, 70).

Osutused linnaloodusele ning ilmastikutingimustele on Kangro loodud Tartu-keskkonna läbiv element. Benno Marani päevikuna esitatud materjalis leiab pidevat mainimist vahelduv ilmastik, sademed ja temperatuur ning aastaaegade vaheldumine. Linnapuude õitsemine, lehtede langemine või raagus oksad annavad märku aastaringi edenemisest ka teistes tekstiosades, mõjutades tegelaste meeleolu või sellega resoneerides. Kohati loob loodus kontraste inimühiskonnas toimuvaga – näiteks mõjub sellisena 1941. aasta okupatsiooni ja õiteküllane juuni, mil vahtrad

lõpetavad õitsemise, järgnevad toomingad ja õunapuud: „Lilli on igasuguseid: pääsusilmi, kullerkuppe, tulpe, nurmenukke... See on peaaegu nagu pilge, et neid on nii palju tänavu” (Kangro 1963, 187). See õilmitsev episood eelneb haljastuse kahjustumisele sõjatules, ent hävinud puudest rohkem pööratakse hiljemgi läbivalt tähelepanu säilinud haljusele. Mõnelgi korral seostub eluruumidega aknatagune rohelus. Enne küüditamisele kaasaaitajaks sattumist kodust pageda üritava Juku Leebrami aken on aiapuude võradest peaaegu pime ja mineku eel silmitseb ta „rohelist lehes-tikku, nagu oleks just selles värvis tema probleemi lahendus” (200). 1942. aasta talvel, mis on „südatalv, sügav sõjatalv” (Kangro 1965, 112), igatseb Benno aknata-gusele kasekesele esimesi lehti (119). Ka jutustaja täheldab kodust lõplikul lahkumisel aknast aeda vaadates seal ikka veel kasvavaid vanu suuri õunapuid ja märkab kollast aknataguse noore vahtra ladva lopsakates lehtedes (Kangro 1969, 91–92).

Linnafaunale pöörab Kangro võrreldes flooraga vähem tähelepanu; nii näiteks torkab silma, et taimestiku keskel leidub tema Tartus üllatavalt vähe linde, vaid lõokesed annavad kevade saabumisest märku (Kangro 1965, 131). See-eest luusib üüritoas ringi arglik hiireke, kellele toanurka leiba ja vett panna (105). Tavapäraselt tõrjutavaid isetulijaid on ka taimede seas – 1944. aasta rusud erinevad 1941. aasta värsketest varemestest põhimõtteliselt selle poolest, et neis on jõudnud võimust võtta tüüpilised umbrohud. Silmale värvikaim vaadata on neist varemete ja põlenud alade asustamise poolest tuntud pioneerliik, pakkuminejate Tartust lahkumise ajaks augustikuus küll ilmselt õitsemisega lõppjärku jõudnud põdrakanep: „Kui olin jõudnud Tiigi tänavale, sundis miski mind seisatama ja varemetesse vahtima, just kui otsiksin seal kedagi. Aga varemed olid tühjad ning maha jäetud, pujud, põdrakanep ja nõgesed neis koltunud” (Kangro 1969, 93).¹² Just selliste, iseseisvalt ning inimintentsiooni trotsides kasvavate koltunud nõgeste silmamine pagulaspõlves Soomes taasloob triloogia viimase osa finaalis tugeva emotsionaalse silla Tartu kui mälestuste pealinnaga, enne kui selle maastik sõjategevuses rebenes:

Hoone otsekui kasvas kaljusest pinnast välja, salguke koltunud nõgeseid kippus ta hoidesam-maste juurest puhmastena kaugemale. Need nõgesed olid kuidagi igituttavad ja tegid mee-le hellaks. Sääraseid kasvas ka kunagi Eestimaal! Ja niisugused olid valged ööd Tartus! Tartu, ah,

12 Ka Jaan Kaplinski on meelde tuletanud Tartu toonaste varemete vahel kasvanud ruderaaltaimi: „Mis täp-selt kasvas Tartu purustatud kesklinnas, ma enam hästi ei mäleta. Igatahes pajud, põdrakanep, kask, punane leeder, vahtrad ja muidugi ka pujud” (Kaplinski [1989] 2009, 29). Inglismaal sai ahtalehine põdrakanep II maail-masõja kehtestatud taimestikumustrite tõttu rahvapäraseks nimetuseks „pommirohi” (*bombweed*), sest levis kiiresti *Blitzkrieg*’i jäetud kraatrites, eriti Londonis, kus see 21. sajandil valiti krahvkonna tunnuslilleks.

Tartu, mu mälestuste pealinn! Linn, kuhu kõik teed lõpevad, kust kõik teed välja viivad. (Kangro 1969, 235)

Lisaks elusloodusele ilmestab ning mõjutab romaanide sündmusi ka ilmastik, mis hoiab tegelasi siseruumides või kutsub välja, annab märku aja kulgemisest ning aastaegade möödumisest, seda eriti Benno Marani päevaraamatuna vormistatud lehekülgedel. Samuti pakub nii inimlikule kui muule loodusele pinnast linna reljeef, milles domineerib Emajõe ürgorg: „Nagu hiiglavagu läbib künakujuline Emajõe ürgorg linna ja annab talle kummastki otsast avatud ja külgedel veereliselt tõusva hipodroomi-taolise üldpildi,“ nagu seda geograafi vaatepunktist kirjeldas Kant ([1924] 1999, 378). Tõusev reljeef võimaldab Kangro tegelastele vaateid nii Toomelt kui ka Narva mäelt, detailseim neist on Joosua libuse ees lahti rulluv panoraam, mida esitleti eespool – vrd geograafi tähelepanekut: „Seetõttu, et Tartu asub ebata-sasel kohal, avanevad mitmes paigas avarad vaated ta madalamale asetatud osa-dele ja lähemale ümbrusele“ (samas). Emajõgi ise võib Kangrol esineda funktsio-naalseks sõjamaastikuks transformeerunud linnas vastaspooli lahutava rindejoo-nena, teed takistava või vastupidi, ka jõejääl liikumist võimaldava ümbruseosana, esteetilist vaatepilti pakkuva elemendina või kestvuse kujundi ning igavikujõe vas-tena. Loodusel näib Kangro triloogias nii ümbritseva keskkonna elementidena kui ka sümboolses plaanis olevat rebenemist ületav, püsimisele ja regenereerumisele suunatud roll.

Lõpetuseks

Bernard Kangro mitmekülgsel rebenenud Tartu representatsioonidel paistab olevat ilmseid puutepunkte 1940. aastate maateadlaste purustatud linnale kesken-dunud uurimisprojektiga, aga ka Edgar Kandi teistegi Tartu-teemaliste kirjutistega. Populaarsem lähenemine maateadusele pidi Kangrole kahtlemata tuttav olema – koos Valev Uibopuuga toimetas ta neljaköitelist koguteost „Meie maa: Eesti sõnas ja pildis“ (1955–1957). Väljaande III köites, mille kaanepilt uhkelt kujutab veel tervet Kivisilda,¹³ ilmus ka alaosa „Tartu tagamaast ja mõjukonnast“, mille autoriks oli Edgar Kant, kirjaniku kaaspagulane Lundis (Kant 1957). Et 1940. aastate Tartu oli kujutamisobjektina nii kirjanikule kui ka Tartu Linnauurimise Toimkonnale sama, kui mitte arvestada ajalist distantssi Kangro puhul, ei tarvitseks nendevahelise dia-loogi tunne olla üllatav seni, kuni mitte meenutada, et ühest ja samast keskkonnast

13 Purustamata Kivisilda kujutab ka Kangrole Väino Tõnissoni poolt 1990. aastal loodud puulõiketehnikas eksliibris (Haamer ja Pangsepp 1997, 99).

lähnevad representatsioonid ja analüüsid võivad märgatavalt erineda. Nii geograafide kui ka kirjaniku jaoks on konkreetse loomeülesande elluviimisel oluline see, millele nad tähelepanu pööravad, mida käsitlemiseks valivad, ning näib, et Kangro on kirjandusliku linnapildi loomisel tuginenud mitmetele samadele aspektidele, mida märkisid üles temaga sõjaaegset Tartu linnaruumi jaganud geograafid, kelle lähenemisnurka ja huvisid võiks pidada uurimiserühma juhilt Kandilt lähtuvaks¹⁴ – ning erilist märkimist väärib just teadlaste tegutsemise sobivus kirjanduslikkusega.

„Geograafide ei ole objektiks üksnes maastik, vaid ta peab tungima ka tihnikusse, avama kõik ukSED, et vaadata, kuidas elab inimene ja loom, lühidalt: ta peab kasutama kõiki oma meeli,“ kirjutab Kant ([1923] 1999, 221) oma õpetaja Granö vaateid konspekteerides. Ühes Granöga rõhutab Kant, et uurija peaks tähelepanu pöörama ümbrusele ehk miljöole, asugu see eksootilistes kaugustes või lähedases kodulinnas: „Või asume ürgmetsas – tihedas sumedas vihmametsas, kus puudub maastik, ent on olemas omapärane miljö; või Tartu linna tänavail – jalakäijate ja sõiduriistade liikumine, linnalise elu kõige mitmekesisemad avaldused – igal pool esineb miljö, enamasti vahelduvam ja dünaamilisem kui maastik“ (222) ning tunnistab, et kuigi maateadlaste jaoks on see objekt veel „uus ja teatud piirini ebamäärane“, on see siiski olnud armsaimaks objektiks kirjanikele ning luuletajatele, reisikirjade ja geograafiliste lugemike autoritele ja et „[s]ee imelik vahe reisi- ja teadusliku kirjanduse vahel peegeldab parimal moel defekti senises maateaduses“ (223). Kandi enda teadusartiklitesse kaasatud Tartu-kirjelduste sekka kuulub passaaž, mida võib kõhklusteta paigutada rahvarohket modernset (suur)linna käsitleva kirjanduse meeletajude üleküllusele rõhuvasse traditsiooni. Kui Tiit Hennoste (2019) on käsitlenud moodsa metropoli kajastusi toonases eesti luules, siis paari elementidest üleküllastatud elliptilise lausega kõneles ka Kant 1924. aastal täiesti kõrvutatava kirjandusliku hooga kaasaegsest Tartust kui modernsest keskusest:

Nüüd: elamute välimus teistsugune – siin vanaaegse katuse asemel uus, seal majakorrus peale ehitatud; alumistel majakorrustel tänavafondil pidevalt suureaknalised äriruumid, rohked reklaamsildid; teisel korrusel pangakontorid, bürood; keskpäeval ja hommikul tihe liiklemine, inimete, sõiduvõimeeste, autode, omnibuste voorimine, edasi-tagasi sõelumine, tuututamine, müra. Raekoja ees autode rida; kõnniteede kõrval gaasilaternate postid ja telefonitulpad; õhtul pimedas – kirevad, valgustatud äriaknad; elektrireklaam Kūūni tänaval; Kivisilla taga „Illu-

14 Wirth-Nesherile ([1996] 2008, 7) tuginedes võiks seletada linnarepresentatsioonide sarnasust sellegagi, et need sõltuvad subjekti kultuurilisest ja sotsiaalsest positsioonist: Kangro ja Kandi puhul sõdadevahelise Tartu akadeemilise kogukonda ning Lundi pagulasintelligentsi hulka kuulumisest.

siooni” ja raekoja taga „Centrali” valgusest raamitud kinokuulutused; raudteerongi tulekul eemalt lähenevate omnibuste tulisilmade rida... [Kant [1924] 1999, 394]

Sellele Virginia Woolfi „Proua Dalloway” (1925) Londoni-piltidega võrreldavale modernistliku linnakirjeldamise laadile võiks Kangro triloogia rebenenud maastikul paralleele otsida linnapildi inimkomponendist, turbulentsetesse aegadesse takerdunud rahvahulkade liikumisest ja keelte paljususest. Kahjuks ei mahu see käesoleva artikli raamesse, mis jõudis vaadelda vaid Käsü Hansu *Tarto liina* hävinguparadigma jätkamist kirjanduses. Siiski võib kinnitada, et kirjanduslike linnarepresentatsioonide orkestreerijana-miljöölloojana kasutab Kangro lisaks üldkäsitletutele paindlikult ning vaheldusrikkalt ka ülejäänud kahte Wirth-Nesheri poolt välja toodud keskkonnaaspekti. Poliitilised ja sotsiaalsed mullistused rebestavad tema romaanide maastikku; laiemad pildid kirjutatakse lahti vahelduvate vaatepunktitegelaste vahetute miljööaistingute toel. Kangro näib loovat 1940. aastate kirjanduslikku Tartut sama tulemusega, nagu Selma Lagerlöf 20. sajandi alguses Rootsi-maad katvat maateaduse lugemikku, kuigi ta siht on vastupidine – ehkki Kangro eesmärgiks on ilukirjandus, võib lugeja olla tunnistajaks ka kirjutusele, mis liigub ühes taktis kaasaegse, kirjandusegi väärtust tunnistava maateadusliku mõttega.

Allikad

Akadeemia. 2011. „Tartu ülesehitamine. Arvamusi 1941. aasta sügisest.” – *Akadeemia* 23 (7): 1324–1334.

Annus, Epp. 1997. „Eesti romaani narratiivseid mudeleid. A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse” ning Bernard Kangro Tartu-romaanide näitel.” – *Klassika ja narratiivsus. Tammsaarest Kangroni. oxymora* 1, toimetanud Jaan Undusk, 9–58. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

— — —. 2002. *Kuidas kirjutada aega. oxymora* 5. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Bachelard, Gaston. (1957) 1999. *Ruumipoeetika*. Tõlkinud Kaia Sisask. Tallinn: Vagabund.

Basu, Sukanya. 2015. „Rupture and Redress – Heaney’s Poetic Landscapes.” – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*, toimetanud Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping, 25–40. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9903-4_3.

Boyd, William. 1987. *The New Confessions*. London: Hamilton.

Cunningham, Valentine. 2002. „Zerbombte Städte – Die vorzeitigen ruinen des Zweiten Weltkriegs.” – *Ruinenbilder*, toimetanud Aleida Assmann, Monika Gomille ja Gabriele Rippl, 105–130. München: Wilhelm Fink Verlag.

Erm, Jüri. 2016. „Tartu II linnajao põlemine.” – *Akadeemia* 28 (9): 1623–1634.

Haamer, Valter ja Rudolf Pangsepp. 1997. *Tartu Kivisild. Dorpater Steinbrücke. 1784–1941*. Tartu: Vanemuise Seltsi Kirjastus.

Hennoste, Tiit. 2019. „Johannes Semper hobusega. Avangard, takerduja tehnika ja looduse vahel.” – *Methis*, nr 23. *Kirjandus ja tehnika*, koostanud ja toimetanud Indrek Männiste ja Jaak Tomberg, 33–53. <https://doi.org/10.7592/methis.v18i23.14798>.

Hollo, Maarja. 2014a. „Mälukultuur ja moraalne tunnistus: Teise maailmasõja mäletamine Bernard Kangro Tartu-romaanides.” – *Methis*, nr 13. *Eksiilkirjanduse erinumber*, koostanud Kadri Tüür ja Marin Laak, 113–133. <https://doi.org/10.7592/methis.v10i13.1306>.

———. 2014b. „Varemed ja aiad. Barokk-kirjanduse esteetika Bernard Kangro Tartu-romaanides.” – *Keel ja Kirjandus* 57 (11): 809–825.

———. 2017. „„Ma laulan seni kui tuksub veel elu mu käte all”. Trauma poeetika Bernard Kangro luules.” – *Keel ja Kirjandus* 60 (11): 846–861.

Kangro, Bernard. 1945. *Põlenud puu*. Karlstad: Arvika Tidnings Boktryckeri.

———. 1963. *Kivisild*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1965. *Must raamat*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1969. *Keeristuli*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Kant, Edgar. [1923] 1999. „Maastik ja ümbrus. Prof. J. G. Granö loengu referaat.” – Edgar Kant, *Linnad ja maastikud*, 217–224. Tartu: Ilmamaa.

———. [1924] 1999. „Tartu linnasüda. Märkusi city-moodustumisest üldse ja Tartus eriti.” – Edgar Kant, *Linnad ja maastikud*, 375–396. Tartu: Ilmamaa.

———. 1931. „Ümbrus geograafia ja sotsiograafia uurimusesemena.” – *Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Aruanded = Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft bei der Universität Tartu* 38, toimetanud A. Tammekann, 97–100. Tartu: Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi kirjastus.

[Kant, Edgar.] 1957. „Tartu tagamaast ja mõjukonnast.” – *Meie maa. Eesti sõnas ja pildis* III. *Kesk-Eesti*, toimetanud Bernard Kangro, Valev Uibopuu, 99–104. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1999. „Ilumumisandmed, viited, märkused.” – Edgar Kant, *Linnad ja maastikud*, 514–525. Tartu: Ilmamaa.

Kaplinski, Jaan. [1989] 2009. „Jää ja kanarbik.” – Jaan Kaplinski, *Jää...*, 11–55. Tartu: Völuri tagasitulek.

Kepp, Õne. 2008. „Maa, mida ei ole. Koht ja enesemääratlemine sõjajärgses eesti luules.” – *Akadeemia* 20 (2): 386–409.

Kronberg, Janika. 2016. „Ühe mälukanga löimi. Bernard Kangro.” – *Hästi valitud sõbrad. Artikleid Karl Ristikivist ja tema kirjanduslikust ümbrusest*. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 19, 95–101. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus, Karl Ristikivi Selts.

Kurs, Ott. 1999. „Järelsõna.” – Edgar Kant, *Linnad ja maastikud*, 526–547. Tartu: Ilmamaa.

Latka, Aksella. 2016. „Toomitagune pärast 1941. aasta põlemist.” – *Akadeemia* 28 (9): 1635–1643.

Lehari, Kaia. 2001. „Loodus, keskkond või maastik?” – *Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis*. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 91, toimetanud Hannes Palang ja Helen Sooväli, 67–74. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus.

Markus, Eduard. 2011. „Linnamaastik pärast põlemist.” – *Akadeemia* 23 (7): 1261–1272.

Matteus, A. ja M. Seero. 1960. „Ehitustegevus.” – *20 aastat Nõukogude Tartut: Majandus- ja kultuurielu lühike ülevaade*, toimetanud Raimund Hagelberg, 24–31. Tartu: Tartu Linna TSN Täitevkomitee Plaanikomisjon.

Mihkelev, Anneli. 2002. „Texts of Tallinn and Tartu in Estonian Poetry.” – *Koht ja Paik / Place and Location II*. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 10, toimetanud Virve Sarapik, Kadri Tüür ja Mari Laanemets, 429–452. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.

Mikk-Märss, Mai. 2011. „...Olid hirmsad ajad, aga sai natuke nalja ka...” 1941. aasta juuli Tartu Ülejõe linnaosas.” – *Akadeemia* 23 (7): 1310–1323.

Miles-Watson, Jonathan. 2015. „Ruptured Landscapes, Sacred Spaces and the Stretching of Landscape Capital.” – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*, toimetanud Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping, 149–166. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9903-4_10.

Miles-Watson, Jonathan, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping. 2015. „Introduction.” – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*. toimetanud Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping, 1–7. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9903-4_1.

Orvik, Piirita [Karl Eerme]. 1942. „Hüvasti, mineviku Tartu 3. Kivisilla hävitamine.” – *Postimees*, 22. juuli.

Pajur, Ago. 2005. „20. sajand.” – *Tartu: Ajalugu ja kultuurilugu*, koostanud Heivi Pullerits, toimetanud Heivi Pullerits, Urmas Tõnisson, Allan Liim ja Andres Andresen, 73–98. Tartu: Tartu Linnamuuseum, Ilmamaa.

Postimees. 1941. „Probleeme Tartu linna uurimisel ja ülesehitamisel.” – *Postimees*, 19. september.

Postimees. 1943. „Tartu pommitamine 9.–25. juulil 1941.” – *Postimees*, 11. juuli.

Preem, Marti 2001. „Linn – linnamaastik – linnaruum – linnakeskkond.” – *Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis*. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuenssis 91, toimetanud Hannes Palang ja Helen Sooväli, 75–77. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus.

Printsmann, Anu 2015. „Perceiving the Townscapes of Kohtla-Järve, Estonia.” – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*, toimetanud Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping, 55–78, Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9903-4_5.

Pärna, Karl. 2016. „Muutused Tartu kirdepoolmiku välisilmes sõja vältel 1941.” – *Akadeemia* 28 (8): 1465–1490.

Rebane, Aet. 2019. „Emajõe põhjast tuli välja uuemat ja vanemat ajalugu.” – *Tartu Postimees*, 29. oktoober.

Saar, Maarja. 2015. „Interpreting Sites of Historical Rupture in Post-Soviet Urban Space: The Case of Tallinn, Estonia.” – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*, toimetanud Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping, 79–96. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9903-4_6.

Siilivask, Karl. 1960. „Nõukogude võimu taaskehtestamine 1940. aastal ja sotsialistliku ülesehitustöö algus.” – *20 aastat Nõukogude Tartut: Majandus- ja kultuurielu lühike ülevaade*, toimetanud Raimund Hagelberg, 5–10. Tartu: Tartu Linna TSN Täitevkomitee Plaanikomisjon.

Soovik, Ene-Reet. 2006. „Destruction and Reconstruction in Berlin: Ian McEwan’s Temporal Topography.” – *Koht ja Paik / Place and Location*. Studies in Environmental Aesthetics and

Semiotics 5, toimetanud Eva Näripea, Virve Sarapik ja Jaak Tomberg, 255–267. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia.

Talivee, Elle-Mari. 2017. *Kuidas kirjutada linna. Eesti proosa linnamaastik aastail 1877–1903*. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn University. Dissertations on humanities 35. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Tuglas, Elo. 2017. *Tartu päevik: 1928–1941*. Tallinn: Tänapäev.

Tuulse, Armin. 2011. „Hävingud Tartu arhitektuuripildis.“ – *Akadeemia* 23 (7): 1273–1309.

Velsker, Mart ja Ene-Reet Soovik. 2017. „Cities within a Second City: The Case of Literary Tartu.“ – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 89–108. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62719-9_5.

Wirth-Nesher, Hana. [1996] 2008. *City Codes: Reading the Modern Urban Novel*. Cambridge, New York, etc: Cambridge UP.

Ene-Reet Soovik – MA, Tartu Ülikooli filosoofia ja semiootika instituudi publitseeritava semiootikaajakirja Sign Systems Studies toimetaja ning kirjanduse ja kultuuri-teaduse instituudi eesti kirjanduse teadur. Kirjandusteaduslikud huvid puudutavad ruumi ja kirjanduse suhteid, linnakirjandust ning ökokriitikat.

E-post: [ene-reet.soovik\[at\]ut.ee](mailto:ene-reet.soovik[at]ut.ee)

A Ruptured City: Cityscapes of World War II in the Second Trilogy of Bernard Kangro's Tartu Cycle

Ene-Reet Soovik

Keywords: literary cities, ruptured landscape, World War II, Tartu, Bernard Kangro, Edgar Kant

The article proceeds from the concept of ruptured landscape that Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert and Helen Sooväli-Sepping propose in their edited volume *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change* (2015). Sharp ruptures, discontinuations and changes in society are reflected in accompanying abrupt landscape changes, which in turn affect the lives of the inhabitants of the landscape. The cityscapes appearing in the three last novels of Bernard Kangro's (1910–1994) Tartu Cycle: *Kivisild* ("The stone bridge" 1963), *Must raamat* ("The black book" 1965) and *Keeristuli* ("Whirlfire" 1969) can certainly be considered ruptured cityscapes. In these works that Kangro wrote while in exile in Sweden, the city of Tartu is depicted as an occupied territory and as a frontline city in the period 1939–1944. Dramatic glimpses are also gained of Tallinn in the wake of the Soviet bombing raids of the German-occupied Estonia in March 1944. The novels testify to breaks and fractures in the material texture of the cityscape that accompany the political violence, while the characters' relationships, movement opportunities and even temporal coordinates are torn apart. In the wake of the events described, the author himself was torn away from home as he fled from Estonia in 1944.

The article discusses Kangro's cityscapes with a focus on the built and the natural environments from among the four main dimensions of literary cities suggested by Hana Wirth-Nesher. Still, the human and verbal dimensions are also represented in detail and appear in rich combinations with the former two. The novels' cityscapes are observed side by side with the activities of the Tartu Urban Studies Committee that were started in 1941, after Tartu had been a frontline town suffering from near continuous incendiary artillery fire for two weeks. The Committee, led by Edgar Kant, Professor of Economic Geography at the University of Tartu, launched a research initiative to document the changes in the immediate situation in the city, aiming to fix and describe even short-lived phenomena in the ruined city that could be expected to be erased and forgotten soon. Kangro's literary descriptions, created in the 1960s, have much in common with the research team's eyewitness accounts of the devastated city as regards visual details observed. However, the research accounts remained in Estonia and were published only in the twenty-first century. Thus Kangro could not have consulted them when working on the novels.

The most acute rupture in the texture of the city was the detonation by the retreating Soviet Army of the eighteenth-century Stone Bridge that was given to Tartu by Catherine the Great and had been one of its most imposing visual landmarks. This event initiated the devastation of the city on 9 June 1941 and it is symptomatic that the title of the first novel of the wartime trilogy derives from the loss of this architectural monument, which was an artery of traffic between the banks of the Emajõgi River. The symbolic aura that the Stone Bridge acquired in Kangro's work in general has been pointed out by several critics. Kangro pays most attention to the damage incurred in 1941, but also touches upon later bombing raids and the military activities announcing the second approach of the front in 1944. The air raid scenes strongly feature Wirth-Nesher's category of the human environment, as people are depicted

escaping or attempting to save their belongings. The novels also insistently remind readers of the natural environment, ranging from the town's topography, set in a valley, to the weather and the plants growing in the city. A particularly salient detail is scorched and broken trees left behind from the artillery attacks that nevertheless may retain some green branches promising survival. The life-affirming power of damaged trees, and nature in general also appears in Kangro's other works.

Both the literary and the scholarly depictions emphatically involve the senses: not just vision, but also olfactory and tactile perception. In consequence, readers' attention is often focused not so much on the landscape, but on the *proximity*, defined by Kant and his mentor, the Finnish geographer Johannes Gabriel Granö, as the spatial complex observable by the senses that is closest to the observer. Both geographers and writers of fiction select certain elements for their creative or research projects. In the case of Kangro it seems that in creating his imaginary cityscapes in a period of rupture he has concentrated on several aspects that were also shared by the research team of geographers led by Kant who would continue his career in exile at Lund University, in the same Swedish city that became Kangro's home.

Ene-Reet Soovik – MA, editor of the semiotics journal *Sign Systems Studies* published by the Institute of Philosophy and Semiotics, University of Tartu, and Researcher in Estonian Literature at the Institute of Cultural Research of the same university. Her current research interests include spatiality in literature, literary urban studies and ecocriticism.

E-mail: ene-reet.soovik[at]ut.ee

Kreml ja Kreenholm, Talvepalee ja Toompea. Linnad stalinismiaja eesti luules¹

Mart Velsker

Teesid: Artikkel käsitleb linnade kujutamist Nõukogude Eesti luules aastatel 1940–1955, analüüsimiseks on võetud sel ajal ilmunud luuleraamatud. Eestis kuulutati siis üldkehtivaks kirjanduslikuks meetodiks sotsialistlik realism. Esteetilised printsiibid kujunesid siiski kirjandusliku praktika käigus, sageli kirjutati luuletusi Moskvast ja Leningradist ning nende eeskujul õpiti kujutama ka kohalikke Eesti linna eesotsas Tallinnaga. Linnaruum – nagu teisedki stalinistliku kultuuri komponendid – oli politiseeritud, mis tähendas esimeses järjekorras sakraliseeritud ruumimudeli ülekannet tekstidesse.

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16199

Märksõnad: eesti luule, stalinism, sotsialistlik realism, linn, linnakirjandus

Sissejuhatus

Siinse artikli eesmärk on anda ülevaade linnade kajastamisest stalinismiaja eesti luules. Lähemalt analüüsitakse jooni, mis tulevad välja tollase kirjanduse jaoks kõige olulisemate linnade kujutamisel.

Vaatluse alla on võetud aastatel 1940–1955 ilmunud eestikeelsed raamatud, mis sisaldavad luuletusi, poeeme või värssjutustusi. Peamiselt on need üksikautorite väljaanded, kuid leidub ka koguteoseid ja antoloogiaid. Kõrvale jäid Saksa okupatsiooni ajal Eestis ilmunud raamatud, aga ka väikelastele mõeldud väljaanded. Keskmisele ja vanemale koolieale suunatud trükised on arvesse võetud. Tähelepanu on pööratud nõukogude perioodil sündinud värssidele, varem kirjutatud tekstid, mida stalinismiajal Eestis trükkis ilmusid, arvesse ei tulnud. Kindlasti oleks ajakirjadesse-ajalehtedesse jäänud materjali lisamisel olnud autorite valik suurem ning variatsioon oleks näha rohkem, kuid pole kindel, et kollektiivse esteetika tuuma kirjeldus sellest palju oleks muutunud. Pigem võiks oletada, et tuum tulebki raamatutes paremini välja, on ju siin olnud tsensuurisõel mitmekordne ja tegemist on etableeritud kirjanike loominguga. Mõned autorid (nt Johannes Semper, Kersti Merilaas, Paul Viiding) sattusid 1950. aasta paiku põlu alla, kuid stalinismiaja varasemaid faase Eestis esindavad nendegi raamatud päris iseloomulikult.

1 Artikli valmimist on osaliselt toetanud Eesti Teadusagentuuri teadus- ja arendusprojekt PHVKU19914 „Kirjanduskriitika transformatiivne funktsioon: teooria ja kaks andmebaasi”.

Pärast kirjeldatud printsiipide arvestamist jäi uuritavate raamatute loendisse 93 raamatut. See võib tunduda suur hulk, kuid see tähendab umbes sama teksti-mahtu, mida 21. sajandi kasinamal luuleaastal võtab ette aastaülevaate kirjutaja. Loendis on ka kunstiüliõpilaste raamatukujunduse õppetöödena valminud trükised, väikse mahu ja trükiarvuga väljaanded, mis enamasti ei esinda linnaluulet. Üks silmapaistev erand nende seas siiski leidub: Johannes Barbaruse „Tallinn“ (1945), mille kaanejoonistuse litografeeris Siima Škop ja frontispissi Herta Lemberg. Raamat sisaldabki ainult ühe Barbaruse luuletuse, mis oli enne ilmunud luulekogus „Rindeteedel“ (1944).

Lisaks ülejäänud pisitrükistele jäid lõpuks kõrvale ka Karl Eduard Söödi ja Anna Haava valitud luuletused, kus on küll üksikuid Nõukogude Eestis kirjutatud tekste, kuid need ei haaku õieti ei poliitilise pöörde ega ka mitte linnateemaga. Arvesse ei läinud ka Kaarel Korseni noorsoole mõeldud värsiraamat „Võrsuv vili“ (1950). Pärast kõiki neid väljajätteid jäi esialgsest 93 raamatust (bibliograafia on esitatud artikli lõpus) tähelepanelikumaks uurimiseks alles 76. Suur osa neist sisaldab üksiknäiteid, otseselt linnadele pühendatud kogusid stalinistlikul perioodil on kolm: Debora Vaarandi „Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja“ (eraldi raamatuna 1952, enne seda ilmunud luulekogus „Kohav rand“ (1948)), Paul Rummo „Kiri Tallinnast“ (1955) ja koguteos „Kodumaa süda. Eesti autorite Moskvale pühendatud luuletusi“ (1947). Vaarandi ja Rummo raamatud on adresseeritud kooliea keskmisele astmele, kuid ilmselt tõenäoliselt just sellistena on need mõjutanud suuremat hulka lugejaid kui mõni sama aja täiskasvanute luuleraamat.

Taustad ja lähtekohad

Linnade kujutamine stalinismiaja luules asetub korraga vähemalt neljale taustale. Esiteks – stalinistlik periood Nõukogude Liidus ja Eestis; teiseks – sotsialistlik realism kui selleaegse kirjanduse ametlikuks kuulutatud meetod; kolmandaks – varasem eesti luuletraditsioon; neljandaks – linnakirjanduse traditsioonid. Alljärgnevalt tuleb neist kõigist juttu, pikemalt siiski kahest esimesest, sest kirjanduse käekäik stalinismiaja Nõukogude Liidus, kus kujundati välja käsitlus sotsialistlikust realismist, on spetsiifiline – see on aeg, kus poliitiline võim sekkub eesti kirjanduse saatusesse jõulisemalt kui mistahes muul ajajärgul ning see jõulisus tähendab seda, et kirjanduse teised taustad nõrgenevad.

Nõukogude Liidus suurenes 1930. aastatel Jossif Stalini roll riigi saatuse kujundajana, poliitilise võimu koondumine tähendas ka vägivaldse surve suurenemist ning kultuuriideoloogilise võimu tsentraliseerimist ja ühetaolistumist. Katerina Clark on tähelepanu juhtinud sellele, et 1930. aastate alguses langesid samale ajale sotsialistliku realismi printsiipide väljatöötamine ning Moskva ümberehitamise

kavad ning see pole juhuslik ühtelangevus – uus kultuur ja rahva uuenemine eeldas ka uuenenud sümboolset keskust (Clark 2003, 5). „Moskva rekonstrueerimise generaalplaani“ abil pidi Moskva saama eeskujuks ka kõigi teiste Nõukogude linnade planeerimisele; 1930. aastatel hakati pealinnas ehitama uhket metroovõrku, aja vaimu kehastasid suurejoonelised paleed, üks ambitsioonikamaid ideid oli Nõukogude palee rajamine, mida küll päriselt kunagi ei ehitatud (Fitzpatrick 2000, 69). Et planeeritud „keskuste keskus“ ei valminud, siis jäi selleks Kreml. Sakraliseeritud võim avaldus ruumiliselt kontsentriliste ringidena, esimene sisemine ring oli Moskva, selle sees oli omakorda Kreml (Clark 2003, 11).

1930. aastate teisel poolel leidsid Nõukogude Liidus aset ulatuslikud repressioonid, sel ajal hakkas tugevnema ka „suure vene rahva diskursus“, mis tõuseb esiplaanile eriti sõja ajal (Annus 2017, 15–16). Sõda Saksamaaga algas 1941. aastal, enne seda oli Nõukogude Liit okupeerinud Eesti. Sõja algus tähendas küll mitmete ettevõtmiste seiskumist ning suuri raskusi, kuid vastukaaluks senistele repressioonidele ka poliitilise surve ajutist leevenemist ja suuremaid vabadusi kirjanduses (Dobrenko 2011, 163). Tüüpiliselt on nähtud reeglite uut karmistumist ning Andrei Ždanovi juhitud Nõukogude kultuuripoliitika uut järku algavat 1946. aastast, mil hakkasid ridamisi ilmuma ÜK(b)P Keskkomitee otsused ning teised kultuuripoliitikat suunavad juhendtekstid. Ülevaatliku käsitluse ždanovlusest kirjanduspoliitikas ning selle mõjust Eestis on kirjutanud näiteks Pekka Lilja (2017), kompaktse ülevaate tollastest ja hilisematestki taustadest pakub Tiit Hennoste (2018) artikkel kirjandusest kui vastupanust Nõukogude Eestis. Keskkomitee nimel koostatud tekstidest mõjutas kirjandust kõige vahetumalt 1946. aasta otsus „Ajakirjadest „Zvezda“ ja „Leningrad““ (Looming 1946). Seda otsust on sageli tähiseks valitud ka stalinistliku kirjanduse periodiseerimisel, kuid samuti on väidetud, et olukorra ajutine leevenemine lõppes tegelikult juba 1943. aastal, siis algasid uuesti rünnakud „hälbivate“ kirjandustegelaste vastu, olukorra järsku muutust on seotud ka võiduga Stalingradi lahingus (Dobrenko 2011, 166).

Need täpsustused väärivad tähelepanu, kuid tuleb siiski arvestada, et eesti kirjanduse olukord oli teistsugune võrreldes vene kirjandusega: okupatsioonivõim Eestis sõja ajal muutus ning 1943. aasta tagasilöökk kultuuris ei saanud siin ilmned. Nõukogude tagalas tegutsenud kirjanikke küll muutused puudutasid, kuid mitte nii otseselt, sel ajal alles loodi Eesti Nõukogude Kirjanike Liit ning kogu nõukogustumise protsess oli veel üsna algusjärgus. On arusaadav, et Nõukogude Eesti kultuuri kirjeldusi seotakse pigem 1944. või 1946. aastaga. Sirje Olesk on näiteks periodiseerinud tollast Nõukogude kirjanduse institutsioonilise kohanemise lugu Eestis kolmejärgulisena: 1940–1946 on selle kirjelduse kohaselt uue paradigma kehtestamise aeg, 1947–1949 üleminekuaeg, 1950–1951 kirjandusvälja haldajate vahetus

(Olesk 2002, 68). Sõltuvalt vaatenurgast on kirjandusega seotud periodiseeringuid ka teistsuguseid (vrd nt Raudsepp 2000, 137), kuid nii või teisiti arvestavad kõik käsitlejad surve tugevnemisega 1940. aastate teisel poolel ning sellega, et repressioonide rängim aeg jäi kümnendivahetusse. Eesti elus laiemalt märkis seda eriti 1949. aasta küüditamine, kultuurielus eriti EK(b)P KK VIII pleenum 1950. aastal, kus repressseeriti ka hulk kirjandustegelasi. Uus ajajärk Nõukogude Liidu ajaloos algas tavapärase periodiseeringute järgi Nikita Hruštšovi kõnega NLKP XX kongressil 1956. aastal – see arusaam on ka praegu luuleraamatute ajapiiri valimisel kaasa mänginud. Enne seda võib küll rääkida kultuuri kontrollimehhanismide aeglasest lõdvenemisest, kuid ždanovlik periood ei lõppenud tegelikult Ždanovi surmaga 1948. aastal, näiteks võimendus 1949. aastal kosmopolitismivastase võitluse laine (Dobrenko 2011, 175). Eeldused olukorra muutmiseks tekkisid alles pärast Stalini surma 1953. aastal. Tõsi, mõni uus tendents mõjub ambivalentseks juba ka enne seda. Näiteks kui Pravda juhtkiri ning Georgi Malenkovi kõne partei XIX kongressil 1952. aastal kuulutasid vajadust leida kirjanduses uusi „Gogoleid ja Štšedrine“ (Dobrenko 2011, 179–180), siis see tähendas ühelt poolt järjekordset tüüpilist kampaniat, teiselt poolt aga avardas see satiiri mängumaad ja muutis kirjanduse poeetikat mitmemõttelisemaks.

Nõukogude kultuuripoliitika ametlikuks doktriiniks oli 1930. aastate alguses kuulutatud sotsialistlik realism. Sotsialistliku realismi printsiipide uurijad võtavad sageli oma arutluse lähtekohaks 1934. aastal NSV Liidu Nõukogude Kirjanike Liidu põhikirjas fikseeritud määratluse (vrd nt James 1973, 88; Günther 2011, 91). Sama tekstikohta tsiteerivad ka eesti uurijad, ehkki erinevates tõlkeversioonides: kasutatakse nii 1934. aasta teksti uues tõlkes (nt Undusk 2013, 39) kui ka seda tõlget, mis tehti sõja ajal Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu põhikirja jaoks, kus suur osa teksti võeti üleliidulise organisatsiooni põhikirjast lihtsalt üle. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu põhikirja on avaldanud oma artikli lisas Hennoste, olgu praegu tsiteeritud seda:

Sotsialistlik realism, olles nõukogude ilukirjanduse ja kirjandusliku arvustuse põhimeetodiks, nõuab kunstnikult võltsimatut ajaloolis-konkreetselt tõelisuse kujutamist selle revolutsioonilises arengus. Seejuures kunstilise kujutamise tõepärasus ja ajalooline konkreetsus peab ühtuma ülesandega kujundada ja kasvatada töötavat rahvast ideeliselt ümber sotsialismi vaimus.

Sotsialistlik realism kindlustab kunstilisele loomingule erakordse võimaluse nii loomingulise initsiatiivi avaldamiseks kui ka mitmekülgsel vormide, stiilide ja žanride valikuks. (Hennoste 2011, 40)

Sellest määratlusest ja sotsialistlikust realismist tervikuna on erisuguseid tõlgendusi, kuid mõni tähelepanek on kindel: siin ilmnevad normatiivsed tendentsid

(„nõuab“, „peab“ jne) ning need on seotud poliitiliste printsiipidega („sotsialismi vaimus“ jne). Tähelepanu köidab ka see, et ühelt poolt nõutakse küll võltsimatut tõelisuse kujutamist, mis võiks olla ju ka realistliku esteetika nurgakiviks, kuid kohe seejärel räägitakse tegelikkusest „selle revolutsioonilises arengus“. Kui tegelikkus ja tegelikkuse arenemise idee peaksid vastuollu minema, siis võib areng, võib maailmavaade, mis kirjutab ajaloo ja tegelikkusele ette, milline ta olema peab.

Tõlgendajate eriarvamused on olnud suuremad esteetilise normatiivsuse küsimuses. Sotsialistliku realismi juhendtekste ja ilukirjanduslikke näiteid lugedes tundub artikli autorile olevat õigustatud seisukoht, mida sõnaselgelt on väljendanud Jaan Undusk (2013, 50): „Nende ridade mõte on näidata, et sotsialistlikku realismi ei saa mõista esteetilise teooriana, mis oleks justkui nõudnud kunstis teatud printsiipide rakendamist. Sotsialistlik realism oli stalinistlike ideoloogide loovale intelligentsile kohandatud võimumatriits.“ Kui aga sotsialistliku realismi teooria ei määra esteetikat, siis kuidas seletada stalinistliku kunstiloomingu silmatorkavat ühetaolisust? Esteetiline ja temaatiline ühetaolisus tekib kunstilise loomingu käigus, ehk siis loomingu ja direktiivse kriitika koostoimel: „Sotsialistlik realism ei olnud defineeritud ei sisuliste motiivide ega stilistiliste valikute tasemel, kõik see oli kunstnike oma fantaasia, milles üksteist ellujäämise või tegutsemisvõimaluste säilimise nimel usinalt kopeeriti“ (52). Sellises olukorras on loogiline, et kaanoni kirjeldamist alustatakse kunstilise praktika, praegusel juhul siis luule kirjeldamisest ja analüüsimisest, mida ühe kindla nurga alt siin artiklis taotletaksegi. Võib tekkida küll uus küsimus seoses sellega, et eesti luules olid mallid „usinalt kopeeritud“ tõenäoliselt kuskilt mujalt. Sel juhul saaks välja arendada näiteks eesti ja vene linnaluule võrdleva käsitluse, mis rajaneks hüpoteesil, et malliloov mõju kujuneb vene kirjanduses. Võrdlevast käsitlusest on siiski praegu teadlikult loobutud, mis ei välista selle tegemist edaspidi. Pole ilmtingimatu, et liigutakse käsitlustes tsentrist perifeeriasse, võib alustada uurimist ka kirjanduslikust perifeeriast (näiteks eesti kirjandusest) ja liikuda siis tsentri (näiteks vene kirjanduse) suunas.

Esteetiliste suuniste vähesus ja sotsialistliku realismi määratluse üldisus on silma torganud teistelegi uurijatele (nt Lilja 2017, 29). Mõned reeglid on küll tuletatavad poliitilistest suunistest ning nende muutumisest, kuid väga kaugelt neid tähelepanekuid arendada ei saa, ilma et süvenetaks ilukirjanduslikesse tekstidesse. Näiteks võiks linnaluule puhul eelnevalt oletada, et kui poliitiline võim on tähtis, siis on tähtsad ka poliitilist võimu esindavad linnad, eelkõige Moskva. Võib ka oletada, et kui poliitiline järelevalve jõudis võimalike äärmusteni 1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastate alguses, siis sellest perioodist leiab ühtset esteetikat rohkem; erinevusi ja linnaruumi mitmekesisemaid peegeldusi võiks siis rohkem leida 1940. aastate esimesest poolest, aga ka 1950. aastate keskpaigast.

Varasema eesti luuletraditsiooni mõju on stalinistlikus kirjanduses olemas, kuid seda tahetakse sõjajärgsel ajal varjata ja tõrjuda. Võitlus käib eriti vahetult eelneva perioodi poliitiliste ja kirjanduslike nähtuste vastu. Eesti luule oli 1930. aastatel läbi elanud oma arbujaliku kõrgfaasi Konstantin Pätsi nn vaikiva ajastu räämistuses. Arbujalikkus on küll opositsioonis Pätsi võimuga, kuid stalinlike tõlgenduste jaoks on mõlemad eriti negatiivse tähendusega. Võrdluseks eesti linnaluule varasemate traditsioonidega annab hea võimaluse Õnne Kepi artikkel eesti linnaluulest aastatel 1860–1940 (Kepp 2010). Teistest uurimustest on kaugemaks taustaks Elle-Mari Talivee väitekirj (Talivee 2017), mis keskendub küll varasemale proosale, kuid annab seejuures hea ülevaate nii Eesti linnakultuuri kujunemisest kui ka kunagistest tunnusjoontest kirjanduses, mis seda kujunemist peegeldavad. Siinse artikli teemale on kõige lähemal Ivo Heinloo artikkel Tallinna-temaatikast stalinismiaja kirjanduses (Heinloo 2010). Heinloo uurimuse raskuspunkt ei ole luules, kuid siin leidub ka luule kohta olulisi tähelepanekuid, mida järgnevas analüüsis on lootust arvesse võtta.

Olulisemad linnad ja luuletajad

Uuritavates kogudes nimetatakse sageli mitmeid eri linna, kuid linnaruumi täpsemat kirjeldust esineb vähem. Iga ajastu keelepruugis on teatud hulk linna, mille nimetamine käivitab automaatselt kujundilised ülekandemehhanismid. Sageli on algkujundiks metonüümia: riigi valitsus asub ühes või teises pealinnas, Stalingradi ja Velikije Luki linna tuntakse nende juures toimunud lahingute, Nürnbergi tähtsate kohtuprotsesside tõttu, Wall Street on tänav New Yorgis, mida tuntakse tänu seal asuvatele finantsasutustele. Need metonüümiad on tihti edasi arenenud sümboliteks – Wall Street sümboliseerib USA finantshuve ja nende seotust poliitikaga, Stalingrad hakkab Nõukogude käsitlustes kehastama kangelaslikkust jne. Kõiki neid mainitud kohti kohtab eesti stalinismiaja luules ning kui sellisele nimetamisloogikale põhjalikumalt mõelda, siis võiks olla ka arusaadav, miks näiteks Wall Street tuleb lugejale sagedamini ette kui mistahes Tallinna või Tartu tänav. Selliseid kujundikasutusi leidub eri laadi tekstides, kuid luules tõenäoliselt sagedamini, linnaruumi detailse kujutamise võimalused on värsstekstis aga piiratumad kui proosas.

Nõukogude kultuuri kontekstis on kindlasti kõige suuremate sümbolsete tähendustega koormatud Moskva ja Leningrad ja see tuleb välja ka eestikeelsest luulest. Sümboolsus ei välista iseenesest linna täpsemat kujutamist ning nii võibki tõdeda, et linnaruumi kujutamise peamised võimalused mängitakse eesti stalinismiaja luules läbi viie linna peegeldustena: lisaks Moskvale ja Leningradile on olulised Tallinn, Tartu ja Narva. Valik ei ole üllatav, tegemist on kahe suurema linnaga

Venemaal ja kolme suurema linnaga Eestis – põnevamaks läheb asi siis, kui hakata lähemalt jälgima, kuidas linnu kujutatakse.

Ei saa päris öelda, et ainult viie linnaga asi piirduks, aeg-ajalt tuleb ette verbaalseid sisenemisi teistessegi kohtadesse. Lõplikult on raske väita, kust lähevad piirid põgusa nimetamise, kujundliku kasutamise ja täpsema kujutamise vahel. Siiski olgu praegu välja toodud mõned linnad, mis (lisaks viiele põhilisele) eesti stalinismiaja luuleraamatutes elustuvad. Eesti linnadest on need Võru, Paide, Kuressaare ja Kiviõli, teistest linnadest Kiiev, Tšeljabinisk, Stalingrad, Stalino (praegune Donetsk), Kingissepp (Leningradi oblastis), Vilnius, New York, Berliin ja Helsingi. Piiripealsetest juhtumitest võiks arvesse minna ka suvituskeskkonnadena tajutud Elva ja Siverskoje ning ka Nõmme, millest sai koos Nõukogude võimu tulekuga Tallinna osa, aga mida mõnel juhul kujutati ikkagi „teise“ linnana pealinna kõrval. Selge näide leidub Muia Veetamme loomingus: „Selline on minu kodulinn, Nõmme – / Tallinna nooruke õeke“ (Veetamm 1955, 37; luuletus „Sõja üldse me keelame!“).

Kõnealusest perioodist leiab hulga värsstekste, mis räägivad korraga mitmest linnast ning kajastavad mingil kombel nendevahelist suhet. Selliseid luuletusi on eriti palju 1940. aastate esimesest poolest ja mitmed neist kaardistavad sõja sunnil tekkinud rännuteid. Näideteks on nii Juhan Smuuli poeem „Tee Leningradi“ ning paljud luuletused (Jaan Kärneri „Leningrad–Uural–Moskva“, „Moskva–Tartu“; Mart Raua „Moskva–Tallinn“; Debora Vaarandi „Vanas majas“, „Alma-Ata tähed“ jt). Selle kõrval nimetatakse stalinistliku kaanoni tugevnedes linnu üha rohkem maailma poliitilise kaardi illustreerimiseks – paljude näidete seast peaks otsima neid, mis viitavad kõige tähtsamale. Tähtis on stalinistlikus kaanonis ühelt poolt tee kujund, teiselt poolt – Moskva. Tee viib ikka kommunismile, aga sellel suurel teel on mitmeid konkretiseeringuid, mida võib aimata juba kasvõi luulekogude pealkirjadest: Johannes Barbaruse „Rindeteedel“ (1944), Minni Nurme „Pikalt teelt“ (1947), Mart Raua „Kõik teed“ (1953), Vladimir Beekmani „Tee ellu“ (1955).

Kui kujutatavate linnade hierarhia tuleb luulekogude põhjal selgelt välja, siis luuletajate hierarhia nii selgelt ei tule. Üksikute luuletajate profiilid eristuvad stalinistlikus luules halvasti, sest kollektiivses praktikas kujuneb kirjanduse üldpilt ühetaoliseks. Loomulikult on mõni autor soositum kui teine, kuid see ei tähenda automaatselt tähtsust linnaluules. Huvitavasse positsiooni satub siin stalinismiaja esiluuletaja Smuul (tollal veel nimekujuga Schmuul). Smuuli luule tüüpiline miljöo ei ole linn, linnad paistavad ta loomingus sageli sadamatena, kuid mõnel juhul ka teistmoodi ja mitmekesisemalt – Smuul on üksikute, kuid oluliste linnaluule näidete autor. Näib nii, et Eesti väikelinna õhustiku kõige värvikama ja arendatuma kujutuse leiab sel ajal Smuuli poemist „Tormi Poeg“ (1947), kus osa tegevusest toimub Kuressaares.

Heinloo peab ajajärgu suurimaks linnaluuletajaks Vaarandit (Heinloo 2010, 814). Väide on tõesti usutav, sellest hoolimata, et Vaarandi mõned tähttekstid (nt poeem „Talgut Lööne soos“) linnaruumile ei keskendu. Vaarandi loominguga linlikumas poolest pole siiski tähtis mitte üksnes Tallinna kujutamine, vaid ka teised linnad ja tekstid. Lisaks Vaarandile sai eespool olulise linnaluule raamatu autorina nimetatud ka Rummot, kelle panus on samuti mitmekesisem, kui ühest luulekogust välja paistab. Nende kahe kirjaniku kõrval tuleb linlik hoiak kõige selgemini välja Barbarusel, kelle nõukogudeaegse loominguga maht pole väga suur, aga seda enam on neis tekstides näha linnakujutus. Barbarus tõusis tugevalt esile juba 1920. ja 1930. aastatel ning Barbaruse keskset positsiooni linnaluuletajana saab järeltada ka Õne Kepi käsitlest (Kepp 2010, 681). Torkab silma, et Barbaruse 1940. aastate esimese poole luulest on võimalik leida ühisjooni tema varasema loominguga. Võetagu näiteks luuletsükli „Leningrad sõja päevil“ algus, kus stalinistlikku koodi ära tunda on esmapilgul keeruline, lihtsam on taibata Barbaruse autorsust: „Seesama rahu – valat rauda, malmi, / toosama Neeva – sängitet graniiti, / vast üsna vihane ja õel, / ta viskleb, tinane ja hoogne, / et kuidagi ei mahu salmi / rütm raske, range – terasvoogne“ (Barbarus 1948, 80). Siin avaldub Barbaruse luulele varemgi iseloomulik raske ja metalne rütm ning varasema moodsa kirjanduse keeletarvitus (nt lühendatud *tud*-kesksõnad). Iseloomulik on seegi, kuidas jõe kirjelduses tõuseb esile looduse urbanistlik raamistus.

Stalinismiaja linnaluulesse on andnud olulise panuse veel Mart Raud, Aira Kaal, Ralf Parve ja Vladimir Beekman, üksikuid tekste, mis pilti täiendavad, tuleb ka teistelt. Parve ja Beekmani linnakajastus on teistega võrreldes rahvusvahelisema haardega, osalt tänu sellele, et neil õnnestus reisida rohkem kui mõnel teisel tolleaegsel autoril. Linnaluulest täielikult distantseerunud kirjanikke on vähe – Haava, Sööt ja Korsen said küll nimetatud, kuid nad pole sel perioodil luuletajatena väga aktiivsed ning linnapeegelduste puudumine mõjub ka sellevõrra juhuslikumana. Sarnane olukord on Kersti Merilaasiga, kelle napimahulises stalinismiaegses loomingus küll mõned linnamotiivid leiduvad, kuid neid pole palju.

Oleneb, mida ühe või teise autori loomingus tähtsaks pidada, kuid igal juhul on teema seisukohalt keskseid autoreid alla kümne. Olulisi linna on viis, nende kujutamist tuleb vaadelda lähemalt. Kaks linna viiest on eriti olulised.

Moskva ja Leningrad

Moskva ja Leningrad on stalinismiaegsetes kirjanduslikes peegeldustes tähtsal kohal. Moskva on peaaegu vältimatu linn, Leningrad (või siis ka Peterburi või Petrograd) on linn, millest kirjutamine pole 1940. ja 1950. aastate luuletaja jaoks vältimatu, kuid mille ajavaimuline kajastamine tuleb kasuks. Seda eeldasid stalinistliku

luule tavad, kuid nende taustal on ka kahe suurema Venemaa linna varasemad kujutamistraditsioonid. Neid traditsioone avab Juri Lotman, kes on oma käsitluse kontsentrilisest ja ekstsentrilisest linnatüübist lahti rääkinud Moskva ja Peterburi näitel (Lotman 1999). Tõepoolest, kontsentrilisena kirjeldatud Moskva isomorfus seda ümbritseva riigiga tuleb välja nii kaugemal ajaloos kui ka nõukogude perioodil, Peterburi avatus, kahetisus ja talle tunnuslik tehislinna utoopia avalduvad samuti läbi aegade. Lotmanlik vaade haakub hästi ka Clarki käsitlusega ruumi sakraliseerimisest kontsentriliste ringidena (Clark 2003), kuigi Clark Lotmanile otseselt ei viita. Vanad traditsioonid stalinistlikul perioodil osalt jätkuvad ja osalt koguni tugevnevad – nii muutub Moskva käsitlemine riigi ja maailma keskpunktina ühemõttelisemaks.

Leningrad on Lenini ja oktoobrirevolutsiooni linn, Moskva aga Stalini ja Lenini linn. Ehk nagu on selle luuletuses „Moskvale“ sõnastanud Raud: „Su oma armas maa ja kogu maailm / – Au Sulle, Moskva! – tervitades Sind / teab, et Su nimes kõlab Lenin, Stalin“ (Raud 1948b, 152). Nõukogulikele representatsioonidele on üldisemalt iseloomulik see, et Stalinit kujutatakse monumentaalse ja staatilise, Leninit edasiliikuvana – Stalin on „olemises“, Lenin „saamises“ (Clark 2003, 12–13). Seda tähelepanekut saab omakorda siduda Leningradi ja Moskva erinevustega: esimene on stalinistlikus kirjanduses seotud elava Leniniga ja sellisena dünaamilisem, teine on seotud nii elava Stalini kui ka Lenini surnukehaga mausoleumis. Tähtsad on niisiis ka Lenini mausoleumi peegeldused, mis ei saa endas sisaldada samasugust dünaamikat nagu Nõukogude riigi rajaja revolutsioonilise tegevuse kirjeldused.

Eesti kirjandusloos kõige tuntuma luuletuse Leninist on kirjutanud Raud, see on ühtlasi mausoleumi-luuletus – „Surematus“ on ilmunud luulekogus „Uued sillad“ (1945) ja mitmetes hilisemates luulevalikutes. Lisaks tähtsale teemale ja jõulisele juhtkujundile aitas Raua luuletusel poststalinistlikus kirjanduses edasi elada tõsiasi, et ta on siin suutnud kirjutada Leninist ilma Stalinit mainimata. Boris Groys arutleb Punasele väljakule püstitatud Lenini mausoleumi tähenduste üle ning leiab, et Lenini „realistlikult“ taastatud surnukeha eksponeerimine annab tõendi, et Lenin on tõepoolest lõplikult surnud ning et tema vaim elab edasi neis, kes „seisavad mausoleumikatusel“ (Groys 2019, 118–119). Eeskätt elab vaim edasi Stalini, seda vähemalt kuni 1953. aastani. Siin artiklis vaadeldav luulelooming ei kajasta otseselt neid tähendusnihkeid Moskva kujutamises ja sotsialistliku realismi arengus, mis tekkisid Stalini surnukeha lisamisega mausoleumi ja hiljem selle kõrvaldamisega. Stalinit leinavaid tekste ilmus küll mitmeid, pikematest värsstekstidest, mis peegeldavad koos Stalini Moskva, olgu siin nimetatud Smuuli poeem „Stalin“, mis ilmus ajalehes Sirp ja Vasar 1953. aastal, ning Raua luuletsükkel „Suure leina päe-

vil". Raud kasutab siin muuhulgas kujundit, mis oli levinud ka Stalini eluajal: „Maailma süda on Moskva..." (Raud 1953, 36).

Moskvast kui maailma südamest oli varem luuletanud Vaarandi luulekogus „Kohav rand" (1948) ilmunud luuletustes „Tuhandete südametega" ning „Moskva mai 1943", variatsioone sarnaste kujunditega on teisigi: Moskva kui riigi või kodumaa süda (nt Kärneril, Semperil, Raua, Parvel), Moskva kui maailma pealinn või tsenter (nt Rummo, Beekmanil). Pealkirja „Kodumaa süda" kandis 1947. aastal ilmunud koguteos, mis sisaldab kakskümmend viis Moskvale pühendatud luuletust üheksalt eesti autorilt. Pealkirjas esitatud kujundit kinnitab ka raamatu sisu, teiseks tuleb siin reljeefselt välja Moskva kui võitmatu linna motiiv – see on seotud tõsiasjaga, et koguteoses domineerib sõjaga seotud looming. Raamatus on ka tsükkel „Võitmatu Moskva", mis on saanud pealkirja Barbaruse samanimelisest luuletusest. Võib oletada, et kui Moskvale pühendatud kogumik oleks ilmunud näiteks viis aastat hiljem, siis oleks sõjakajastusi vähem ning rohkem Moskva vääramatut suurst ning kõikjale ulatuvat võimu.

Clark kirjeldab Kremli stalinistliku kultuuri sakraliseeritud keskmene, kuid väidab ka seda, et Kreml pole kontsentristest ringidest kõige viimane, selle sees on veel midagi pühamat – kuskil Kremli töötab Stalin, kes on juba nii püha, et teda ei saa kujutada vahetult, teda võib näha kui „valgust aknas" (Clark 2003, 11). See stalinismiajal levinud motiiv on olemas ka eesti luules, selge näite leiab Rummo luuletusest „Valvel seltsimees Stalin", kus ühelt poolt aimatakse Stalinit Kremli ja teiselt poolt kinnitatakse Stalini ja Kremli kõikjale ulatuvat jõudu: „Maailma pealinn magab, / uueks päevaks pea ärkab. / Kremli müüride taga / üksikut valgust veel märkad [. . .] Üle maailma Moskvast / siravad viisnurksed tähed. / Kõikjale, kuhu ka lähed, / Kremli kellased kostab" (Rummo 1950, 9–10). Seda, et Stalin ulatub kõikjale ja ta näeb oma aknast kõike, olgugi et ta ise on profaansete silmade eest varjatud, kinnitab Beekmani luuletus „Punasel väljakul": „ja meile näib, et Kremli müüri tagant / meid ühest aknast / Stalin praegu näeb" (Beekman 1952, 23).

Moskva suuruse ja sakraalsuse juures on erandlik, et üldse kuskilt tuleb välja ees- või äärelinnade kujutamine, mida siiski leiab Vaarandil („Päev Pavlušinos") ja Kaalul („Stromõnka tänav 32"). Küll on ootuspärasem, et imetletakse Moskva teatreid ja kontserdisaale (Raua „Õhtused saalid"), jalutatakse Tverskoi (s.t Tveri) bulvaril (Raua „Kevadõhtune"), käiakse raamatukogus (Vaarandi „Lenini raamatukogus") ja laskutakse pealinna maa-alustesse sfääridesse, kus asub „loova töö ning kunsti meistriteos metroo" (Kärner 1951, 101; luuletus „Laul Moskvast"). Pikemas poeemis on võimalik koguni see, et üks luuletaja peegeldab teise luuletaja suhtumist linna. Sellise tekstikoha leiab lugeja Felix Kotta poeemist „Kindlal sammul", milles Eesti delegatsioon sõidab 1940. aastal rongiga Moskvasse: „Barbarus on

Johannes Vares-Barbarus ja Nigol Andresen 1940. aastal Moskvast. Jevgeni Rjapassovi foto.
Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv: EKLA, B-131:93.

Lauristini / käele surunud kuuma käe: / „Teisiti / kui varemini / Moskva siluetti näen;
/ võluvam siin igakord / iga müürijoon ja torn.“” (Kotta 1950, 37).

Koguteos „Kodumaa süda” sisaldab küll üheksa autori loomingut, kuid üle poole tekstidest on kahelt – Raualt ja Vaarandilt. Stalinismiaja Moskva-teemalise luule juhtautorid Raud ja Vaarandi kindlasti ongi. Mõlemal on isiklik kogemus Moskva linnast, aga selge arusaam, kuidas Moskvat ülistada. Raua ja Vaarandi kirjutamis-impulssides tundub olevat erinevusi: Raud on paremini omandanud poliitiliste ülistuslaulude tavavõtted, Vaarandi luuletuste Moskva paistab olevat isikupärasem. Kui Vaarandi mõnes luuletuses esitabki väga võimutruud vaatenurka, siis näib see ikkagi välja kasvavat vahetust aistilisest kogemusest ja tundelisest resonantsist ümbritseva suhtes. Neis kogemustes võib koguni olla kübe suurlinna pahelist lõhna: „Suurlinna lõhnade imelist / lämbet ja magusat segu, / mullast, bensiinist ja nõest / uimana tungib pähe” (Vaarandi 1948, 17; luuletus „Moskva mai 1943”). Vahetu kogemuse olulisust võib aimata ka Vaarandi teistes linnapeegeldustes, kus Moskva kõrval on erilise tähtsusega veel Leningrad ja Tallinn.

Vaarandi luuletab: „Nii selgelt läbib mind teadvus aja, ruumi [. . .] / See hiigelajastu, ma millest osa saan. / Ja mõte sirutab mu hinge kiiri kuumi – / ma tulin sinusse, mu Leningrad!” (Vaarandi 1945, 48; luuletus „Tulek”). Lahtiseks jääb, kas

hiigelajastust osasaamise kogemus on siin sügavamalt motiveeritud või on ta siiski vaid konventsionaalse suhte ilming, kuid välistatud pole kumbki. Tõsi on see, et Leningradiga seostub nõukogude kirjanduses tavaliselt hiigelajastu alguse kogemus – Vaarandi viimati tsiteeritud luuletuses sulavad kokku aga revolutsiooniline Leningrad ja sõjas kannatav ning kangelaslik Leningrad. On tavapärane, et Leningradi linna ruumi kujutamist suunavad ühelt poolt ristleja Aurora kogupaugud Neeva kaldal ja Talvepalee vallutamine (Raua „Suur oktoober“ jt), teiselt poolt Leningradi blokaad ja sellest vabanemine (Barbaruse „Leningrad – 1944“ jt). Revolutsioonisündmuste kajastamine tuleb luules sagedamini esile kui Leningradi kannatused sõjas, kuigi linna kangelaslikkust sõja päevil muidugi rõhutatakse. Tõenäoliselt on selle tendentsi taustal teiste tõsiasjade kõrval ka 1945. aastal vene kirjanduskriitikas toimunud diskussioon nn Leningradi teema üle, mille käigus tehti kirjanikele selgeks, et „tõde sõjast“ ei saa olla kannatuste kujutamine (Dobrenko 2011, 169).

Leningrad revolutsioonilinnana tähistab vana korra varisemist ja muutusi uues ühiskonnas, Moskva tähistab aga võimu staatilisust ja totaalset haaret. Leningrad võib olla küll vahetu olevikulise kogemuse linn, aga ta on alati ka lähimineviku linn – Moskva saab iseendaks korraga vahetus kaasajas ja igikestvas ajas. Talvepalee on vana võimu kants, mis tuli vallutada ja tema tähendus ära muuta. Kreml on samuti iidne, aga tema tähendused kehtivad muutumatult nüüd ja praegu. Leningrad pakub lisaks võimalust näha Peeter I suures projektis eellugu Lenini revolutsioonilistele ettevõtmistele – Leningrad tähendab ka tuleviku ehitamist. Seda seost on oma sõja-aegses loomingus kasutanud ebamäärasemalt Barbarus („Leningrad kevadõites“), kuid riskantsevõitu selgusega näiteks Kärner: „Tee Peeter Esimesest saadik Lenini / ja Stalinini kõneleb tööst, võitlusest, / et rahva elu korraldada paremini“ (Kärner 1951, 134; luuletus „Leningrad–Uural–Moskva“). Leningradi põhjalikumalt kajastavatest autoritest on Vaarandi, Barbaruse ja Kärneri kõrval märkimisväärsed veel Smuul ja Hiir. Erni Hiire luuletsükkel „Lenini linn“ sisaldab sõjaaegse vaprast Leningradi ülistamist, Smuuli „Purskkaev“ ja „Kirjad Lydiaale“ on varjundirohkemad ja võib-olla üldse kõige olulisemad tekstid, mida Smuul Stalini-aegsesse linnaluulesse lisas.

Tallinn, Tartu ja Narva

Eesti kirjandusloos on pikem järjepidevus Tallinna ja Tartu kujutamisel ning seetõttu tasub ka jälgida, mis muutub traditsioonis lisaks politiseeritusele. Öhne Kepp teeb üldistusi Eesti linnaluule kohta aastatel 1860–1940 ja leiab, et linnaluule pole siis populaarne, aga see muutub tähtsamaks eriti 1920. aastatel ning et Eesti linnadest kujutatakse Tallinna rohkem kui Tartut (Kepp 2010, 689–691). Täpsete võrdlusandmete puudumisel saab edasise aja kohta teha Kepi artikli ja oma lugemiskogemuste põhjal vaid oletusi, kuid vähemalt kaks neist tunduvad olevat tõsi-

kindlad. Esiteks – sotsialistliku realismi forsseeritud import Eestisse toob kaasa linnaluule osakaalu üldise tõusu, kuigi püsitemaks kujuneb samal ajal näiteks kolhoosikorra kehtestamine maal. Teiseks – vahe Tallinna ja Tartu vahel suureneb veelgi, Tallinna-kesksus muutub kirjanduses üldiseks. Tallinn oli suurem ja seal on üha rohkem kirjanikke, kuid Tallinn on ka stalinistliku kultuuri seesmise loogika seisukohalt funktsionaalne, Tartu puhul pole see nii selge.

Tallinnale annab väljapaistva koha tema asend pealinnana, võime ühelt poolt kehasutada kogu Eestit, teiselt poolt aga olla Moskva võimutäiuse kohalik peegeldus – kui ka Kremli kellad kõlavad kõikjal, siis on neid enne kuulda Tallinnas. Tallinn tähendab kohalikku võimu ja kõige sagedamini peegeldatav maamärk selles linnas on Pika Hermannini torn Toompeal. Kui Smuuli „Poeemis Stalinile“ on read: „Pikal Hermanil lehvib / härrade trikoloor“ (Schmuul 1949, 9), siis on selge, et jutt käib endistest aegadest ning lipp tornis peab muutuma. Lipu heiskamist Pika Hermannini torni kajastabki näiteks Raua luuletsükkel „Tallinn“. Tekste, kus Toompeal lehvib punalipp, on mitmeid, siin olgu osutatud Rummo raamatu „Kiri Tallinnast“ lõpulüütlusele „Eesti lipp“, kus „vaba rahva lippu kannab / Toompea kindlustorni-hiid“ (Rummo 1955a, 37).

Tallinn on ajaloo linn, aga siin on mitu kihti. Pindmisem ja ometi sel ajal hädavajalik kiht on see, kuidas näidata Tallinna kujunemist revolutsioonilinnaks. Ajaloolistest sõlmpunktidest paistavad selles narratiivis olevat tähtsamad kolm: 1924. aasta detsembris toimunud sündmused, mida serveeritakse revolutsioonilise ülestõusuna (nt Parve „Tallinna detsember (1924)“), 1940. aasta juunipööre (Sütiste „Maakera pöördub itta“, aga ka paljud teised tekstid) ning samuti tõsiasi, et Mihhail Kalinin töötas enne revolutsiooni mõnda aega ka Tallinnas. Ajaloo konstrueerimise seisukohalt on Kalinin vajalik: „See oli Kalinin, noor tulihing, / kes Lenini sõnad tõi linna“ (Raud 1948b, 246; luuletus „Tallinn II“). Kalinini ja Tallinna seos on värssidesse vormistatud näiteks ka Raua poeemis „Kalinin“, Kotta poeemis „Kindlal sammul“, Smuuli „Poeemis Stalinile“ ja Rummo luuletuses „Vanaisa“.

Tallinna kujutamisel tekitab teatavat paradoksaalsust tõsiasi, et ei tekstidest ega ka luuletajate teadvusest pole kuhugi kadunud kaugem ajalugu. Erandjuhtudel võtab Tallinna iidsuse reflekteerimine pseudomütoloogilise kuju (nt Nurme „Linda. Ballaad „Kalevipoja“ aineil“), aga sagedamini viidatakse muidugi ajaloolisele ajale ja eriti just seoses südalinna ehitiste ja tänavatega. Püsiepiteeti *vana* kasutatakse stalinismiaegses luules (aga ka teistel aegadel) Tallinna puhul väga sageli – seda ka ajajärgul, mis deklareeris linnaruumi põhimõttelisi ümberkorraldusi ja vana taandumist uue ees. Näiteid „vanast Tallinnast“ leiab Kärnerilt, Alletl, Smuulilt, Vaaran-dilt, Rummolt, Parvelt, Beekmanilt ja tõenäoliselt ei ole see loend ammendav. Ajaloo rõhutamine võib viia ka mõnel juhul stalinistlikust kaanonist kaugemale, kuid

üldjuhul lahendatakse asi sellega, et tuuakse teksti vanaduse ja nooruse dialektika. Beekmani variandis nii: „Ma mõtlen siis, et minu vana Tallinn / on ikka väga noor ja väga hea“ (Beekman 1952, 76; luuletus „Rahu sõdurid“). Üks tuntumaid näiteid on ka Debora Vaarandi luuletus „Vana Tallinn“, kus kõnnitakse vanas linnas ja kuulatakse selle „uut rütmi“ (Vaarandi 1945, 64). Veelgi tuntumaks sai Vaarandi „Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja“, mis laenas algmotiivi folkloorist (legend oli enne eriti tuntud Friedrich Reinhold Kreutzwaldi versioonis). Vaarandi poeem on väikeste kohenduste ja kordustrukkide abil suutnud mõjutada noori lugejaid mitme aastakümne vältel. Vana ja noor kohtuvad juba teose pealkirjas ning nende vastandus ja kokkukuuluvus esinevad kogu tekstis: „Me hoiame torne ja väravaid / ja vana Müürivahet. // Me hoiame neid. Aga mitte nii / kui mõnda aegunud koli. / Me teeme nad nooreks“ (Vaarandi 1952, 8–9). Vaarandi poeemile on oma artiklis eraldi tähelepanu pööranud Heinloo, kes on osutanud ka redaktsioonilistele muutustele (koos viitega Maie Kalda varasemale käsitlusele ja Vaarandi meenutustele) ning on seostanud Vaarandi teksti esmajoones Tallinna ülesehitamise paatosega (Heinloo 2010, 813–814), mis kahtlemata ongi siin kõige olulisem. Edasi on artiklis toodud näiteid Tallinna taastamise kujutamisest ja nimetatud sellega seoses Vaarandi, Parve, Rummo, Smuuli ja Raua luuletusi. Heinloo jääb küll kahtlema, „kas sõjajärgses kirjanduses saab rääkida lausa omaette taastamislauule žanrist“ (Heinloo 2010, 815), kuid neid kahtlusi võib hajutada ja loetelu pikendada mõne näitega Tallinna ja Tartu teemadel. Taastamislauule pole eesti stalinistlikus linnalauules mitte küll kõige suurem temaatiline žanr, aga siiski piisavalt eristuv, et seda märgata. See on lauule, mis kuulutab kadu varemetele ja tervitab uue ja senisest suurema linna sündi: „Nüüd tuleb suurust ja nüüd tuleb avarust – / uusi ja kauneid kvartaale... / Saavutus kroonib me uhket kavatsust – / ehteks kogu me maale“ (Veetamm 1949a, 11; luuletus „Taastamas“).

Võimu kehastava Tallinna kujutamisel on ennekõike tähtis kesklinn, mõnel juhul ka Kadrioru loss ning Tallinna tehased. Kõige mitmekülgsemalt aga kirjeldab Tallinna Rummo „Kiri Tallinnast“. Rummo lauulekogu on küll aja nõuetele vastavalt ideologiseeritud, kajastab kesklinna ning kehtivat võimu, kuid muu selleaegse kirjanduse taustal paistab Rummol see kõik vähem silma ning ta kujutab linna ka vaatenurkadest, mis tavaliselt pole soositud – näiteks rannaelu kirjeldavas luuletuses „Pirita“. Jaan Undusk on pikemalt arutlenud Tallinna silueti tähenduste üle ja tsiteerinud sel puhul ka raamatus „Kiri Tallinnast“ ilmunud luuletust „Kodulinn Tallinn“. Luuletuses kutsutakse üles imetlema Tallinna siluetti merelt, mis peaks olema aga võimalik vaid vabale inimesele – nõnda siis oletab Undusk, et see üleskutse põhineb „...klikeaegsetel“ elamustel“ (Undusk 2011, 7). See tundub olevat tõepoolest nii. Lisanduseks Tallinna silueti teemadel olgu tähelepanu juhitud, et stalinismiaegses

kirjanduses on väike sari Mustamäe-luulet, mille üks püsिमotiiv on just Tallinna silueti vaatamine eemalt. Hilisem Mustamäe-kirjandus on mõistagi midagi hoopis muud, sõjajärgses luules on ilmselt tegemist alaga, mida maastikuliselt on kirjelatud Mustamäe nõlvana. See on ala, kus näiteks saab suusatada ja linna vaadata, nagu seda tehakse Rummo luuletuses „Mustamäel“, kus linna nägemine osutub küll raskendatuks: „udus vaevu nähtav Tallinn, / – sakiline siluett“ (Rummo 1955a, 14). Samataolisi luuletusi leidub veel, vaade Tallinnale Mustamäelt avaneb ka näiteks Beekmani luuletuses „Mustamäel“ ja Veetamme luuletuses „Sõja üldse me keelame!“.

Tallinna ja teiste Eesti linnade äärealade kujutamine on juhuslikumat laadi, aga ühe silmatorkava klausliga: minevikku vaatava perspektiiviga tekstides on sageli võimalik, et agul muutub tähenduslikuks, nõukogulikus olevikus agulil nagu õieti tähendust olla ei saagi. Hea ülevaate varasema proosakirjanduse agulimaastikest annab Talivee (2017, 94–118). Mitmetest tähendustest ja nüanssidest, mis tema analüüsist paistavad, valib stalinistlik luule välja väikese komplekti tunnusjooni: agulis elavad vaesed ja rõhutud, seal elavad töölised, kes teadupoolest peaksid saama revolutsiooniliseks jõuks. Nii ongi esile toodud peamiselt agulite revolutsioonilist tähendust. Smuuli „Tormi Pojas“ on see esialgu veel vaid suurte muutuste aimdus: „Aga tundub – mööda linnaääri, / madalas ja luitund agulis, / miski vaiksena ja nõrgalt käärib...“ (Schmuul 1947, 84). Käärimise jõulised avaldused tulevad välja Merilaasi luuletusest „Vaba kodumaa“: „Aga äkki, juunipäevil, / agul kihisema löi. / Isa kuskilt peidu-urkast / punalipu välja tõi“ (Merilaas 1948, 7). Äärelinna revolutsioonilisus viib lõpuks „meid aguleist Toompeale“ (Parve 1950, 21; luuletus „Tallinna detsember (1924)“). Üks väljaarendatumaid aguliluule näiteid, mis vastandab vana ja uut ajajärku, on Kaalu „Naine agulist“.

Võiks oletada, et Tallinna ja teiste kohalike linnade keskkond, mis on kirjutajale paremini tuttav, soosib konkreetsetust ning detailide märkamist, ning tendentsina ongi see nii. Olgu praegu näiteks kahe kõige tuntuma stalinismiperioodi luuleteose kiirvõrdlus, mis kinnitab Tallinna linnaruumi detailiseeritust. Väga tuntud varase nõukogude eesti luule näide on Raua „Surematas“, aga ka Sütiste värssmontaaž „Maakera pöördub itta“. Mõlemad kujutavad midagi väga olulist – Raud Lenini mausoleumi Moskvast, Sütiste 1940. aasta sündmusi Tallinnas –, kuid näib, et suured tähendused Raua luuletuses saavad alguse suurest pühalikust kogemusest, Sütistel aga pigem väikesest ja meelelisest: „Astub tunnimees. Köhatab kojamehe luud. / Ja kogu viie meelega tunnetad tõde – / et maakera pöördub itta“ (Sütiste 1946, 236).

Tartut ja Narvat näeb stalinismiaegses luules kokku vähem kui Tallinna – mõistagi on siin ka tõlgenduslikke võimalusi vähem. Nii Tartu kui ka Narva kesklinn

purustati sõja ajal suures ulatuses ning kuigi purustatud linn kajastub sõjajärgses luules, pole kajastuse ulatus purustuste suurusega proportsioonis. Tavaliselt peidetakse varemets linna kujund teiste ja optimistlikumalt kõlavate värsside vahele. Otsesemalt võib Tartu ja Narva traagikat välja lugeda sellistest luuletustest nagu Semperi „Vabastatud Tartule“ ja „Vabastatud Narvale“, Kärneri „Kojutulek“, Kotta „Kohtamine purustatud kodulinnaga aastal 1944“ ja Kesamaa „Üle varemete“.

Tartu kujutamisel on näha kolm temaatilist kontsentrit: sõjasündmused, linna taastamine ja ülikool. Tartu sõjaaegne kajastus on nendest kolmest kõige sagedasem, hilisemates luuletustes kohtab Tartut harvem ning tema taandumine pildilt on sümptomaatiline. Sõjasündmustega seoses kirjutavad Tartust Semper, Kotta, Kärner, Raud jt – eriti aga Kaal, kes paistab silma kõige mitmekesisema Tartu-luule autorina. Kaalu luulekogus „Võidurakett“ (1948) on eraldi Tartule pühendatud luuletsükkel, mille tekstid on sündinud aastatel 1944 ja 1945, aga Tartut leidub tal ka mujal. Tartuga seoses võib ülikooli ja nooruse linna mainimist ette tulla, aga sellised akadeemilisele linnale keskenduvad luuletused nagu Hiire „Laul noorusest“ või Kaalu „Ülikooli raamatukogus“ pole üldpildis tavalised. Kaalu luuletus on erandlik veel sellegi poolest, et pikemas tekstis tuleb ette kunagise Toomel asunud raamatukogu üksikasjalikku ruumikujutust: „Ikka ladinakeelne siin seisnud silt / „Bibliotheca Universitatis“. / Kuid tookord fuajees oli Pätsu pilt... / Kõik muutund on sellestsaadik“ (Kaal 1950, 112). Hiire suurim panus Tartu kujutamisse on taastamisluuletustes („Kodulinna ehitamisel“, „Uus lahing“, aga ka „Laul noorusest“ jmt). Arvatavasti sobis Hiire varasema töökust ülistava luule jätkuks kõige paremini töövägede mobiliseerimine varemets koristamisele ja uue linna ehitamisele.

Narva kujutamist tuleb luules ette seoses sõjaga, aga ka seoses tööstusega. Varemetselinnale osutavad üksikud tekstikohad summutatakse tavaliselt positiivse tulevikupaatosega: „Kuid sina, Narva, varsti tõused uhkelt – / su teevad terveks armastavad käed“ (Raud 1948b, 183; luuletus „Narva“). Narva-luule sõjajärgseks peakangelaseks saab linna rahutut hoogu nautiv „Kreenholmi noorus“ (Vaarandi 1950, 52; luuletus „Meie inimesed on need“). Arvestades seda, et tööstusettevõtete miljöö kujutamine oli soositud, võib tunduda isegi üllatav, et Kreenholmi ei esine stalinistlikus luules väga palju. Narva teema muutub pärast sõjajärgset lühemat pausi uuesti tähtsaks 1940. ja 1950. aastate vahetusel. Lisaks poliitilisele soosingle mängis kaasa ka see, et kaks tolle aja noorluuletajat – Manivald Kesamaa ja Adolf Rammo – olid pärit Narvast. Rammo jõudis iseseisvate kogudeni hiljem, aga koguteoses „Eesti Nõukogude luuletajad rahu kaitsel“ (1950) on siiski näha tema varane panus Kreenholmi kujutamisse („Rahuhääl“). Rangelt võttes peaks küll rääkima Kreenholmi ja Narva kujutamisest eraldi (tehas rajati algselt linna lähistele), kuid ajajärgu luules eristamist ei teki, nad kuuluvad orgaaniliselt kokku. Uusi vaa-

tenurki Tallinna ja Narva kujutamisse toob hilisstalinistlikul perioodil Uno Lahe satiiriline luule: „Narvas, söökla ukse ees / peatas mind mustlanna: / „Anna käsi, seltsimees, / vasak käsi anna!“” (Laht 1954, 53; luuletus „Mustlanna”). Praeguse teema seisukohalt on Lahe luules oluline see, et ühiskonnas esinevaid pahesid naeruvääristatakse normaalseks peetava elukeskkonna taustal. Laht võib teha paar kõrvalepõiget kolhoosi maimarsile või kanalasse, kuid tema esikkogu „Piimahambad” tüüpiline keskkond on linn.

Teised linnad

Artikli alguses sai loetletud linnu, mille nimetamine luules on midagi enam kui nimetamine. Viis linna eristusid teistest selgelt, kuid loetelu oli pikem. Tekib küsimus, miks puuduvad loetelust mõned suuremad Eesti linnad. Peamine põhjus näib olevat see, et suur osa Eesti linnu, välja arvatud Tallinn, Tartu ja Narva, on uute kujunevate linnaluule kaanonite seisukohalt tähenduseta või võib neil olla vaid mõni juhuslik tähendus. Kunagine Kuressaare on Smuuli poeemis sumbunud väikekodanliku õhkkonnaga keskkond, milles võib küll midagi revolutsioonilist peituda, aga mis on uue maailma loomise jaoks ikkagi tänamatu pinnas, siit ei paista ei säre- vaid nõukogude metropole, ei suuri tehaseid ega ka mitte haljendavaid kolhoosi- põlde – neid ideaalmaastikke, mida stalinistlik kirjandus soosib. Pärnu, Rakvere, Viljandi või Haapsalu pole koondpildi seisukohalt märkimisväärsed, kuid loomuli- kult on neist võimalik ka sel ajal kirjutada. Üks näiteid on Ilmi Kolla luuletus „Pärnu lahel”, millele on eraldi tähelepanu pööranud Eve Annuk (2017, 88). Tekst on pärit 1950. aastate algusest, mil see küll üheski luulekogus ei ilmunud, kuid levis see- eest lauluna. Võru satub kujutatavate linnade sekka pooleldi juhuslikult näiteks Barbarusel, kelle jaoks Võru linna tähendusi käivitav koht on Kreutzwaldi ausam- mas (luuletuses „Lauluisa külastamas”). Paidet kujutatakse seoses Jüriöö üles- tõusu sündmustega (Barbaruse „Jüriöö”, Kärneri „Jüriöö tuled”), see teema muu- tub aktuaalseks ja Nõukogude tagalas poliitiliselt rakenduslikuks 1943. aastal, mil tähistatakse ülestõusu ümmargust aastapäeva.

Niisiis on üks põhjus väikelinnade varjujäämisele nende suhteline tähenduse- tus. Teine põhjus on seotud sellega, et osa linnu on kujunemisjärgus. Tööstus- ja kaevanduskeskkonna kujutamine oli nõukogude luulele sobiv temaatika, vanema tööstuslinna Narva kõrval kujuneb noortest linnadest tähtsamaks Kiviõli, teised (Kohtla-Järve, Maardu, Sillamäe) võivad mainimist leida, kuid neid ei tajuta tingi- mata veel linnakeskkonnana. Kiviõli puhul kordub paralleel Donbassiga, mis sel ajal on kirjanduses eeskujuliku kaevanduspiirkonna näide. Manivald Kesamaa on Kiviõlile ja kaevandustele pühendanud luuletsükli „Pruuni kulla linnas”, kus on ka read: „See on me Donbass, millest kõneldakse, / et ta me tööde esimene liin” (Kesa-

maa 1950, 85). Kotta luuletab: „Nii tõestab tööga / kaevanduse strekis / ja noores linnas Eestimaa Donbas, / et kommunism reaalselt, raudselt tekib“ (Kotta 1950, 73; luuletus „Kiviõlis“). Töö Kirde-Eestis on siin tõend kommunismi tekkimisest, olles samas väike peegeldus suurematest looduse alistamise projektidest. Stalinismi-aegses lasteluules peegeldab neid utoopiad kõige uhkemalt Rummo eraldi raamatuna välja antud luuletsükkel „Volga–Don“, kus suure veetee rajamine antakse edasi Narvast pärit poisi silme läbi. Kanal ühendab linnu, aga sümboolses plaanis viib see tee ikka sinna, kuhu peaks liikuma kogu ühiskond: „Nõukogude rahvas teilt nõuab, / et ühte viiksite veed. / Teie abil ta alistab põua, / rajab kommunismile teed“ (Rummo 1953, 7).

Nõukogude Liidu linnade kujutamisel on paljudel juhtudel mängus isiklik kogemus, kuigi on selge, et samuti nagu Moskva ja Leningradi puhul on muudelgi puhkudel otsustav roll ideoloogilisel tellimusel. Eriti ilmne on see Stalingradi kujutamises. Seda linna nimetatakse seoses sõjategevusega paljudes tekstides, rohkem esile tuleb ta näiteks Semperi luuletuses „Stalingrad“, aga ka Debora Vaarandi luuletuses „Stalingradi aegu“, kus Stalingradi ja sealsete lahingute tähendused avanevad Moskva ja Leningradi taustal. Mitmes 1940. aastate luuletuses on juttu Tšeljabiniskist – mõned eesti kirjanikud sattusid sõja ajal sellesse linna lühemaks või pikemaks ajaks ja sellega seoses võib seda linna näha luuletustes, nagu näiteks Kärneri „Tšeljabiniskile“, Hiire „Linn tagalas“, Kaalu „Granaadikastid“ ja Vaarandi „Vanas majas“.

Oma aja linnaluuletajate seas on rahvusvahelisema hoiakuga Parve ja Beekman: Nõukogude Liidu linnade kajastusi on mõlemal, aga on ka vaateid riigipiiri taha. Beekmani tekstidest, mis linnaruumi avada püüavad, näib olevat kõige otsesemal viisil politiseeritud kujutluspildina esitatud sissevaade New Yorki, kus tehakse öudseid sõjaplaane ja mida iseloomustavad „pilvi kriimustavad korstnaotsad“, „majarägu“, Brooklyn „reklaamitule väriseval taustal“ (Beekman 1952, 66; luuletus „Sõdade vastu!“). Mõnest teisest kohast on aga Beekmanil isiklikke kogemusi, mida ta kindlates ideoloogiliselt määratud žanrides paista laseb. Noore Beekmani üks püsiteema, mis levis luules laiemaltki, on maailma eesrindlike noorte sõprus. Beekmanil leidub värsivormis mitmeid variatsioone sellest, kuidas suurtes linnades – ootuspäraselt Moskvast, aga näiteks ka Berliinis – saavad kokku noored eri paikadest (nt „Punasel väljakul“, „Hindu“, „Kaluri laul“, „Kohtumine“, „Tütarlaps Koreast“).

Erandlik on sõjajärgses Kodu-Eesti luules Parve tsükkel „Soome-reisi märkmikust“ (tsükliks esitatud näiteks luulekogus „Võitluspostil“ (1950)), mis suures osas keskendub Helsingile ja mõnel juhul on siin ka konkreetset linnaruumi kujutust. 1947. aastal käis Parve tõepoolest Helsingis, reisimuljeid on aidanud luuleks vor-

mistada eelteadmine kapitalistlike linnade pahedest. Pahede vastukaaluks on Soomes siiski ka punalippu kandvad pioneerid, kelle marssimist Helsingi tänavatel kujutab Parve luuletuses „Lapsed“ – tõenäoliselt on ta siin kujutanud Soome Demokraatia Pioneeride Liidu (Suomen Demokratian Pioneerien Liitto) liikmeid.

Kõik viimati esitatud näited on väikesed, kuid olulised lisandused tuumseid tähendusi genereerivate linnade kujutamisele. Moskvasse tsentreeritud maailmapildi äärtel on vähetähenduslikud paigad (eelkõige väikelinnad) ja vaenlased (kapitalistlike riikide linnad), vahepealsesse positsiooni asetuvad mõned sotsialismileeri linnad (eriti sõjajärgne Berliin), aga ka äsja jutuks olnud Helsingi.

Kokkuvõtteks

Artiklis tulid välja linnakujutuse tähtsamad tendentsid, autorid ja tekstid stalinismiaegses eesti luules. Linnaluuletajatena olid teistest tähelepanuväärsemad Johannes Barbarus, Debora Vaarandi, Paul Rummo, Mart Raud, Aira Kaal, Ralf Parve ja Vladimir Beekman. Kirjanike kirjutamisviisid erinesid sel perioodil üksteisest vähe ning seetõttu sõltus tähelepanuväärsus eriti kvantitatiivsetest näitajatest, aga ka sellest, millise asendi saavutas kirjanik nõukogude kultuurihierarhias. Vaarandi oli Smuuli kõrval teine tunnustatum luuletaja 1940. ja 1950. aastatel ning võiks siis arvata, et tema linnaluulel oli juba autori maine tõttu suurem kaal. Mõnel üksikul juhul võib siiski nentida, et kvantiteet pole määravate tegurite hulgas ning kirjutaja linlik hoiak on tekstidest näha – eriti siis Barbarusel, kes suri 1946. aastal ega saanud hilisstalinistlikus luules enam kaasa rääkida. Vaarandi ja Rummo silmapaistvust toestab lisaks ametlikule tunnustatusele stabiilne tootlikkus, aga ka variatiivsus ja poeetilise keele valdamine. Kumbki on pühendanud Tallinnale pikemaid värssteoseid (Vaarandi poeem „Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja“ ja Rummo luulekogu „Kiri Tallinnast“), kuid käesoleva teema seisukohalt tähenduslikke tekste on neil ka teistes raamatutes.

Nii nagu tekstide sisu tervenisti, oli ka linnade kujutamine luules sel ajal allutatud poliitilisele reglemendile. Esteetilist ja temaatilist reeglistikku, mida kirjanik tingimata peaks jälgima, on sotsialistliku realismi teooriast raske välja lugeda, kuid kirjanduslik ühtsus tekkis loomingulise praktika käigus sellegipoolest. Nõukogude kirjanik tuletas esteetilisi reegleid poliitilistest, õppis kirjutamist teistelt kirjanikelt ja kriitikutelt. Kirjapandud reeglite näiline avarus võimaldas represseerida ja tunnustada autoreid vastavalt vajadusele – ehk teisisõnu: „Sotsialistlik realism oli laia kandepinnaga raketialus, millelt sai tulistada enam-vähem kõigis suundades“ (Undusk 2013, 46).

Kirjeldatud situatsioonis ei pea siis ka arvama, et kuskil oleksid olnud selged juhtnöörid, millisest linnast või kui isiklikult oli lubatud luuletada, kuid sellest hoo-

limata on näha, et stalinismiaja kirjanik, kes tahab elus ja kirjanduses edasi püsida, orienteerub sakraliseeritud ruumimudelile ning ta puudutab mõnes oma luuletuses Moskva, Leningradi või Tallinna teemat. Tartu ja Narva ja teiste linnade kujutamisel nii selgeid printsiipe ei olnud, kuigi Narva kujutamine on stalinismiajal soositud. Tartu kujutamise puhul peaks oletama, et seda ei kutsunudki esile mingid ametlikud nõuded või soosingud, vaid mängus olid kolm sekundaarset põhjust: Tartu on suuruselt teine linn Eestis, Tartu oli varem kultuurikeskuse ja ülikoolilinnana väga tähtis ja mõne kirjaniku jaoks oli see kodulinn.

Linnad esindasid esimeses järjekorras võimusuhteid, kindlasti kujutati võimuga seotud linnu, teistega võis ümber käia vabamalt. Moskva esines absoluutse keskmehena, mis tähendab ka suurt hulka Moskvale pühendatud tekste ning linnakujutuse eriti suurt standardiseeritust – oli soovitatav kujutada Punast väljakut, Kremli ja Lenini mausoleumi, soovitatav oli tunda Moskva õhustikus Stalini ja Lenini vaimu pikendust, imetleda Moskva pompoossust. Staatilise Moskva paariliseks oli kirjandustekstides mõnevõrra dünaamilisemana esitatud Leningrad, revolutsiooni sünnipaik. Tallinn pidi omakorda peegelduma selles mudelis „kohaliku Moskvana“. Moskva ja Tallinna kujutamine oli kõige ulatuslikum, Tallinna kujutamine kõige mitmekesisem. Tõsiasi, et Moskvale ja Tallinnale on sel perioodil pühendatud eraldiseisvaid luuleraamatuid, kinnitab nende positsiooni. Kõige sagedamini luuletustes korduv Tallinna maamärk on Pikk Hermann, võimusuhte kõige otsesem avaldus ruumis, teataval viisil seega Kremli väiksema mõõduga ja positsiooniga ekvivalent võimuhierarhias.

Mitmekesisust soosis see, et peaaegu kõikidel Tallinnast kirjutanud autoritel oli selle linnaga isiklik suhe ning samal ajal polnud Tallinna kirjandusliku kujutamise uued tavad veel lõplikult välja kujunenud. Samasuguseid tõdemusi võib öelda teistegi Eesti linnade kujutamise kohta – kohalikkus on suure stalinistliku hoovuse sees üks neid väikeseid alasid, mis võib pakkuda prognoosimatust. Piiratud määral, aga ikkagi on siit võimalik leida midagi, mida otseselt Moskva või Leningradi peegelduste kaudu tuletada ei saa. Kas see kohalikkus on ka võti linnaluule kirjanduslikul avardamisel pärast 1955. aastat, jääb praegu lahtiseks, kuid hüpoteesina järgmistes uurimustes on seda võimalik kasutada.

Aastatel 1940–1955 ilmunud eestikeelsed luulekogud, koguteosed, antoloogiad ja valitud teoste väljaanded, mis sisaldavad Nõukogude Liidus kirjutatud värsstekste ²

Alle, August. 1954. *Valitud tööd. Valik luulet ja publitsistikat*. Koostanud Ralf Parve. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Barbarus, Johannes. 1943. *Relvastatud värsid 1941–1943*. Moskva: ENSV Riiklik Kirjastus.

———. 1944. *Rindeteedel 1942–1944*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1945. *Tallinn*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.

———. 1946. *Samm-sammult võidule. Valimik luuletusi II (1939–1945)*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1948. *Luuletused II. 1939–1946. Kogutud teosed II*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Beekman, Vladimir. 1952. *Laul noorusest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. 1955. *Tee ellu*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Eesti luule antoloogia II. 1955. Koostanud Debora Vaarandi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Eesti nõukogude luuletajad rahu kaitsel. Koguteos. 1950. Koostanud Arnold Tulik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi X aastapäevaks. Valik luuletusi. 1950. Koostanud Ralf Parve. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.

Eesti proletaarne kirjandus. Valimik jutustusi ja luuletusi. 1951. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Haava, Anna. 1954. *Luuletused*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Hiir, Erni. 1944. *Võidule. Luuletusi Isamaasõjast*. Leningrad: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1946. *Elu nimel. Värsivalimik 1918–1945*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1950. *Uutele võitudele. Luuletusi 1944–1950*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kaal, Aira. 1945. *Ma ei anna relva käest. Luuletusi 1939–1944*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1948. *Võidurakett*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1950. *Vaba kodumaa*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kesamaa, Manivald. 1950. *Kuuma südamega*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kodumaa süda. Eesti autorite Moskvale pühendatud luuletusi. 1947. Koostanud Ralf Parve. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Korsen, Kaarel. 1950. *Võrsuv vili. Luuletusi (1944–1949). Noorsooraamat*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kotta, Felix. 1948. *Ründ. Luuletused*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1950. *Kindlal sammul*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

² Loendi koostamise printsiipi on täpsemalt kirjeldatud artikli algusosas.

Kärner, Jaan. 1941. *Valitud luuletused*. Tartu: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1943. *Kodumaa käsk. Antifašistlikke luuletusi 1941–1942*. Moskva: Võõrkeelse Kirjanduse kirjastus.

———. 1944. *Viha, ainult viha. Poeeme ja luuletusi 1943*. Leningrad: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1945a. *Meie jõud*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.

———. 1945b. *Valitud luuletused 1912–1945*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1947. *Suur Oktoober. Valimik luuletusi*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1951. *Luulevalimik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Laht, Uno. 1954. *Piimahambad*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Meie päevad. Eesti nõukogude autorite luulet valimispäevaks. 1947. Koostanud Ralf Parve. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Merilaas, Kersti. 1948. *Päikese paistel*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Nii sammu edasi, leninlik noorus. 1948. Tallinn: Poliitiline Kirjandus.

Nurme, Minni. 1945. *Sünnimuld. Luuletused*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1947. *Pikalt teelt. Luuletused ja poeem*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Oktoobrilipp. Valimik eesti nõukogude luulet. 1947. Koostanud Ralf Parve. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Parve, Ralf. 1945. *Sõduri südamest. Luuletusi Isamaasõja päevilt*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1946. *Ajast karmist, kaunist ja kallist. Teine kogu luuletusi*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1948a. *Kojutulija. Luuletusi*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.

———. 1948b. *Teguderohked päevad*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1950. *Võitluspostil. Luuletusi*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. 1953a. *Suvepäevil Siverskojes. Poeem*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. 1953b. *Vabadussamba vari. Satiirilisi värse*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Rahu eest! Valik luuletusi. 1951. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Kunstiinstituut.

Raud, Mart. 1943. *Sõjasõna. Luuletusi 1941–1943*. Moskva: ENSV Riiklik Kirjastus.

———. 1945. *Uued sillad. Isamaaluulet 1943–1944*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1946a. *Kaks astjat. Värse enne ja pärast sõda*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1946b. *Rein Tarvas. Ballaad*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut Tallinn.

———. 1947a. *Oktoobri võit*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.

———. 1947b. *Valimispäeviks. Isamaaluulet 1946–1947*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1948a. *Jõud ja valgus. Luuletused ja poeemid 1947–1948*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1948b. *Valitud luuletused 1919–1947*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1949. *Muusika*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.

———. 1953. *Kõik teed. Luuletusi ja poeeme*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Rummo, Paul. 1946. *Võitlev kodumaa. Värssdokumente 1941–1945*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1950. *Rahva võim. Luuletusi ja laule 1946–1950*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1952. *Katkukülvajad. Valik satiirilisi värssse 1942–1952*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1953. *Volga–Don. Kirjad esimeselt kommunismi suurehituselt*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1955a. *Kiri Tallinnast*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1955b. *Veerev kivi. Luuletusi 1951–1954*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Schmuul, Juhan. 1946. *Karm noorus. Luuletusi 1943–1945*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1947. *Tormi Poeg*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1948. *Järvesuu poiste brigaad. Luuletusi ja poeeme 1946–48*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1949. *Poeem Stalinile*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1951. *Et õunapuud õitseksid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1952. *Rahu rahvastele*. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Kunstiinstituut.
- . 1953a. *Luuletused, poemid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1953b. *Mina – kommunistlik noor*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Semper, Johannes. 1943. *Ei vaikida saa. Luuletusi 1941–1943*. Moskva: ENSV Riiklik Kirjastus.
- . 1946a. *Lepatriinu*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1946b. *Valik luuletusi*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1947. *Meie päevad. Luuletusi*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1948. *Mister Business*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- Sööt, Karl Eduard. 1946. *Valitud luuletused*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Sütiste, Juhan. 1946. *Valitud luuletused*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1955. *Luuletused*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tõe ja relvaga hävitame fašismi*. 1941. Tartu: Ilukirjandus ja Kunst.
- Uued sihid. Koguteos*. 1949. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Vaarandi, Debora. 1945. *Põleva laotuse all. Luuletusi*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1948. *Kohav rand*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1949. *Talgud Lööne soos*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1950. *Selgel hommikul*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1952. *Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1953. *Luuletused. Valik luuletusi 1941–1953*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Veetamm, Muia. 1949a. *Silma ja südamega*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1949b. *Sügisest*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1955. *Matka mälestusi*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Viiding, Paul. 1941. *Tööraha riik*. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.

———. 1947. *Edasimine*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Võitluse radadel. *Koguteos*. 1942. Toimetanud Oskar Urgart. Moskva: Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastus.

ÜLKNÜ XI kongressiks. *Luuletusi*. 1949 Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.

Allikad

Annuk, Eve. 2017. „Stalinismi „Teised“: Ilmi Kolla kui teisitimõtteleja.” – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 20. *Sotskolonialism Eesti NSV-s: kultuurist argilmani*, toimetanud Epp Annus, 77–98. <https://doi.org/10.7592/methis.v16i20.13890>.

Annus, Epp. 2017. „Ma tõstan klaasi vene rahva terviseks: sotskolonialismi diskursiivsed alustalad.” – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 20. *Sotskolonialism Eesti NSV-s: kultuurist argilmani*, toimetanud Epp Annus, 4–26. <https://doi.org/10.7592/methis.v16i20.13887>.

Clark, Katerina. 2003. „Socialist Realism and the Sacralizing of Space.” – *The Landscape of Stalinism. The Art and Ideology of Soviet Space*. Studies in Modernity and National Identity. Toimetanud Evgeny Dobrenko ja Eric Naiman, 3–18. Seattle; London: University of Washington Press.

Dobrenko, Evgeny. 2011. „Literary Criticism and the Institution of Literature in the Era of War and Late Stalinism, 1941–1953.” – *A History of Russian Literary Theory and Criticism. The Soviet Age and Beyond*. Pitt Series in Russian and East European Studies, toimetanud Evgeny Dobrenko ja Galin Tihanov, 163–183. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

Fitzpatrick, Sheila. 2000. *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press.

Groys, Boris. 2019. *Stalinismi totaalne kunstiteos*. Bibliotheca Controversiarum. Tõlkinud Kajar Pruul. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Günther, Hans. 2011. „Soviet Literary Criticism and the Formulation of the Aesthetics of Socialist Realism, 1932–1940.” – *A History of Russian Literary Theory and Criticism. The Soviet Age and beyond*. Pitt Series in Russian and East European Studies, toimetanud Evgeny Dobrenko ja Galin Tihanov, 90–108. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

Heinloo, Ivo. 2010. „Tallinna-temaatika stalinismiaja Eesti NSV kirjanduses.” – *Keel ja Kirjandus* 53 (11): 811–819.

Hennoste, Tiit. 2011. „Ametiühingust rühmituseks. Eesti Nõukogude Kirjanike Liit kui kirjandusrühmitus ja tema esimene põhikiri kui kirjanduslik manifest.” – *Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest*, koostanud Anneli Kõvamees ja Piret Viires, 13–44. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

———. 2018. „Kirjandus kui vastupanu Nõukogude Eestis teise maailmasõja järgsel perioodil.” – *Ajalooline Ajakiri*, 2/3 (164/165): 225–251. <https://doi.org/10.12697/aa.2018.2-3.06>.

James, C. Vaughan. 1973. *Soviet Socialist Realism. Origins and Theory*. London; Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Kepp, Õnne. 2010. „Eesti linnaelu võimatus? Pilg eesti linnaelu aastatel 1860–1940.” – *Akadeemia* 22 (4): 672–694.

Lilja, Pekka. 2017. „Ždanovlusest sulailmadeni. Märkmeid Nõukogude Eesti kirjanduspoliitikast.” – *Koos lahus. Uurimusi ja kriitikat eesti ja soome kirjandusest*. Studia litteraria Estonica 19, koostanud Pekka Lilja ja Mart Velsker, 25–73. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Looming. 1946. „Ajakirjadest „Zvezda” ja „Leningrad”. ÜK(b)P KK otsusest 14. augustist 1946.

Lotman, Juri. 1999. „Peterburi sümboolika ja linnasemiootika probleemid.” – Juri Lotman, *Semiosfäärist*. Avatud Eesti Raamat, koostanud ja tõlkinud Kajar Pruul, 325–349. Tallinn: Vagabund.

Olesk, Sirje. 2002. *Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest*. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 1. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Raudsepp, Anu. 2000. „Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis.” – *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999*, koostanud Marin Laak ja Sirje Olesk, 136–148. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Talivee, Elle-Mari. 2017. *Kuidas kirjutada linna. Eesti proosa linnamaastik aastail 1877–1903*. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn University. Dissertations on humanities, 35. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Undusk, Jaan. 2011. „Mälupaik Tallinn. Mõtteid tema siluetist.” – *Tuna* 14 (2): 2–17.

———. 2013. „Sotsialistliku realismi lenduv reaalsus. Esteetika kui reaalspoliitika riist.” – *Vikerkaar* 28 (6): 39–61.

Mart Velsker – PhD, Tartu ülikooli kultuuriteaduste instituudi dotsent. Tema kirjandusteaduslike huvide hulka kuuluvad eesti luule, nüüdisaegne eesti kirjandus, lõuna-eesti kirjandus, linnauurimus ning ilukirjanduse keelekasutus.

E-post: [mart.velsker\[at\]ut.ee](mailto:mart.velsker[at]ut.ee)

The Kremlin and Kreenholm, the Winter Palace and Toompea Hill: Cities in Estonian Poetry of the Stalinist Era*Mart Velsker***Keywords:** Estonian poetry, Stalinism, socialist realism, city, urban literature

The article aims to give a survey of cities and urban spaces appearing in Soviet Estonian poetry of the Stalinist period. All in all, 93 Estonian-language collections of poetry were published in Soviet Estonia between 1940 and 1955, but not all of these contained urban topics. Estonia was occupied by the Soviet Union in 1940 and this brought about an abrupt change in literary texts produced in the country because literature had to take into account the regulations imposed by the doctrine of Socialist Realism and the personality cult of Joseph Stalin. In connection with this, representations of urban space became ideologised in a novel manner. It is difficult to tease forth explicit aesthetic prescriptions from the doctrine of Socialist Realism, but a unified aesthetics was developed in the course of literary practice by authors who copied one another in order not to err unwittingly. The political surveillance of literature increased at the turn of the 1940s and 1950s; it is in this period that the most pronounced standardisation of modes of representation can be observed.

Several cities are mentioned in Estonian poetry of the Stalinist era, but implicit rules governing the depiction of urban space become most readily evident in case of five cities. Among these were the largest cities in Russia (Moscow and Leningrad, today's St. Petersburg) and in Estonia (Tallinn, Tartu and Narva). Depictions of Moscow and Tallinn are the most numerous. Representing Moscow is subject to rules in a particularly noticeable way: the capital of the Soviet Union had to contain the overarching spirit of Stalin and Lenin, and the city was represented as the static central point of a superpower or even of the whole world. In the city space of Moscow, Red Square with Lenin's mausoleum and the Kremlin emerges as a sacralised space. In comparison with Moscow, the image of Leningrad is somewhat more dynamic for the city is often evoked as the starting point of the 1917 revolution, and Leningrad also appears as a city important in connection with World War II.

Representing Tallinn proceeded from the understanding that the capital of the Estonian SSR had to be an unmediated reflection of the power emanating from Moscow. The representations of Tallinn are more varied, though, for the authors more often tended to have a personal relationship with the city. The most important landmark emerging in representations of Tallinn is the medieval tower of Tall Hermann on Toompea hill that serves as the most important flag tower in Estonia. Even in Stalin-era poetry Tallinn was often perceived as 'ancient', (the epithet 'old' is repeated in many poems), which is partly paradoxical as the pathos of Socialist Realism would prefer to speak of the birth of new cities. The paradox was resolved by introducing a dialectics of 'old' and 'young' cities; solutions were also offered in the so-called poetry of reconstruction that encouraged the removal of wartime ruins and the erection of new buildings.

As concerns other Estonian cities, some poems focus on Narva as a significant industrial town. Tartu had been important in the earlier national history, but its significance waned now that Tallinn's was rising. Tartu's reputation as a university town survived into the Soviet period, however, and even the poetry of the Stalinist era contains some depictions of academic life. The urban centres of both Tartu

and Narva suffered major damage in World War II, but the ruins receive only scant mention in verse. Still, they are not hidden and war is a recurring topic in the case of both cities.

Depiction of large cities, huge spatial elements and city centres suited the poetry of Stalin's era. Small towns seemed meaningless in this context and outskirts only obtained a meaning in case events of the past were described – thus, slums, represented as the living quarters of workers close to the city limits, would harbour a revolutionary spirit. In the case of contemporary Soviet cities, the outskirts played no particular role, as all the politically favoured meanings were located in the centre.

A couple of publications specifically underscored the significance of cities, e.g the thematic anthology *Kodumaa süda. Eesti autorite Moskvale puhendatud luuletusi* ('The heart of the homeland: Poetry dedicated to Moscow by Estonian authors', 1947) and two books dedicated to Tallinn, Debora Vaarandi's *Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja* ('The old man from Lake Ülemiste and the young city builder', 1952) and Paul Rummo's *Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja* ('The old man from Lake Ülemiste and the young city builder', 1952). The era's most significant urban poets include Johannes Barbarus, Debora Vaarandi, Paul Rummo, Mart Raud, Ralf Parve and Vladimir Beekman. The modes of expression of these authors may vary, but their individual styles are less clearly expressed than is usual in poetry, because different authors' styles became relatively uniform due to the canonised aesthetics of Socialist Realism.

Mart Velsker – PhD, Associate Professor at the Institute of Cultural Research, University of Tartu. His research interests include Estonian poetry, contemporary Estonian literature, South Estonian literature, Literary Urban Studies and language in literature.

E-mail: mart.velsker[at]ut.ee

Ida-Virumaa ülesehitamisest pärast sõda kirjanduses ja filmikunstis¹

Elle-Mari Talivee

Teesid: Artiklis on vaadeldud Narva ja Sillamäe linnast inspireeritud kirjandust ja üht mängufilmi, mis tegelevad lähemalt maastikuloomega ning kohamälu tekitamisega pärast II maailmasõda. Sõjajärgse Kirde-Eesti ülesehitamine tööstuspiirkonnana on peegeldunud memuaristikas, tagasisivaatelistes omaeluloolistes tekstides ning oma kaasajas ehitust kajastavates allikates. Vaadeldud näited avavad seda, kuidas on kirjeldatud nõukogude perioodi tööstuslinna, alustades sõjajärgsest taastamistööst ning lõpetades Andrei Hvostovi tagasisivaatega nõukogudeaegsele lapsepõlvlinnale. Tekstide analüüs võimaldab märgata sõjaeelse maastiku transformeerumist tööstusmaastikuks, selle kajastuste vastuolulisust ning sõltuvust kirjutamisajast.

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16200

Märksõnad: kirjanduslikud linnauuringud, ajalugu, Narva, Sillamäe, sotsialistlik realism, mäluuuringud

Ida-Virumaa tööstuspiirkonna kujutamisele ilukirjanduses pani nurgakivi juba Eduard Vilde, kirjeldades oma romaanis „Raudsed käed“ (1898) Kreenholmi puuvillavabrikut selle hiilgepäevil. Kui kasutada prantsuse ajaloolase Pierre Nora sõnastatud terminit *mälupaik*, siis Narva (aga mittekohalikule võib-olla kogu Kirde-Eesti) toetub mälupaigana arusaamale sõjaeelsest nn Vana-Narvast.² Eelkõige just sellist mälupaika on 21. sajandil taasloonud ilukirjandustekstid, arhitektuur ja kodulugu.³ Ent eri žanrid on lähiminevikus hakanud üksteist täiendama, võtnud võrrelda mitmeid perioode, ning tulemuseks on olnud ka eri ruumide representatsioonide – näiteks Narva ja Kreenholmi – analüütilisem kunstiline läbimängimine, mis seostab sõjaeelset sõjajärgsega (vt Aare Pilve artiklit käesolevas Methise numbris, lk 183–188).

Katusermini *omaelulookirjutus* alla mahtuvad tekstid (vt Kurvet-Käosaar ja Hinnerikus 2013, 98) näivad pakkuvat head võimalust vana ja uue reaalsuse ristumiseks.

1 Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri institutsionaalne uurimisgrant IUT28-1 „Põimunud kirjanduslood: Eesti kirjakultuuri diskursiivne ajalugu“. Täna retsensente ja toimetajaid põhjalike kommentaaride eest.

2 Pierre Nora käsitleb mälupaik kollektiivse mälu tugipunkti, mis hõlmab lisaks kohale ka sümboolset ja vaimset kultuuripärandit.

3 Heaks näiteks Fjodor Šantsevi loodud Vana-Narva mudel (vt Sikk 2013, 8) või ajalooelementide taaselustamine Tartu Ülikooli Narva kolledži hoones (vt Talivee 2017).

Narvat puudutavates ilukirjandustekstides torkab sageli silma nende seotus sugu-võsalooga ja seejuures koha intensiivne esilemanamine, nii et neidki võib lugeda omaeluloolisteks. Sõjaeelse Narva taasloomist 21. sajandi ilukirjanduses võib mõista kui järgmise põlvkonna vajadust rääkida eelmise mahavaikitud mälestusi (vrd Marianne Hirschi käsitlesega järelmälist (1992), Talivee 2011, 70).⁴

Siina Aunvärk, tegelane Vladimir Beekmani romaanis „Narva kosk“⁵ (1986), on õppinud inimeste ja linnade suhete kohta järgmist:

Tegelikult on linnadega sama lugu mis inimestega. Nende eluiga on küll palju pikem, kestab aastasadu, ent ükskord surevad nemadki ja kurb on selle inimese osa, kes juhtub oma sünnilinna või nooruslinna üle elama. Mis su mõistus ka ütleks, kui hästi sa ka aru saaksid möödapääsmatusest, leppida sellega on võimatu. Sinult on ära võetud midagi igiomast ja ainukordset, mida sa eales ei unusta, oled jäänud hingelt kodutuks ja kannad seda kustumatut kurbust elu lõpuni endas. (Beekman 1986, 10)

Siina külaskäik sünnilinna on endise Narva üpris üksikasjalik meenutamine, mis ei paku mingitki lahendust kaotusvaluga leppimiseks. Yi-Fu Tuan on kirjutanud, et kohaarmastus ehk topofiilia ei ole inimtundeist tugevaim ja kui see saab esmatähtsaks, on koht tõusnud tavaliselt sümboli staatuse (vt Tuan 1990, 93). Nii toimub ka Ida-Virumaad kujutavates tekstides – olgu sümbolelemendiks siis kadunud linn, II maailmasõja lahingud Eestis või ka pärast sõda asetleidnud muutused.

21. sajandil Ida-Virumaa kohta loodud tekstides on esindatud teatud määral jaankrossilik „kirjanduslike väljakaevamiste“ suund. Näiteks Andrei Hvostovi novellid ja mälestused Sillamäest on mitme võimaliku kohamälu paralleelse tõlgendamise katsed. Keerulist situatsiooni, mis seob Sillamäele otsekui ajaloota paika mujalt siserännanud inimeste arusaamu kohatunnetusest, on Hvostov peegeldanud novellides „Sinised mäed I“ ja „Sinised mäed II“ ning memuaristlikus „Sillamäe passioonis“ (2011, täiendatud trükk 2014), väites seejuures: „Hiljuti Sillamäed külastades otsisin üles linna muuseumi (minu lapsepõlves niisugust asutust meil polnud) ja sain seal ringi vaadates veel kord kinnitust, et minu kaaslaste kohamälu algab Suure Tühjusega“ (Hvostov 2014, 26). Hvostovi tagasivaateline looming ühtpidi kasvatab paikkonnale varasemat ajalugu, teisalt jäädvustab nõukogudeaegset lapsepõlve-

⁴ Vt ka <http://www.postmemory.net>.

⁵ Romaanis kasutatakse elemente Vladimir Beekmani Kreenholmis kasvanud ema perekonnaloost ja autori enda poisipõlveaastatest Narvas (vt Beekman 2008, 12–16).

linna. Henri Kõivu sõnul sobitab autor nõukogude perioodi keerulist ajaloolist kogemust dialoogi üldkehtivate rahvuslike ajaloo-piltidega (Kõiv 2016, 150).

Siiski ei ole kõik selle piirkonna kohta kirjutatu mälestuslik. Sõjajärgse Kirde-Eesti ülesehitamist tööstuspiirkonnana kujutati ka vahetus kaasajas. Võib küsida, kuivõrd on sel perioodil loodud tekstid saanud objektiivselt mingit olukorda edastada, ning sellest lähtuvalt uurida, kas ehitustandri kujutamisel on võimalik tuvastada – ja kui, siis milliseid – ideoloogilisi elemente.

Astrid Erll (2011, 8) on nimetanud mäletamist ja unustamist mälumündi kaheks küljeks ning osutanud, et kunst ja kirjandus on meediumid, mis aktiivselt kujundavad kultuurilist mäletamist (82). Ta rõhutab, et mälupaik on avar mõiste, millel Pierre Norast lähtudes peab olema kolm funktsiooni: materiaalne, funktsionaalne ja sümboolne (24). Siinsetes tekstinäidetes on tegemist tõepoolest eksisteeriva ruumi (taas)tootmise ja tõlgendamisega, kus on oluline vaatamise, tunnetamise (vt Kaljundi ja Sooväli-Sepping 2014, 15–17) ning nende tegevuste vahendamise viis. Seda, kuidas mälupaiga ümber põimuvad lood, kuidas neid uuesti jutustatakse ja kuidas kultuurimälu maailm on suuresti narratiivne (Erll 2011, 147), võiks illustreerida Hvostovi poolretooriline küsimus „Sillamäe passioonis”: „Kellelt küsida praegu vana Sillamäe kohta? [. . .] Ja üldse, mis juhtus Sillamäega sõja ajal? Narva hävis, Sinimägedes lükati kõik nii siledaks, et isegi alustaimestikku ei jäänud, Jõhvi põles maha – ümberringi oli häda ja hukatus, ega see saanud ju Sillamäestki mööda minna?” (Hvostov 2014, 32–34). Nüüdisaegseis tekstides ei ole koha lugu tingimata talletatud omaette eesmärgina, ometi on see teema ka seal adutavalt olemas. Kõik tekstid kinnistavad kunagi eksisteerinud, praeguseks vähemalt osalt olematuid maastikulisi mälupaiku neid taas esitades (vt Kaljundi ja Sooväli-Sepping 2014, 21) ja vähem või rohkem on siin tegemist ka sümbolite loomisega.

Järgnevalt on vaadeldud nii memuaristlikku ainet kui ka perioodi vahetut (seejuures kohati üpris dokumentalistlikku) kajastust sõjajärgse Kirde-Eesti ülesehitust peegeldavas tekstikogumis. Nende tekstidega astuvad omakorda dialoogi juba nimetatud, keerulist perioodi tagantjärele taasloovad osalt omaelulookirjutuslikud tekstid. Analüüs ei pretendeeri selliste allikate ammendamisele, kuid püüab anda neist ülevaadet ning küsib, kes, kuidas ja miks just nii on kirjanduses ja ühes mängufilmis Kirde-Eestit pärast sõda üles ehitatud. Loetletakse ka viise, kuidas on kujutatud paikkonna nõukogudeaegset linnaehitust.

Terra nullius

Siina Aunvärk mäletas, et esimese sõjajärgse suve Narva oli „varemeteväli“, „[t]erve linn oli kivi hundist läbiaetud“ (Beekman 1986, 29). Tankikomandör Otto Carius⁶ kinnitas oma memuaarides juba 1944. aasta aprilli kohta: „Linn oli ilmselt juba maatas tehtud. Kui tulekahjukuma meie selja taga taevast valgustas, siis tundus uskumatuna, et linnas leidub veel midagi, mis põleb“ (Carius 2009: 135). Rinde hoidmises linna hinnaga polnud kahtlust: Saksa allveelaevad vajasisid Eesti põlevkivi-maardlate kütust (115).⁷

Narva vanalinna Nõukogude Eestis mitmetel põhjustel ei taastatud ning paljudel sõja jalust lahkunud kohalikel ei lubatud kodulinna naasta (vt Brüggemann 2004; Kaasik 2013, 179). Narva pärast sõda pidanuks pakkuma ideaalset ehitustandardit lähtuvalt nõukogude võimu ideoloogiast – väikekodanlikust igandist täiesti puhta linnaruumina pidanuks see olema valmis uue sotsialistliku linna ehituseks sotsialistliku realismi võtmes (vt Kuningas 2015: 245). Ometi ei läinud täide ka see, kuigi taastatud kaitiste ja üksikute ülesehitatud hoonete kõrvale rajati uut moodi eluruumid mujalt tulnud töölistele (vt Mertelsmann 2007). Ehkki näiteks Narva jõe silla taastajatena on nimetatud kommunistlike noori (Lorberg 1978, 172), kuulusid piirkonna ülesehitajate hulka kindlasti vangid: Saksa sõdurid, „erikontingent“ ehk Eesti päritolu sõjavangid ja kodumaareetmise kahtlusega tsiviilisikud, kes olid mobiliseeritud või sakslastega koostööd teinud okupeeritud riigis, seejuures ka Läti ja Leedu rahvusväeosade sõdurid; lisaks kasutati ehitustel parandusliku tööga karistatud vange (Kaasik 2013, 181–185; Kallas 2013, 206; Mertelsmann 2007, 59).⁸ Hvostovgi (2014, 34) on kirjutanud oma koduse Sillamäe kohta, et see sai alguse sõjavangilaagrist: „[. . .] alul Saksa sõjavangide laager ja uraani kaevandus, siis tuli uraani rikastamise tehas ning stalinistlik näidislinn, mille elanikud tulid siia rannikule ei tea kust, tulid ega teadnud üldse, mis siin kunagi oli olnud.“

Sõjavangide ülesehitustööd on dokumenteerinud ka vang-ehitajad ise, mille kaht näidet on allpool analüüsitud. Narva tööstuskäitised otsustati taastada oktoobris 1944 (Kaasik 2012, 139). 1945. aasta märtsis rajatud sõjavangilaagri nr 206 ülesandeks oli Narva linna ja Kreenholmi Manufaktuuri taastamine (111). Saksa sõja-

6 Hvostovi novell „Sinised mäed II“ (2007) on tõlgendus tankikomandör Otto Cariuse mälestustest „Tiigrid poris“ („Tiger im Schlamm“, 1960, e k 2009). Jaapani animaator Hayao Miyazaki on Cariuse mälestuste põhjal avaldanud Narva lahingust ka koomiksi (1999).

7 Autor on siiski mälestuste eestikeelse tõlke eessõnas nimetanud ka Eesti vabaduse hoidmist (Carius 2009, 4).

8 Narva vangilaagris oli pärast represseerimist ka kirjandustegelane Bernhard Linde, kes viidi sealt 1954. aastal Tallinna vaimuhaiglasse surema (Kulli 2012, 219).

vang, endine katoliku preester ja Wehrmachtis sanitarina teeninud isa Magnus Frey on meenutanud: „Pärast lühikest marssi jõudsime linnast välja. Võimsad laagritarad, mis kuulusid lähedasele tekstiilivabrikule, tõkestasid meie tee. Olime jõudnud sihini: Narva Sõjavangilaager nr 1.⁹ Üle laia sissepääsu irtas meie üle põlastavalt loosung „Ehitame uue Narva““ (Frey 2015, 169).¹⁰

Tekst annab edasi seda, kuidas erakordne tööstusansambel purustatud tondilossina oma taastajat painas:

Meie ülesanne seisis tohutute rusuhunnikute koristamises ning vähem kahjustatud müüride ja hooneosade võimalikult kiiresti ülesehitamises, eriti nende korruste, kus asusid veel terved elektrimootorid, ülekandemehhanismid ja tekstiilimasinad. Meis puudus tööind, kui me esmakordselt võimsa kolmekümne meetri kõrguse prügimäe ja kuuekorruselise hoonega alustasime. Aga mõte kojusõidust, mis sõltus meie töötulemustest, inspireeris meid kasutama kogu olemasolevat jõudu. Me kühveldasime ja kühveldasime, pilk pidevalt maha suunatud, et prügimäe kõrgus meid ei hirmutaks. (Frey 2015, 171–172)

Autor on Narva hävingut meenutades kohati siiski poeetiline:

Niipalju kui silm seletas, lasusid müürijäänused ja prügihunnikud: need oli esmamuljed, mida linn meile pakkus. Nagu süüdistav ja ähvardav „mene-tekkel-käsi“ kõrgusid saksa ordu rüütlite aegsed linnusemüürid koos oma jõuliste tornidega taevasse. Ka Teise maailmasõja mõttetu hävitusraev oli jätnud mõned sügavad haavad, kuid ta seisis ikka kindlalt ja vankumatult omal kohal. (Frey 2015, 169)

Isa Freyd peeti hiljem kinni Narva linnas sõjavangilaagris nr 393 (vt Kaasik 2012, 119), kus ta ehitas endisest vanadekodust vanglaks muudetud hoonele purustatud linnamüürist kõrget piirdeaeda, korrastas säilinud eramaju, remontis kauplust ja töötas lauavabrikus (Frey 2015, 177). Ümbrust on ta kirjeldanud praktilisest vaatepunktist: kuna elati nüüd Narva jõe kaldal endistes Kreenholmi Manufaktuuri ladudes, oli lõpuks vett iseenda ja riiete pesemiseks, mahajäetud aedadest võis otsida juurvilju. Laod, kus vangid elasid, olid täis rotte. Teisalt ei keskendu jutustaja ainult eluolule: ühe kiriku varemetest leiavad vangid altarimaali jumalateenistusteks,

9 Mõeldud on Narva sõjavangilaagri 1. jaoskonda.

10 Isa Magnus Frey mälestused Narva sõjavangilaagritest ilmusid 1965. aastal raamatus „Und dann kam das Ende. Meine Erlebnisse in sowjetischen Kriegsgefangenen-Lagern“, selle Narva-peatükk on eesti keeles ilmunud 2015. aastal Narva Muuseumi toimetistes.

teistest altarikivi, kaanonitahvli ja missaraamatu (181).¹¹ Võib arvata, et kirikud linnamaastikus – ka purustatuna muust ümbrusest kasvõi mastaapidelt erinevad – on olulised linnaga seostuvad maamärgid ja siinkohal vähemalt vaimuliku jaoks teatavat vaimset pidet pakkuvate arhitektuuriobjektid. Isa Frey ümbruse kujutamise viis ei ole otseselt sissepoole pööratud, ehkki tema pilk näib endiselt olevat maha suunatud. Muu maailm on tema jaoks siiski kusagil olemas, vormi võtavad põgenemisklaanid, kuskil näivad ootavat Eesti kaluripaadid ja Rootsi rand ning tundub, et vange lahutab sellest vaid traataed. Isa Frey jõudis visandada ka põgenemiseks tarviliku kaardi, enne kui kaasmaalasest laatsaretiarst ta 1946. aasta augustis Saksaale saadetavate haigete hulka arvas.

Tööpataljonlane Vaino Kallas meenutab Narva maamärke 1946. aasta sügisest üpris isa Frey mälestuspiltides kirjeldatud ümbruse ja Vladimir Beekmani romaani alguslehekülgede sarnaselt:

Otse raudteejaama vastas seisis suur sibulkupliga kirik, mille kuppel tõusva päikese kiirtes kuldsest hiilgas. Kiriku tagant algas varemeis linn. Purustatud hoonete rusudega täidetud kitsastel tänavatel liikusid vaid mõned üksikud inimesed. Teisel pool raudteejaama paistsid suured tehasehooned, millest osa oli sõjatules kannatada saanud ja järel olid vaid mustavate avadega kiviseinad. Tehase juurde viis põlispuudega palistatud allee, mille kolletanud lehtedega võrades kraakles suur hakiparv. (Kallas 2013, 205)

Kallas nimetab hoonetest või nende jäänustest veel Vestervalli tänava endist eesti ohvitseride kasiinot, raekoja säilinud treppi ja vundamenti ning taastamiskõlblikku gümnaasiumihoonet Pimeaja lähedal. Linnas on puhta vee puudus (Kallas 2013, 207), see on inimtühi (205). Mõlemas eelpool käsitletud tekstis on tühjus kahtlemata üks sõjajärgse Narva kujutuse ühisnimetajatest.

Mobiliseeritud 16-aastaselt 1944. aastal Saksa lennuväe abiteenistusse (Paluoja 2010) ja vangi võetud sõja lõpul Kuramaa kotist, jõudis Kallas Narva pärast kaht ränka aastat Norilski 7. vangilaagris (Kallas 2013, 205). Vangist sai nüüd soldat NKVD (NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi) 7. ehitusvalitsuse 6. tööpataljonis, ta tegi esialgu Narvas abitöid ja pidi seejärel ehitama Sillamäe uraanirikastustehast ja vangilaagrit ning Vaivara–Jõhvi kõrgepingeliini (206, 211, 213).¹² Sillamäelgi

11 Arvatavasti sõjas hävinud katusega Püha Antoniuse kirik. 1907. aastal pühitsetud neogooti hoone lammutati 1980. aasta olümpia eel kui linnaruumis võimalike turistide silma riivav vare (Juske 2018).

12 Kallas pääses 1948. aasta juulis haiguspuhkusele, kuna haigestus tuberkuloosi; ta demobiliseeriti 1949 (Lauri 2006; Kallas 2013, 228).

märkab Kallas eelkõige sõjajärgset maastikulist tühjust: „Meie Sillamäele saabudes olid seal alles vaid paar-kolm elamut mere ääres ja sakslaste ehitatud suur puubarakk,” Türsamäe põlevkivi utmistehasest olid säilinud umbrohuga kaetud šlakimäed (211). Kallase mälestused on jäädvustatud juhtunust tunduvalt hiljem ning nende suulise salvestuse (Lembit Lauri saates „Kirjutamata memuaare” 1995 ja 2006) ja veelgi hilisema kirjaliku esituse vahel on teatud erinevusi.¹³ Retrospektiivne konstrueerimine – väga noore mehe kujunemislugu – erineb stiililt isa Frey omast. Jutustamine vahendab nii lootusetust keskkonnast pääsenu uut elujanu, pettumust, et vabanemise asemel saab temast taas sisuliselt sunnitööline, kui ka vabaduse suurenedes ette tulnud seiklusi. Siiski võib nagu isa Frey mälestuste puhulgi tabada seda, kuidas jutustaja püüab õõvastavatest episoodidest mööda vadata või kirjeldab neid äärmiselt napilt.¹⁴

Kummaski tagasivaates ei ole kirjutaja esmane eesmärk olnud vahendada ajaloolist linna, sellist, mis võiks olla kollektiivse mälu kvintessents, minevikuhõllandusi ja ühiskondliku korralduse arengut peegeldav kultuurikehastus (Kallast 2019; Bianca 2010, 28), ometi ei ole nad seda aspekti varemete, rottide ja vangilaagrite linnast kirjutades täiesti kõrvale jätnud, mainides kasvõi teatavaid linnapildis märgilisi ehitisi. Mõlemad mälestuskillud vahendavad ajaloo üht etappi, sõjas purustatud linna kujutist. Kaldale on see eelkõige Narva, isa Freyle pigem sõjakaotusi sümboliseeriv linn Ida-Euroopas. Sõjavangi kui pidetu inimese pilk on mõlemal puhul osalt pimetähn; nad ehitavad üles üht linna mingis äraspidises seoses lootusega pääseda välismaailma, mis on kuskil alles. Nende isikud on omaette märgid sotsiaalse elu korralduse ühe etapi kohta: üsna napolisõnalised, jäädvustavad nad sõjajärgse Eesti memuaristlikku linnaehitusse „sunnitööd uues kuues” (Kaasik 2013, 198).

Tööstuslike suurehituste kujutamise võimalusi

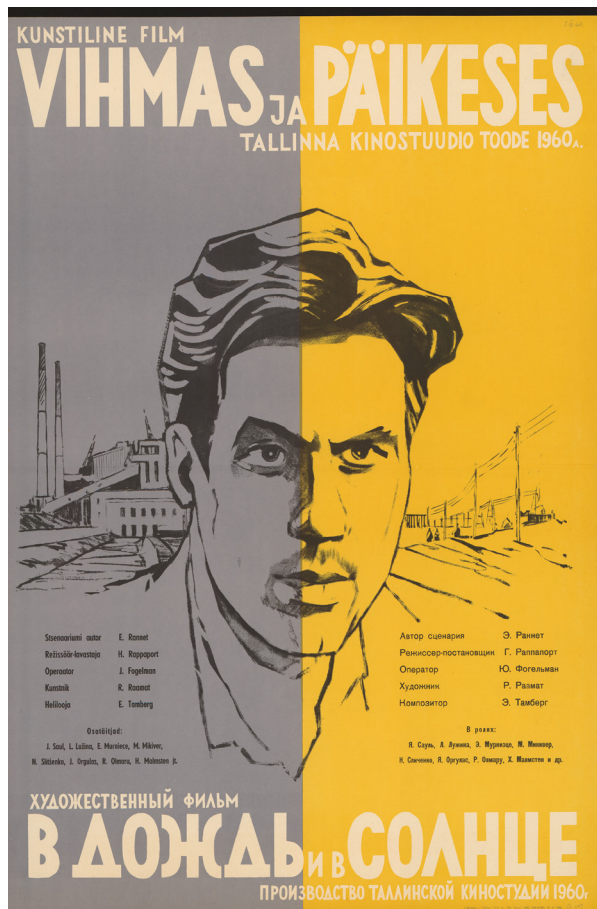
Järgnevalt on vaadeldud tekste, mis oma vahetus kaasajas loovad mingit uut objekti, mis pidanuks saada omakorda mälestusväärseks, seda juba nurgakivi asetamise päevast. Hvostov on esitanud oma raamatus hüpoteetilise kahekõne Tallinna parteibossi ja Ida-Virumaa oblastisekretäri vahel selle kohta, miks ei tähistatud nõukogude ajal Vaivara koonduslaagri fašismiohvrite haudu. Nimelt, 1944. aasta eelset,

13 Lühidalt on Kallas Narva ja Sillamäe kogemusi kirjeldanud juba oma varasemas mälestusteraamatus „Tules ja pakases” (1992). Kõik meenutused ei kattu.

14 Näiteks kirjeldab autor põllu kündmist Türsamäe vangilaagri lähedal ja sattumist sinna maetud vangide laipadele: „Jätsime töö sennapaika ja läksime teisele põllule” (Kallas 2013, 225).

1916. aastal rajatud ja niisiis juba paarikümneaastase ajalooga kaevandustööstust (vt Printsman, Sepp ja Luud 2012, 180), mida sõja ajal hoiti ülal koonduslaagri vangide tööga, nõukogude käsitusel justnagu ei olekski varem eksisteerinud – „Põlevkivitööstus on rajatud nõukogude lööktööga!“ (Hvostov 2014, 345). Oluline oli lisaks uue väärtuse rajamisele ka see, kuidas seda tehti, ehk siis nimelt lööktöö, mille abi on mainitud mitmete ehitusobjektide, näiteks Kohtla-Järve ja Kiviõli põlevkivitöötlemise uute tsehhide puhul.

Suure ja olulise projektina, mida on tõlgendatud ka Eesti elektrifitseerimise loona, on nii kirjandusse kui ka mängufilmi jäädvustatud Balti Soojuselektrijaama rajamist, mis algas 1956. aastal.¹⁵ Seda ehitust on ka komsomolijaloos esitatud kui eriti ilmekat näidet komnoorte löökehitusest, rahvaste sõprusest ja hoogtööst (Aga-pova 1968, 235–236). Kommunistlikud noored otsustasid elektrijaama esimese järgu

Filmiplakat „Vihmas ja päikeses“.
Tallinna Kinostuudio, 1960. Eesti
Rahvusraamatukogu: ARAp 1960-66.
© Tallinnfilm 2019

15 Balti soojuselektrijaama ehitust nimetatakse Eesti suureenergeetika ajajärgu nurgakiviks (Vennik 2014).

planeeritud valmimist intensiivse tööga aasta võrra lühendada, lubades elektrijaama esimese turbiini käivitada Suure Oktoobrirevolutsiooni aastapäevaks, oktoobripühadeks 1959.

Egon Rannet kirjutas selsamal aastal suurehitusest filmistsenaariumi „Vihmas ja päikeses“, mille järgi Herbert Rappaport väntas 1960 samanimelise mängufilmi.¹⁶ Lisaks on hüdrotehnikainsenerist kirjanik Valentin Ruškis 1961. aastal avaldanud dokumentaaljutustuse „Jutustus kangelasteost“.¹⁷ Ruškis aitas stsenaaristina üles võtta soojuselektrijaama ehitust kinoringvaadete jaoks, raamat on temapoolne kajastus filmimisest. Elektrijaama ehituse monumentaalsust on jäädvustatud ka luules, näiteks Arvi Siia kogus „Reporter värsikaameraga“:

Pill vartpidi õlal, nad lonkides vaksali jõudsid.

Jalakäijate sillale Kreenholmi viivale tõusid.

Taustal taeva, mis sinas, kui maalind ta Rockwell

Kent,

siia sillale GRES¹⁸ paistis tõesti kui monument.¹⁹

(Siig 1966, 14)

Nimetatud tekstide puhul võib pidepunkti otsida loomingumeetodist nimega sotsialistlik realism. See oli Nõukogude Kirjanike Liidu põhikirja järgi tegelikkuse tõepärane, ajalooliselt konkreetne kujutamine selle revolutsioonilises arengus, tulem, mis samaaegselt kasvas ja kujundas töötajat ideeliselt ümber sotsialismi vaimus (Undusk 2013, 39). Jaan Undusk nimetab meetodit tegelikkuses „stalinistlike ideoloogide loovale intelligentsile kohandatud võimumatriitsiks“ (50), kuhu on sisse kirjutatud lõks, võimalus teksti hiljem kui meetodile mittevastavat avalikult hukka mõista (49). Balti soojuselektrijaama ehitust käsitlevad tekstid kuuluvad stalinismist leebemasse ajajärku, Hruštšovi „sulaperioodi“, kus partei ei juhtinud kultuuri otseselt ja sotsialistliku realismi normide kogumisse võis suhtuda mõnevõrra vabamalt (vrd

16 Vt ka Loddess ja Sirge 1979.

17 Eesti keeles Vladimir Beekmani tõlkes, vene keeles 1962 kui В. Рушкис, Повесть о подвиге: строительство Прибалтийской ГРЭС. Таллин: Эстгосиздат.

18 GRES – государственная районная электростанция – rajoonilise tähtsusega riiklik elektrijaam. Ka Rannet kasutab läbivalt just seda lühendit.

19 Siinses Methise numbris kirjutab stalinistlikust linnaluulest Mart Velsker (lk 85–109).

Hennoste 2018, 232).²⁰ Teisalt on Rita Valge (Peirumaa) välja toonud 1956. aasta kui teatava murdepunkti, millest alates üks väheseid valikuid, „süsteemi sees enam-vähem elamisväärse elu loomine, näis nüüd paljudele õige“ (Peirumaa 2004, 104).²¹ Sotsialistlik realism kui meetod kadus siiski kasutusest 1970.–1980. aastateks, ehkki seda hoiti vajadusel alles metatekstis (Undusk 2013, 39).

Ruškise dokumentaaljutustus toimib omamoodi ajastulise metatekstina, kõõludes lisaks dokumentalistika ja ilukirjanduse piiril. Autor ei tsiteeri enam Stalinit, vaid Leninit (Ruškis 1961, 121), ent ilmselt reaalelust laenatud tegelased ei raja üksnes elektrijaama, vaid midagi enamat: „Tema, kes ta kogu eluaja oli aina ehitanud, ehitanud ja ehitanud, mõistis äkki, et see, mida ta ehitas, oligi – kommunism“ (157). Kujutatud on Nõukogudemaa sõjaeelses ja aegses karmuses kasvanud töökangelasi, inimese väärtustamist parteitruuduse ja töötulemuste kaudu või siis tema kollektiivset hukkamõistu, ümberkasvatamisprotsessi, muuhulgas sundsuunamist komsomoli liinis, kontrollsüsteeme ehitusel, hirmu sabotööride ees ja võistlust kapitalistlike maadega (nt Ruškis 78, 96, 129, 140; vrd Mertelsmann 2007, 62).

Katerina Clark, kes on klassifitseerinud nõukogude/stalinlikke romaanitüüpe, on nimetanud neist kõige levinumaks ja ritualiseeritumaks nn tootmisromaan, mis võib jutustada ka mõne ehitusprojekti elluviimisest (Clark 2000, 256). See on žanr, mida introdotseeriti ka eesti kirjandusse. Magnus Mälk on sedastanud:

Nõukogude kirjanduse tähtsamaks ülesandeks on jäädvustada kunstilistes kujudes uue ühiskonna ehitamisaja ja ehitajate ajaloolisi kangelastegusid, tungida suurehituste töösse kogu ta keerukuses, näidata tulemuste perspektiive, avada tööprotsessis ümberkujuneva nõukogude inimese iseloomu rikkust. (Mälk 1952, 4)

Egon Ranneti stsenaarium kui pikem narratiivne tekst järgib seda malli hästi. Võrdlus Ruškise dokumentaaljutustusega kinnitab Ranneti kursisolekut kohalike ehitusoludega. Komsomoliehitus oli eesti kirjanduses selleks ajaks järeleproovitud teema. Debora Vaarandi poeem „Talgud Lööne soos“, „Saaremaa valsi“ algallikas, mis ilmus 1946. aasta Loomingus, kirjeldas (küll enamjaolt ajaleheartikli põhjal, vt Vaarandi 2006, 295–296) esimesi nn sotsialistlikke, ligi 800 noore osavõtjaga talguid Saaremaal sama aasta 9. juunil (vt ka Kylaudois 2012). Juhan Smuul oli poeemiga

20 Maie Kalda on kõrvutanud Debora Vaarandi Turkmenistani reisikirja 1952. ja 1964. aasta trükke (Kalda 2010, 141).

21 Murdepunkt sisaldab kaht omavahel vastanduvat sündmust: Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XX kongressi stalinismi hukkamõistvad otsused ja Budapesti ülestõusu mahasurumist.

„Järvesuu poiste brigaad“ (1948) toonud ilukirjandusse Leevaku hüdroelektrijaama taastamise Võrumaa komnoorte poolt 1947. aastal oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäevaks.²² Leevaku ehituse ilukirjanduskajastusest ja sellest väga erinevast tegelikkusest on põhjaliku ülevaate andnud Anu Raudsepp (2016, 92): oskamatus ja hooletuse tulemuseks oli paraku praakehitus. „Järvesuu poisist“ luuletaja Paul Haavaoks võis aga omal ajal tõmmata Leevaku HEJ ja uute löökehituste vahele ühendava joone: Balti ja Eesti soojuselektrijaamad on „meie komsomoli Leevakult alanud löökehitustraditsioonide väärrikaks jätkuks“ (Haavaoks 1978, 52).

Nõukogude Eesti kirjanikke saadeti nn loomingulistesse komandeeringutesse, mille eesmärgiks oli tutvumine eluga kolhoosides-sovhoosides, suurehitustel, kaevandustes ja tehastes nii Eesti NSVs kui ka Nõukogude Liidus laiemalt (Mandel 2011, 154).²³ Näiteks käis Mart Raud 1951. aastal Kakhovka hüdrojaama ehitusel Dnepril, Paul Rummo Volga-Doni kanalil, Rudolf Sirge ja Valeria Villandi uurisid Turkmenistanis Amu-Darja ümberjuhtimist ning Debora Vaarandi rändas Turkmeenia peakanali trassil Tahiatasīs (vt Mälk 1952b). Komandeeringu tulemuseks võisid olla muljed, mille kirjapanemist vastavalt nõuetele on Aive Mandel (2011, 178) nimetanud Kersti Merilaasi 1947. aasta Kaukaasia-reisi põhjal lõhestavaks kogemuseks.²⁴

Egon Rannet kui Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu liige oli kogenud loomingulistes komandeeringutes viibija ning seejuures külastanud ka põlevkivibasseini (Mandel 2011, 169). Tema varasemate lähetuste tulemus, dokumentaaljutustused Tori hobusekasvandusest ja Udeva sovhoosist, olid kaasa toonud probleeme, mida Mandel on käsitlenud kui vastuolusid tõsieluliste sündmuste ja sotsrealistliku interpretatsiooni vahel (180–181). Rannetile olevat küll olnud loominguprintsiibina omane olupoliitiline kaalutlus (Nirk 1991, 82) ning tegelikult eksisteerinud isikute kujutamine prototüüpidele vastuvõetamatus vormis autorit ennast vaevata ei pruukinud.

22 Edaspidiseks uurimisteenaks võiks jääda ka siinkohal küsimus, kuivõrd erinesid omavahel tegelikkus ja ilukirjanduslik kajastus Balti soojuselektrijaama ehitusel. Tekib kasvõi küsimus, mis ikkagi elektrijaamas oktoobripühadeks 1959 käivitati (vrd Agapova 1968, 240; Ruškis 1961, 100–110; Loddes ja Sirge 1979, 5; Vennik 2014).

23 Ka Eesti Vabariigi ajal korraldati 1938. aastal kirjanike tutvustamine kodumaa tööstusega: 27.–29. septembril organiseeris peaminister Kaarel Eenpalu kirjanike ringreisi Kirde-Eestis (Tuglas 2014, 202–205; vt ka Mandel 2011, 170). Noor Heiti Talvik töötas isiklikust huvist 1924. aastal kaevurina Kohtla-Järvel (Talvik 1924–1938, 1; vrd Salum 1988, 59).

24 Debora Vaarandi on hiljem meenutanud oma sõitu Turkmeenia peakanali ehitusele: „[...] tuhandete vaev kadus liivadesse nagu kõrbemiraaž“ (Kalda 2010, 138). Lõhestavat kogemust võib ilmselt otsida ka lähemalt: näiteks on Ida-Virumaa juurtega, Narva linna noorsookirjanduses tutvustanud autor Adolf Rammo 1959. aasta juulikuul Loomingus pühendanud Sirgala kaevandusasula rajamisele luuletuse „Laul Sirgalast“. Rammo ilustamata värsilooming sõjapäevist ja hävinud Narvast sai aga hakata ilmuma alles 1980. aastate lõpus.

Tema stsenaariumi tegelased otseselt dokumentalistikale ei pretendeeri. Tege- mist on arengulooga, kus segase minevikuga peategelane Jaak Riit satub elektri- jaama löökehitusel ja seltsimehed kasvatavad ta seal ümber tööarmastajaks.²⁵ Riita aitavad kollektiivi sulandada raskeveokijuht Anne-Mai, eesrindlane Viktor ja teised uued sõbrad komsomoliehitusel. Õppimisvõimeliseks osutuvad ka Riida endine sümpaatia ettekandja Lissi ja mustlane Roman. Viimane saab taskuvargast- laulikust ehitajaks.²⁶ Nõukogude romaanide mustrisse kuulub üldiselt „tee tead- vustamisele“ ja „ülesanne“ (Clark 2000, 255). Kirjandusliku kangelase ümberkas- vatamise protsessis ilmnevad Ranneti stsenaariumis samad ilmselt täiesti realist- likud probleemid, mida Valentin Ruškis on nimetanud oma dokumentaaljutustuses: oskamatus või hoolimatus tehnika käsitlemisel, materiaalse külje olulisus tööees- rindlaste jaoks, komsomoliehitusele tulnud noorte erisugune taust ning kontrollor- ganite roll ehitusel.

Stsenaarium on kirjutatud konkreetsemalt Narva ümbrusest, film loob pigem üldistust ühe hiidobjekti püstitamisest. Ent just mängufilmist näeb mõnevõrra, kui palju on Narvat selleks ajaks üles ehitatud: olemas on hüdroelektrijaam Narva jõel (1955), elektrijaamal on filmimise ajaks kaks korstnat hilisemast kuuest, rajatakse selle kanaleid. Ehitatakse Sõpruse silda²⁷ ja üht Narva elamurajooni (filmis küll elektrijaama vahetusse lähedusse). Veehoidla, mis täismõõtmed sai 1956, on oma- ette oluline kujutusobjekt, kus noored ehitajad veedavad pühapäeva mootorpaadiga lustides:

Viktor juhib paadi pajulatvade roheliste saarekeste vahele. [. . .] „Kogu Narva meri on meie kätega tehtud,“ ütleb Andrei uhkelt. „Siin, just siin all on endine maantee... Vaadake!“ Andrei näitab käega. Kahes reas on põõsassaarte puhmad endist maanteed tähistamas. „Näete, maan- tee-äärsete pajude ladvad... Kuhu sa sõidad, Viktor?!“ (Rannet 1959, 1017)

Tekstist ja filmikaadritest peegeldub maastiku radikaalse muutumise suurus- järk: veehoidla alla jäid näiteks Kulgu küla ja pärnaallee (Feršel ja Tuvi 2011, 114–

25 Johanna Ross (2018, 67) on osutanud, et plekituid tegelasi oli eesti kirjanduses vähe ja see tendents kasvas pärast Stalini surma.

26 Jaan Riida tegelaskuju põhjal võiks oletada, et sellistes suurprojektides osalemine teenis ka mingil mää- ral minevikust vabanemise ülesannet (vt ka Mertelsmann 2007, 71). Ukraina kollektiviseerimise ajal põgeneti Donbassi kulakliku päritolu puhul end peitma, sest vajati töökäsi ning jäi võimalus, et võim jätab kaevuri mine- viku kahe silma vahele (Applebaum 2018, 153). Filmis mänginud Jaanus Orgulase sõnul läksid GRESile lõhutud hingedega noored (Orgulas 1995).

27 Mikk Mikiver mälestuste järgi ehitasid silda Gruusia polütehnilise instituudi diplomandid (Mikiver 1995).

115). Veehoidla rajamisel jäeti 7500 hektari suurusel alal mets raiumata (28). Siina Aunvärk leinab Beekmani 1986. aastal kirjutatud romaanis Narvale iseloomulikku fooni: „Aastaid tagasi, kui ehitati hüdrojaam, lasti kosk kuivaks ja jõgi juhiti ülevalpool raudteesilda juurdevoolukanalisse. [. . .] Minu ajas kohiseb kosk hetkekski vaikimata. Koseta Narvat ma ei tunne“ (Beekman 1986, 6). Noori Narva saadetud ehitajaid ei saanud mälestused ega maastiku moondumine vaevata, aga neile, kes teistsugust maastikku mäletaksid, ei oleks siin häält antud.

Ehitustöö tulemus on Rannetil ühtaegu hirmutav ja lummas, tüüpkujustus valguse maaletoojast, aga ka komnoorte peatumatust töötahtest:

Nende ümber kõrgub võimsalt öine GRES. Hiiglane ei maga... Tohtu kõrged korstnad otsekui viskavad kuuketta poole. Peakorpuse karkassid on projektoritest heledalt valgustatud. Siin-seal väreleb pimeduses sinakas tulehelk – kusagil seal öös töötavad keevitajad... (Rannet 1959, 1015)

Alapeatüki alguses toodud Arvi Siia (1966, 13) luulenäites vaatasid noored Narva jõe sillalt elektrijaama, nooruse ja kuulsuse monumenti. Siia luulekogus võib leida veel ühe vaate distantsilt, pildi nõukogude tööstuslinnast:

Kaugelt paistis linn nagu hall dekoratsioon. Piduliku konferansjeena seisis linna ees kolme-korstnaline tehas.

„Vaata, ta suitsud öitsevad nagu valged sirelid,“ ütles poiss ja suudles tüdrukut.

„Ja päike sõrmitseb neid, otsides õnne...“ vastas tüdruk. (Siig 1966, 18)

Ehitades nõukogude linna

Stsenaariumis „Vihmas ja päikeses“ rajatakse Narva neljakorruselist telliskivimaja (Rannet 1959, 1022), kuhu eesrindlased Viktor ja Anne-Mai abielludes korteri saavad. Linn on elamiseks lõpuks valmis, ehitajad kolivad barakkidest elumajadesse (vrd Mertelsmann 2007, 66). Kui Rannet lõpetab oma loo optimistlikult, pulmakelladega, siis Vladimir Beekman on neidsamu hooneid Siina Aunvärgi külas-käigu ajal kirjeldanud üpris nukralt:

Vahest ainult raekoja peenike torninõel torkab valusa äratundmiseokkana südamesse, seda enam, et ta sirutub taeva poole täiesti vales keskkonnas. Kõik muu torni ümber on võrdselt võõras, ühetaolised ja ühekõrgused majatahukad, ühesuguse lõikega aknad korruste kaua üles-tikku asetatud ridades. Kasarmud, nagu ma ikka ütlen. Ja seegi pole päriselt see, mis mõtlen, sest meil Kreenholmis olid kasarmud erisugused, vanemad ja uuemad, puust ja kivist, kahte täiesti ühenäolist polnudki. (Beekman 1986, 29)

Siina Aunvärk leinab. Kui lähtuda väitest, et „kirjaniku ülesanne ei saa olla kirjeldamine, vaid kujutamine ja näitamine“, ja siinkohal ka „[. . .] valu näitamine, sest selle kaudu on lugejatelgi võimalik nägijaks saada“ (Sakova 2017, 19), siis Siina ei vaevugi varjama oma kibedust Narva sõjajärgse ülesehitustöö kohta.

Näen seda paika tunasena. Ühtlaselt kuplas munakivisillutis ümber kiriku, rentsliid äärekivini luuaga puhtaks kraabitud, taamal aupaklikus ringis ookerkollased puumajad, mõni leheroheline sekka. Vana hea Juhkental. Neid maju enam pole, mitte ainsatki. On viie korrusega tsemendihallid paneelkasarmud, mis maha pandud kiriku suhtes täieliku hoolimatusega – üks nurgeti ja teine üleolevalt tagaküljega, majadevahe justkui vihuti maltsa ja nõgestesse kasvanud, munakivid kadunud aastakümnete prahi alla. Majad teevad nägu, nagu poleks mingit kirikut olemaski. Nad ei hooli temast. (Beekman 1986, 5)

Uued ruumisuhted on Siina Aunvärgi jaoks endistega võrreldes nihestatud ja naine küsib, miks on linn nüüd üles ehitatud teisiti kui enne. „Kogu tänavavõrk on uus, läheb risti üle kunagise linnasüdame. Mul on tunne, nagu rabiseks astumise all kiviprügi, puruksjahvatatud majad. Panen jalga ettevaatlikult maha. On nõnda, nagu kõnniksin vanal surnuaial“ (Beekman 1986, 153). Purustatud on kogu sõjaeelne ruumiharmonia, seejuures Joaoru hästi läbimõeldud kompositsioon: „Kaks kirikut oma kontrastse arhitektuuriga kujundasid ansamblina Narva siluetti“ ja olid hästi näha igaühele, kes rongiga linna saabus (Sepp 2019, 1463). Kohalikus Kreenholmile kuulunud Kulgu tehases valminud erivärvilistest tellistest ehitatud Narva Issanda Ülestõusmise peakirik jäi pommirünnakutes alles, nagu ka Siinale eriti armas, sõjas lõhutud torniga Aleksandri kirik, ent „[k]unagi kulges sirge promenaad vene kiriku altariuksest teise kiriku peaukseni“ (Beekman 1986, 7). Nüüd paistab teine kirik naisele kätte vaid üle tolmhalli paneelmaja: varasem taotluslik avarus on maeatud „arhitektuurilise müra alla“ (Sepp 2019, 1475). Ehkki seda romaanis ei mainita, oli Aleksandri kirikust – nagu mujalgi Eestis siis kirikutega juhtus – 1962. aastal saanud tootmishoone, ladu, taastatud Narva raekojas tegutses aga Viktor Kingissepa nimeline Narva Pioneeride Palee.

Siina näib küll arvavat, et varemeteväljale kerkinud linnas üleskasvanud põlvkonnale saabki omaseks uus linnamaastik (Beekman 1986, 171). Ta ei eelda, et keegi peaks tema jaoks moonutatud labürintiks muutunud paigast varasemaid ladestusi otsima. Põhjuseks on ilmselt romaanis kirjeldatud sõjaeelsete narvalaste edasine saatus: nad elavad mujal Eestis või väljaspool seda, „[kogu] maailm on praegusel ajal ümberasunuid ja ümberasustatuid täis, nad on saanud aja märgiks“ (77). Narva asustatud vajasid aga elukohti, seegi on aspekt, mis päris-Narva ehituses kajastub: ümberasustusplaanid olid tegelikult palju avaramad. 1947–1953 planeeriti Kirde-

Eesti põlevkivibasseini mitmeid rohkete elanikega stalinistlikke utoopialinnu: näiteks Koidulinna, Idalinna, Valge-Järve linna, Auveret (Kuningas 2015, 257). Ainsana teostus neist Sillamäe. Linn kavandati projekteerimisbüroos Lengiprošaht aastail 1946–1947 ning hoonestati üleliiduliste tüüpprojektidega; maaliline asupaik aitas kaasa kommunistliku õnne kujundi loomisele (Kalm 2001, 273). Andrei Hvostov (2014, 30) nimetab tulemust stalinistlikuks ampiiriks.

Sillamäe lähiajaloo on Hvostov (2008, 47) oma loomingusse sisse kirjutanud paikse raamistikuna, korrates omakorda üle mälupaika kinnistavaid vormeleid. Sõjajärgse Sillamäe ümbruses asuvad pooleldi kinnikasvanud kaevikud ja langenute püramiidikujuliste hauatähistega surnuaed. Lõhkemata mürske täis metsades lebavad mõlema poole sõjasurnud, keda valikuliselt kogutakse vennashauda (50). Novellis „Sinised mäed I” jõuavad lapsed Sinimägedes „[. . .] uue surnuaia kõrvale jääva vana surnuaiani. Metsik, mahajäetud maalapp mõne viltuvajunud ristiga oli ümbritsetud madalast kivimüürist. Saksa tähtedest ristidel sai aru, et siia polnud maetud omad” (61). Novellis „Sinised mäed II” on sedasama kalmistut kirjeldatud 1944. aasta lahingute ajal korraga nii elavate kui ka surnute asualana, mitmekordse või -kihilise ajapaigana (82). Kuna ohtliku ümbruse tõttu on poisikeste matused Sillamäe elu osa, tundub seepärast kirjeldusvahendeilt kuidagi sellesama surnuaia sarnane, nekropolilaadne ka linna enese kirjeldus esimeses novellis: „Sillamäel elatakse tihedalt üksteise kõrvale, peal ja all; linn koosneb suurtest kommunaalmajadest” (50). Külma sõda kestab: memuaaride autor pole kunagi näinud oma linna mere poolt (Hvostov 2014, 31). Salastatud linna taevas „[. . .] põrises, mürises ja paukus mitmesugust tüüpi lennukeid”, need on aga „omad” (66). Sillamäelgi kõrgub üks kirikulaadne objekt: torni tõttu pühakoda meenutav täitevkomitee hoone. Sillamäe on kloonlinn: kipsist kujud pargis nagu igas Nõukogude Liidu linnas, paraadid nagu Punasel väljakul.²⁸

Hvostovi Sillamäe võiks olla ühtaegu Siia tegelaste-tütarlaste unistuslinn või Ranneti Anne-Mai ja Viktori paradiis, aga ka Siina Aunvärgi kibeda kriitika osaks saav kasarmu-tüüpi asula. Tegelikkus on siin mõnevõrra luitunud. Hvostovi või Beekmani linnapilti süüvides võiks parafraseerida Rannetit: eesrindlased Viktor ja Anne-Mai on muutunud hoolimatuks. Hvostovi tekstide, nii novellide kui omaelulookirjutuse puhul on tugevalt tajutav autori positsioon: esiteks vahendab ta reaalses, aga eksootilist paika; teiseks on ta tekstuaalse representatsiooni vahendamiseks

28 Tüüpprojekt näib olevat üldse omaette ihaldusväärsus: ka Arvi Siig on kirjutanud luuletuse, mis võib kõneleda ühtviisi nii Narvast, Sillamäest või ükskõik millisest rajatavast nõukogude linnast ja kirjeldanud seda, kuidas ehitajatest tütarlapsed istutavad papliallee ja nimetavad puud enda järgi: Veera, Nadežda, Oktjabrina (Siig 1966: 12) – mitte *usk*, *lootus*, *armastus*.

võtteid hoolega valinud (vt Kurvet-Käosaar ja Hinrikus 2013, 100); kolmandaks vahendab ta ka ajastut kui eksootikat.

Ivo Heinloo (2009, 142) kirjandusliku Tallinna paneellinna analüüsis väljatoodud metafooridest sobiksid Hvostovi linna iseloomustama *linn kui kõrb*, aga ka *linn kui surnuaed*. Linnaelanikud on juurteta, aga pidevust üritatakse nende jaoks luua tse-remooniate abil, seejuures on olulisimaks langenud kangelaste püha ja linna ümb-ritseva sõjamaastiku tõlgendamine. Linn on sellest võrsunud. Ühisruumi minna-laskmine on see-eest üks nõukogudeaegsele kirjandusele iseloomulikke tunnus-jooni: korterist väljapoole jääv ruum on hüljatud eikellegimaa (Heinloo 2009, 139). Hvostov toob selle kujundi sisse uustrüki peatükis „Tõde ja *istina*”. Tema Sillamäelt lahkutakse paratamatult, ehkki minejate liikumise suund võib muutuda: „Minu kodulinn asub neljakümne viie kilomeetri pikkuses koridoris, mille idapoolses otsas on Narva ja läänepoolses Jõhvi. Ma ei tea, millises suunas ta praegu liigub. Minu ajal oli suunaks ida” (Hvostov 2014, 24).

Hvostov teeb kirjanduslikus linnas nähtavaks kõrvalisi alasid, mis ühe tänapäe-vase linna juurde kuuluvad, aga kirjandusse jõuavad harvem. Hajutatud linnamaas-tikud on ka Ranneti ja Siia linn koos elektrijaamaga, sinna paratamatult kuuluva, sellest distantseeritud ehitisega. Hvostovil on need pigem Sillamäe äärmise linliku korrapärasuse lõhkujad: „metsikud” rohealad, kalmistud, poolligipääsetavad „ääred” ehk tühermaa. Selliste kohtade rolli on uuritud lastekirjanduses (vt Mug-ford 2012); meenub Pál-tänav poiste krunt Ferenc Molnári romaanist. Ilmneb sel-lise paiga kasutamise tähendus ja varieeruvus, seejuures ka karmus laste omaette maailmas (vt Hvostov 2014, ptk „Oma ruum”, 89, 90 ja ka 2008, 66). Rannet ja Siig loovad oma ehitistega pigem rõhutatult tööstuslinna kujutist.

Kerkib küsimus tööstuslinna või -ala kujutamises üldse. Ranneti kirjeldatud hiiglaslikud mõõtmed näivad Hvostovi kujutatud ehitiste puhul vähenevat; verti-kaalsus on aga kahtlemata tööstuskäitiste kirjeldamisel siingi olemas. Hvostovil lõikub kujutusse ka keskkonnaproblemaatiline mõõde, tööstusjäänukid, nagu näi-teks aheraine- ja tuhamäed, mh nn „Kukruse vulkaani” kirjeldus (Hvostov 2014, 22). Aherainemäed kui selle piirkonna kujutusele sageli iseloomulikud objektid said õigupoolest samuti alguse 1930. aastatel, 1949. aastal märgib Jaan Roos (2001, 271), et Kiviõli oma on „praegu ligikaudu 100 m kõrge”.²⁹ Keskkonnateadlikust vaatenur-gast on neid kirjeldanud ka kanada-eesti kirjanik K. Linda Kivi – kui siledaid ilmetuid koonilisi künkaid, liiga täiuslikke selleks, et olla loomulikud: need on mäed, mis panevad laste juuksed välja langema ja mürgitavad põhjavett (Kivi 1995, 98).

²⁹ Jaan Roos on Kiviõlis viibimise päevikusse talletanud 18. augustil 1949.

Kokkuvõte

Küsisin sissejuhatuses, kuidas on kirjandus ja filmikunst võinud vahendada Kirde-Eesti tööstuslinnade Narva ja Sillamäe ülesehitust pärast II maailmasõda. Siin esitatud valikuline ülevaade ei ole kaugeltki ammendav ning edasise uurimuse käigus tahaksin põhjalikumalt süüvida piirkonna kohta käivatesse tekstidesse. Ida-Virumaa uurimisobjektina võiks pakkuda ruumi ja mälu kategooriate kaudu tänuväärset seni uurimata materjali nii ühe täiesti reaalselt eksisteeriva piirkonna kujutamise viiside kohta ilukirjanduses kui ka ühe mälupaiga ümber koonduvate lugude analüüsi võimalust.

Nendegi tekstide analüüs esitas huvitavat kohamälu konflikti. Siinse valikulise sissevaate alusel võib välja tuua mingil perioodil tekitatud tahtlikku mälukaotust, millegi uue rajamist justkui tühjusse, ja uue kohakujutuse tekitamist retooriliste vahenditega, omakorda mälupaiga tekitamist.

Vaatlesin viise, kuidas täpsemalt on paikkonna nõukogudeaegset linnaehitust kujutatud, alustades sõjajärgsest taastamistööst ning lõpetades Andrei Hvostovi tagasisivaatega oma nõukogudeaegsele lapsepõlvelinnale. Käsitletud tekstid on loomult väga erinevad; nii esineb tekstinäidetes omaeluloolisi tekste, mida ei saanud nõukogude ajal avaldada ja millel on seetõttu sündmustega suur distants, aga ka tööstuspiirkonna rajamist selle vahetus kaasajas kujutavaid allikaid. 1950. aastate lõpus on kohakujutust tekitatud jõuliselt retooriliste ja rituaalsete vahenditega, mälestustes esitatud vahetu sõjajärgne ülesehitustöö jääb kõnelema pigem endasepööratult, üheks märksõnaks on tühjus. Siin vaadeldud tekstide puhul paljastub ülesehitusajaloo keerukus ja teatav kodeeritus. Võimalik on, et noore autori optimismi tagant või olupoliitikast lähtuva teksti õmbluskohtadest vilksatab reaalsuse lõhestunud kujutamise probleeme või kohandumist. Või avaldub siin sotsrealistlikus kunstiski kohatavat varjatud allteksti – otsekui pühapaistega kroonitud ehitajad on sageli hoopis sunnitöölised, nii et neile omamoodi sobibki ikooni halo.

Kuidas on kirjeldatud sel perioodil tööstuslinna? Kirjelduslike parameetrite puhul saab kindlasti nimetada vertikaalsust, rõhutagu seda siis kas purunenud Georgi vabrik Narvas, stalinistlik kirikutorniga Sillamäe täitevkomitee hoone, tuhamäed või elektrijaama mõõtmatud hiigelkorstnad, ja ihaldusväärset võimsust, mis sealsamas lahustub hvostovlikuks pidetuks eikellegimaaks, läbisõidukoridoriks, Vladimir Beekmani tegelase Siina Aunvärgi nõgestes kasarmuteks. Hiigelhoonete ajajärk Nõukogude Eesti ehituskunstis on kahtlemata imposantselt esindatud just Balti elektrijaama ehitust saatvate kirjandus- ja filmitekstide kaudu. Ida-Viru nõukogudeaegse linnakeskkonna kirjeldus annab ühtlasi pildi sellest, kui mitmekülgne on üks kirjanduslik linnaruum. Kirjandusliku linna mõiste on kõnealustes tekstides avar. Linna juurde kuuluvad erisuguse funktsiooniga alad-objektid: näiteks seda

valgusega varustav elektrijaam, kaevandus, surnuaed, võsane järsak, vangilaager, veehoidla alla uppunud mets ja vangistatud kosk. Purustatud Narva (või Kirde-Eesti üldse) on tuntavalt millegi laiema sümbol. Sümbolväärtust süvendavad tekstid, mis paiga minevikku eitavad või tühistavad. Enesenarratiivi ümber koha loomine ei ole mitmes siinses tekstides mitte niivõrd ühe kindla paiga loomine, kuivõrd mingi üldistusastmega mälupaiga tekitamine.

„Sillamäe passiooni“ lõpetab Eesti nimetamine „Ütlematajätmise Vabariigiks“ (Hvostov 2014, 399). Nõukogude perioodi kujutava paikliku (linna)kirjanduse uurimine on kahtlemata võimalus neid ütlematajätmise vähendada, aga võimalus vaadelda ka mälumündi kaht poolt: unustamist või meenutamist kui tahtlikke protsesse.

Allikad

Agapova, E. 1968. „Uute traditsioonide loomine.“ – *Meie komsomol. Artikleid ELKNÜ ajaloost*, koostanud Karl Siilivask, 209–241. Tallinn: Eesti Raamat.

Applebaum, Anne. 2018. *Punane näjahäda. Stalini sõda Ukrainas*. Tõlkinud Kalev Lattik. Tallinn: Varrak.

Beekman, Vladimir. 1986. *Narva kosk*. Tallinn: Eesti Raamat.

———. 2008. *Alles see oli...* Tallinn: Tänapäev.

Bianca, Stefano. 2010. „Historic Cities in the 21st Century: Core Values for a Globalizing World.“ – *Managing Historic Cities*, koostanud Ron van Oers ja Sachiko Haraguchi, 27–33. Paris: UNESCO World Heritage Centre.

Brüggemann, Karsten. 2004. „Der Wiederaufbau Narvas nach 1944 und die Utopie der „sozialistischen Stadt“.“ – *Narva und die Ostseeregion. Narva and the Baltic Sea Region. Beiträge der II. Internationalen Konferenz über die politischen und kulturellen Beziehungen zwischen Russland und der Ostseeregion (Narva, 1.–3. Mai 2003). Papers presented at the II International Conference on Political and Cultural Relations between Russia and the Baltic Region States (Narva, 1–3. May 2003)*. *Studia humaniora et paedagogica collegii Narovenssis* 1, koostanud Karsten Brüggemann, 81–103. Narva: Tartu Ülikooli Narva Kolledž.

Carius, Otto. 2009. *Tiigrid poris. Tankikomandöri mälestused*. Tõlkinud Külli Puumeister. Tallinn: Grenader.

Clark, Katerina. 2000. *The Soviet Novel. History as Ritual*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press.

ErlI, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan.

Feršel, Anne-Ly ja Eva-Liis Tuvi. 2011. *Hoiualadega jõed Virumaal 2. Narva jõgi*. Tartu: Keskkonnaamet.

Frey, Magnus P. 2015. „P. Magnus Frey mälestused Narva sõjavangilaagritest raamatust „Ja nii saabus lõpp. Minu elamused Nõukogude sõjavangilaagrites.““ – *Sõda ja sõjajärgne Narva linnamaastikus. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 16, toimetanud Merike Ivask, 169–191. Narva: Narva Muuseum.

Haavaoks, Paul. 1978. „Komsomoli ehitatud.” – *Noorusaated. Kogumik ÜLKNÜ 60. aastapäevaks*, koostanud Vello Pilt, 49–65. Tallinn: Eesti Raamat.

Heinloo, Ivo. 2009. „Paneellinn eesti proosas 1970.–1980. aastatel.” – *Keel ja Kirjandus* 52 (2): 135–145.

Hennoste, Tiit. 2018. „Kirjandus kui vastupanu Nõukogude Eestis Teise maailmasõja järgsel perioodil.” – *Ajalooline Ajakiri* 2/3 (164/165): 225–251. <https://doi.org/10.12697/aa.2018.2-3.06>.

Hvostov, Andrei. 2008. *Võõrad lood*. Tallinn: Tänapäev.

———. 2014. *Sillamäe passioon*. Tartu: Petrone Print.

Ivask, Merike. 2015. „P. Magnus Frey ja tema meenutused Narva sõjavangilaagritest.” – *Sõda ja sõjajärgne Narva linnamaastikus. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 16, toimetanud Merike Ivask, 159–168. Narva: Narva Muuseum.

Juske, Jaak. 2018. „Jaak Juskega kadunud Eestit avastamas: kuidas Moskva olümpiamängud hävitasid Narva katoliku kiriku.” – *Delfi. Forte*, 16. juuni. <https://forte.delfi.ee/news/juskegaavastamas/jaak-juskega-kadunud-eestit-avastamas-kuidas-moskva-olupiamangud-havitasid-narva-katoliku-kiriku?id=82665009>.

Kaasik, Peeter. 2012. *Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõjajärgsetel aastatel ning sõjavangide kinnipidamissüsteem Eesti näitel ja hinnang sõjavangide kohtlemisele rahvusvahelise õiguse järgi*. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn University. Dissertations on humanities 29. Tallinn: Tallinna Ülikool.

———. 2013. „Kombinaat nr 7 rajamine ja selle juures tegutsenud tööüksused peale Teist maailmasõda.” – *Ajalehest uraanitehaseni. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 14, toimetanud Merike Ivask, 173–203. Narva: Narva Muuseum.

Kalda, Maie. 2010. *Debora ja vennad*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Kaljundi, Linda ja Helen Sooväli-Sepping. 2014. „Sissejuhatus. Eesti maastiku ja mälu uurimise rajajooni.” – *Maastik ja mälu. Pärandilooma arengujooni Eestis*, koostanud ja toimetanud Linda Kaljundi ja Helen Sooväli-Sepping, 7–35. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Kallas, Vaino. 2013. „Mälestused. Meid toodi Siberist Sillamäe tehast ehitama.” – *Ajalehest uraanitehaseni. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 14, toimetanud Merike Ivask, 204–233. Narva: Narva Muuseum.

Kallast, Kadri. 2019. „Kas Ateenat ei ole enam?” – *Sirp*, 17. mai.

Lauri, Lembit. 1995. „Kirjutamata memuaare: Vaino Kallas.” – *ERR arhiiv* (veebileht). Eesti Raadio fonogramm, eetris 3. mail. <https://arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-vaino-kallas>.

———. 2006. „Kirjutamata memuaare: Vaino Kallas.” – *ERR arhiiv* (veebileht). Eesti Raadio fonogramm, eetris 18. märtsil. <http://194.36.162.160/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-vaino-kallas>.

Kalm, Mart. 2001. *Eesti 20. sajandi arhitektuur. Estonian 20th century architecture*. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus.

Kivi, K. Linda. 1995. *If Home is a Place*. Vancouver: Polestar.

Kulli, Jaanus. 2012. „Bernhard Linde. Noor-Eesti voorülem.” – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 1/2. *Noor-Eesti kümme aastat: esteetika ja tähendus*, koostanud Marin Laak ja Sirje Olesk, 218–228. <https://doi.org/10.7592/methis.v1i1-2.468>.

Kuningas, Henry. 2015. „Hiilgava tuleviku poole. Stalinistlikud utoopialinnad põlevkivibasseinis.“ – *Sõda ja sõjajärgne Narva linnamaastikus. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi toimetised 16, toimetanud Merike Ivask, 245–265. Narva: Narva Muuseum.

Kurvet-Käosaar, Leena ja Rutt Hinrikus. 2013. „Omaelulookirjutus taasiseseisvumisest nullindateni.“ – *Methis*, nr 11. Nullindate erinumber, koostanud Piret Viires ja Priit Kruus, 97–115. <https://doi:10.7592/methis.v8i11.1004>.

Kõiv, Henri. 2016. „Eesti venelaste kollektiivse mälu avaldumise vormid Andrei Hvostovi „Sillamäe passioonis“.“ – *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. *Studia litteraria Estonica* 18, toimetanud Leena Kurvet-Käosaar ja Marin Laak, 144–162. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kylauudis. 2012. „Saklas meenutati Eesti esimese kolhoosi sündi.“ – *Kylauudis.ee* (veebileht), 23. oktoober. <http://www.kylauudis.ee/2012/10/23/saklas-meenutati-est-estimese-kolhoosi-sundi/>.

Loddes, Ene ja Mall Sirge, koost. 1979. *Komsomoli löökehitused. Kirjanduse soovitusnimestik*. Tallinn: Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklik Raamatukogu.

Lorberg, S. 1968. „Tööka argipäeva kangelaslikkus.“ – *Meie komsomol: artikleid ELKNÜ ajaloost*, koostanud Karl Siilivask, 168–208. Tallinn: Eesti Raamat.

Mandel, Aive. 2011. „Eesti kirjanike loomingulised komandeeringud stalinismi ajal.“ – *Ajalooline Ajakiri*, nr 2 (136), 153–187.

Mertelsmann, Olaf. 2007. „Ida-Virumaale sisseerandamise põhjused pärast Teist maailmasõda.“ – *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (119), 51–74.

Mikiver, Mikk. 1995. „Kommentaare Eesti filmile: Vihmas ja päikeses.“ – *ERR arhiiv* (veebileht). Eesti Raadio fonogramm, eetris 22. veebruaril. <https://arhiiv.err.ee/vaata/kommentaare-est-est-filmile-vihmas-ja-paikeses>.

Mugford, Katy. 2012. „Nature, Nurture; Danger, Adventure; Junkyard, Paradise: the Role of Wildscapes in Children’s Literature“. – *Urban Wildscapes*, toimetanud Anna Jorgensen ja Richard Keenan, 80–95. London; New York: Routledge.

Mälk, Magnus. 1952a. „Saateks.“ – *Kommunismi suurehitustel. Eesti nõukogude kirjanike koguteos*, koostanud Magnus Mälk, 3–4. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Mälk, Magnus, koost. 1952b. *Kommunismi suurehitustel. Eesti nõukogude kirjanike koguteos*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Nirk, Endel. 1991. „Põgusused. Meenutusi kirjanduslikest tutvustest.“ – *Looming* 1: 76–86.

Orgulas, Jaanus. 1995. „Kommentaare Eesti filmile: Vihmas ja päikeses.“ – *ERR arhiiv* (veebileht). Eesti Raadio fonogramm, eetris 22. veebruaril. <https://arhiiv.err.ee/vaata/kommentaare-est-est-filmile-vihmas-ja-paikeses>.

Paluoja, Silvia. 2010. „Vaino Kallas kirjutab raamatuid ja loob laule.“ – *Pärnu Postimees*, 23. veebruar.

Peirumaa, Rita. 2004. *Hruštšovi aja „sula“ ning muudatused ENSV kunstipoliitikas ja -elus 1950. aastate teisel poolel*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. <https://dSPACE.ut.ee/handle/10062/502>.

Printsmann, Anu, Mait Sepp ja Aarne Luud. 2012. „The Land of Oil-Shale: The Image, Protection, and Future of Mining Landscape Heritage.“ – *Locality, Memory, Reconstruction: The Cultural Challenges and Possibilities of Former Single-industry Communities*, toimetanud Simo Häyrynen, Risto Turunen ja Jopi Nyman, 180–196. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Rannet, Egon. 1959. „Vihmas ja päikeses.“ – *Looming* 7: 980–1027.

- Raudsepp, Anu. 2016. „Leevaku hüdroelektrijaama taastamine komsomoli löökehitusena 1947 – müüt või reaalsus?” – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat = Annales Litterarum Societatis Esthonicae*, 73–98. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Roos, Jaan. 2001. *Läbi punase öö III. 1948. ja 1949. aasta päevik. Lisa: 1944. aasta lõpp*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Ross, Johanna. 2018. *Aira Kaalust Mari Saadini. Nõukogude eesti naisarenguromaan ja selle lugemisviisid*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 17. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ruškis, Valentin. 1961. *Jutustus kangelasteost*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Sakova, Aija. 2017. *Valu, mälu, kirjandus. Kirjanduskriitikat ja vestlusi aastatest 2004–2017*. Tallinn: EKSA.
- Salum, Ants. 1988. „Mälestusi H. Talvikust.” – *Vikerkaar* 3 (7): 58–62.
- Sepp, Heili. 2019. „Joaoru teljed. Kild kirjutatud Narvast.” – *Looming* 10: 1458–1477.
- Siig, Arvi. 1966. *Reporter värsikaameraga. Luuletusi 1962–1964*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Sikk, Rein. 2013. „Fjodor Šantsev taastas kadunud Vana-Narva.” – *Eesti Päevaleht*, 1. veebruar.
- Talivee, Elle-Mari. 2011. „Kadunud linnade lugu eesti proosakirjanduses.” – *Kõnetav kultuur*, toimetanud Rein Veidemann ja Öne Kepp, 65–80. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- . 2017. „Narva: A Literary Border Town.” – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 151–172. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62719-9_8.
- Talvik, Heiti. 1924–1938. „Üheksa kirja Friedebert Tuglasele. 1. I 1924 – 12. IX 1938.” Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 245, m 63: 14.
- Tuan, Yi-Fu. 1990. *Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*. New York: Columbia University Press.
- Tuglas, Friedebert. 2014. *Kriitika IX. Kriitika X. Kogutud teosed 11*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Undusk, Jaan. 2013. „Sotsialistlik realism ja sürrealism.” – *Vikerkaar* 28 (6): 39–61.
- Vaarandi, Debora. 2006. *Aastad ja päevad. Nooruselugu*. Tallinn: Tänapäev.
- Vennik, Eliis. 2014. „Balti elektrijaam tähistab täna 55. sünnipäeva.” – *Eesti Energia. Uudised* (veebileht), 30. detsember. <https://www.energia.ee/uudised/avaleht/-/newsv2/2014/12/30/balti-elektrijaam-tahistab-tana-55-sunnipaeva>.

Elle-Mari Talivee – PhD, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur ja muuseumiosakonna juhataja. Lisaks töötab ta projektijuhina Eesti Kirjanduse Teabekeskuses. Tema doktoritöö uuris linnade kujutamist eesti kirjanduses 19. ja 20. sajandi vahetusel, see teema on jäänud üheks põhilistest uurimissuundadest ka praegu. Kirjandusliku linna kõrval paelub teda keskkonnaajalugu.

E-post: [ellemari\[at\]utkk.ee](mailto:ellemari[at]utkk.ee)

On the Reconstruction of the Ida-Virumaa Region in Post-War Literature and Film

Elle-Mari Talivee

Keywords: literary urban studies, history, Narva, Sillamäe, socialist realism, memory studies

The article observes literary depictions of two towns in North-East Estonia, Narva and Sillamäe, both of which were reconstructed as industrial towns after World War II, in fiction, life writing and a film script, as well as in a feature film made on the basis of the latter. The texts are simultaneously engaged in the making of landscape and the creation of local memory after the region's dramatic change caused by the war.

Ida-Virumaa became an industrial region in the second half of the nineteenth century; the Kreenholm textile factory was one of the world's largest by the end of the century. In 1916, industrial mining for oil shale was started in North-East Estonia. Oil shale was a strategic resource in World War II as well. In 1944, with the second occupation of Estonia by the Soviet Union, uranium mining was started as a secret object of interest for the military industry.

The historical town of Narva was almost completely destroyed in World War II. Few buildings were restored, while the city was filled with blocks of flats typical of the Soviet period and the historical street network was transformed significantly. Still, Narva did not become a utopian Stalinist city – in Estonia, the only example of the latter is Sillamäe, a closed city built according to an all-Union standardised project, that attempted to embody an image of Communist happiness.

Postwar literary depictions of Narva have often proceeded from the baroque city centre that has become a separate symbolic site of memory. In the more recent past, different genres have started to complement one another, different periods have been compared and, as a result, representations of various spaces have received a more analytic artistic treatment that connects the pre-war period with the post-war one.

The first set of texts discussed here consists of POW memoirs of the immediate post-war reconstruction works, set down some decades later. After that, contemporary reflections of the reconstruction in Soviet Estonia in the 1950s–1960s are considered. Finally, attention is paid to texts that comment on the reconstruction era from a larger temporal distance: a backward look at Soviet-time Sillamäe from 2011 (expanded edition 2014) by Andrei Hvostov, a journalist with a degree in history, who spent his childhood in the town. Hvostov's memoirs and his short stories on similar topics that were published earlier serve as attempts at parallel interpretations of several possible local memories. A work that in a way unites all three periods is Vladimir Beekman's novel *The Narva Waterfall* (1986). Its protagonist Siina Aunvärk was born and grew up in Narva, left the war-ravaged city and criticises harshly the changes that have taken place in the city.

The examples of memoirs, retrospective autobiographical texts and sources reflecting their contemporary period also reveal how industrial cities of the Soviet era have been depicted in different periods. An analysis of the texts discloses the transformation of the prewar landscape into an industrial one, the contradictory nature of its descriptions, as well as the dependence of the latter on the time of writing. Examples are given of the possibilities of representing large-scale industrial constructions that significantly also involve not just the creation of new values but also the way of doing this – reflect-

ing the work of the *udarniki* of the Young Communist League. According to Katerina Clark's typology of Stalinist novels, one of the texts observed, the film script concerning the shock workers' building of the Baltic Thermal Power Plant to which members of the Young Communist League contributed, can be categorised as the most widespread and ritualised type of Soviet fiction, the so-called production novel.

The selection of texts discussed in the article is by no means exhaustive and the Ida-Virumaa region may offer fruitful material for future studies using the categories of space and memory, both as regards ways of describing a real region in literature as well as analysing the stories clustered around a site of memory. The notion of a literary city emerging in the texts is broad, as areas and objects with different functions form part of it. The texts examined display an interesting conflict in spatial memory: a deliberate loss of memory induced during a certain period and the creating of something new as if into a void can be emphasised as rhetorical devices can be used to bring forth a new spatial representation, a site of memory in its own right.

Elle-Mari Talivee – PhD, Senior Researcher and Head of the Museum Department at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences. She also works as a project manager at the Estonian Literature Centre. Her doctoral thesis sought answers to why, how, and by whom the urban environment was depicted in Estonian prose during 1877–1903. The city in literature is still one of her main research interests, and she is also deeply interested in environmental history.

E-mail: [ellemari\[at\]utkk.ee](mailto:ellemari[at]utkk.ee)

Enam kui kahanevad postindustriaalsed linnad: Detroiti ja Narva linnaruumilised kestvused¹

Tarmo Pikner

Teesid: Artikkel mõtestab kogemuspõhiste lugude kaudu kahaneva linna olemust, mida sageli määratletakse eelkõige majanduspoliitiliste katkestuste ja kahaneva rahvaarvu kaudu. Kahte autobiograafilist jutustust kõrvutav temaatiline sisuanalüüs toob esile Detroiti ja Narvaga seonduvad linnalisuse-kogemused, mis ilmestavad postindustriaalseid muutusi. Struktuurse kriisi kontekstualiseerimine linnade kahanemises näitab omakorda mitmeid linnaruumilisi kestvusi ja alternatiive otsivaid kultuuripraktikaid. Linnalisuse ümbermõtestamine avaldub siin ruraalsete omaduste ja piiride esitamisega linnamaastikes. Ilukirjanduslike jutustuste ja nende kaudu esitatud lugude põimimine kahanevate linnade uurimusse võimaldab märgata kriisi mõjude ambivalentsust ning seejuures uurida kompleksset mitmesuunalist linnastumist.

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16201

Märksõnad: kahanev linn, kriis, postindustriaalsus, Detroit, Narva, linnalisus

Sissejuhatus

Linnade kujunemises on täheldatav teatud tsüklilisus – kasvamine vaheldub kahanemisperioodidega, luues eeldusi uutele algustele või kinnistades võimalikke alternatiive. Linnade kasvamine ja modernsus on lahutamatu osa tööstusrevolutsioonist, mis kujundas ruumi ja elukorraldust paljuski tootmisest lähtuvalt. Kasvamise ja arenemise kõrval jäid ja jäävad praegugi mõned linnad tööstuse lõksu. Käesolev artikkel vaatleb lähemalt kaht sellist linna – Narvat ja Detroiti. Üks ajend selle artikli kirjutamiseks oli aimdus, et postindustriaalsete linnade arengu vaatlemine nähtuse „kahanev linn“ (Rieniets 2009) kaudu ei esita linnadest mitmekülgselt, kogemusi ja eripalgelisi muutumisviise haaravat pilti. Kahanev linn võib kaasa tuua mõningaid „maastikulisi katkestusi“² (Miles-Watson jt 2015), mis mõjutavad elukorralduse ajalist ja ruumilist kujunemist. Kuid need katkestused pole kunagi totaalised ning osaliste katkestuste kõrval toimivad kultuurilised kestvused, mistõttu

1 Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri personaalse uurimistoetuse rühmagrant PRG398 „Maastikuline lähenemine rurbaansusele“. Täna teemanumbri toimetajaid, Kadri Kasemetsa ja retsensente vajalike kommentaaride eest.

2 Rebenenud linnamaastikest kui katkestustest räägib Ene-Reet Sooviku artikkel käesolevas Methise numbris (lk 59–84).

„ruum on ajast läbi imbunud“ (Massey 2006, 46) ning maastikes kohtuvad seega erisuunalised muutumistrajektorid ja liikumised.

Artiklis keskendun tööstusjärgsete katkestuste tõlgendamisele kirjanduslikes lugudes, lähtudes järgmistest küsimustest: millised on kahaneva linna omadused, kuidas mitmelaadiline kahanemine linnaruumi ja selle kogemist vormib ning millised alternatiivid ilmnevad tuleviku osas. Kirjanduslikke lugusid tööstus(järgsetest) linnadest vaaten osana kogemusliku ruumi loomisest (Shapiro 2010), mis seostub linnade kahanemise, ruumiliste kestvuste ja pärandi materiaalsuse protsessidega (DeSilvey 2017; Massey 2005). Rõhuasetus on kirjanduslikel allikatel, mis esitavad kogemusliku vaate kahe linna muutumisest. Narva osas kasutan Katri Raigi (2013) autobiograafilist teost „Minu Narva“ (kirjastuse Petrone Print „Minu“-sari). Detroiti oludesse annavad sissevaate ajakirjanik Francesca Berardi³ kogemused linnast raamatus „Detour in Detroit“ (2015), illustreerinud Antonio Rovaldi. Nimetatud teosed on autobiograafilised jutustused postindustriaalses linnas elamisest teatud eluperioodil, raamatud, mis „on kirjutatud meelega sellesse ruumi sisse, selles paiknema, sellest lähtuma ja just nimetatud ruumis lahendusi leidma“ (Talivee 2012, 173). Vaadeldavad raamatud sisaldavad seoseid ja viiteid varem neist linnadest kirjutatud ilukirjandusele,⁴ mida siinkohal põhjalikumalt ei käsitleta.

Ilukirjandustekstide kasutamisel kahaneva linna tõlgenduste analüüsis on silmnähtavat potentsiaali. Siin uuritud lood kõnelevad mõlemad järsust tööstusjärgsest muutusest vägagi erinevates ja üksteisest kaugel asuvates linnades. Autorite tähelepanekud ja kogemused pärinevad 21. sajandi esimesest kümnendist, mis võimaldab esile tuua sarnaseid tunnusoone ja rõhuasetusi üldisema postindustriaalse muutuslaine kogemises. Vaadeldavate linnade geopoliitiline positsioon lisab tööstusjärgsele dünaamikale omakorda mitmeid piiritlemise aspekte, mis ruumilist koosolu väljendavad. Mõlemat raamatut analüüsid esmähgiks tähele panna tähenduslikke seoseid ja situatsioone, mida jutustustes esitatakse koos linnaruumi ja linnalisuse muutumise kirjeldamisega. Lähtuvalt eelpool toodud küsimustest olid fookuses kahaneva linna omadused, mis omandasid konkreetsemad piirjooned kirjeldatud kohtumiste ja nähtud objektide kaudu. Kahaneva linna omaduste kvali-

3 Francesca Berardi külastas Narvat 2018. aasta augustis ning rääkis põgusalt oma raamatust Narva Kunstiresidentuuri linnaruumi uurimise üritusel nimega Narva Urban Lab „NARVA – DETROIT: Postindustriaalsed piirilinnad – kuhu edasi?“ 24.–25. augustil.

4 Näiteks viitab Berardi oma jutustuses mitmetele Detroiti käsitlevatele ilukirjandustekstidele: Amy Elliott Bragg, „Hidden History of Detroit“ (2011); Andy Linn, Emily Linn ja Rob Linn, „Belle Isle to 8 Mile: An Insider's Guide to Detroit“ (2012); Yves Marchand ja Romain Meffre, „Ruins of Detroit“ (2010). Raik toob ära otsese viite raamatule „Narva legendid“, mille on koostanud Mall Hiiemäe, Tanel Mazur ja Katri Raik (2002).

tatiivses sisuanalüüsis kujunesid alateemadeks ruraalsus, kahanemises muutuv sotsiaalsus, poliitilised piirid ning tuleviku trajektoorid. Arutletud on ka kahaneva linna fenomeni üle, tuues esile seoseid kriisi mõistega.

Kahanev linn mõistena ja struktuurse kriisi koorem

Linnastumise üleilmses laines oleks kohane tähele panna, et paljud väiksema ja keskmise suurusega linnad maailmas hoopis kahanevad või on teatud perioodidel läbi elanud märgatavaid kriise. Linnade kahanemise protsessid ja nende protsesside representeerimine tõstatavad küsimusi n-ö „heast linnast“, mida enamasti kiputakse käsitlema progressi ja kasvamise võtmes (Cohrane 2007; Rieniets 2009). „Kahaneva linnana“ mõistetakse linnalist ala, olgu see siis väiksem linnake või terve metropol, millele on osaks saanud elanike vähenemine, majanduslik allakäik, töökohtade vähenemine või sotsiaalsed probleemid kui „struktuurse kriisi sümptomid“ (Martinez-Fernandez jt 2012, 214). Selline ulatuslikum kriis saab omale rolli ka ühiskondlikes protsessides ja kirjanduslikes lugudes, mis tekitavad omakorda mitmeid seoseid. Rieniets (2009) toob esile mitmeid kahaneva linna tekkepõhjusi, mis sunnivad linnaelanikke kohanema vähem intensiivse ja hõredama infrastruktuuriga (teed, hooned, koolid, ühistransport). Tekkepõhjused varieeruvad riigiti, aga siduvaks suundumuseks on globaliseerimine, kujundades kahanemise globaalseid ilminguid. Ida-Euroopa linnade puhul langevad kokku tööstuse hääbumine, eeslinnastumine, postsotsialistlik transformatsioon ja demograafiline muutus, mistõttu on tekkinud omapärane kooslus muutumistendentsidest kahanevate linnade kontekstis (Martinez-Fernandez jt 2016). Ameerika Ühendriikide kahanevate linnade olulise mõjutegurina tuuakse välja postindustriaalseid protsesse, mis on tekitanud hüljatud kummituslinnu ja väheneva rahvaarvuga tööstuskeskusi (nn roostevööndi (*Rust Belt*) linnad, sh Detroit). Rahvusvahelistes võrdlusuuringutes esitatakse kahaneva linna peamise näitajana elanike arvu märkimisväärset langust administratiivsel territooriumil, mida presenteeritakse väikese mõõtkavaga kaartidel (vt Martinez-Fernandez jt 2016). Sellise üldistusega käsitlustes ei ole võimalust põhjalikumalt esile tuua viise, kuidas linna kahanemise eri aspektid linnalisuse kogemist ja kriisi olemust (taas)loovad.

Siinkohal tuleks süüvida kriisi ja kahaneva linna seostesse. Kriisi saab käsitleda majandusliku, kultuurilise, sotsiaalse ja/või poliitilise elu taastootmise katkestusena, millel on ajalised ja ruumilised aspektid (Gregory 2000). Nimetatud struktuursed katkestused võivad tekitada võõrandumist igapäevasest keskkonnast, kultuurilist segregatsiooni ja elanikkonna väljarännet ning väljenduda kahanevas linnas mitmete suundumustena. Kriisi lähtepunktina võib vaadelda ka inimeste ärksaid ja iseseisvust taotlemaid (emantsipatiivseid) praktikaid, s.t kriisi olemus pole sot-

siaalne eraldatus, vaid hoopis sotsiaalne võitlus ja avalik tegevus (O'Connor 1981; Staeheli ja Mitchell 2008), mis otsib poliitilisi alternatiive. Seega on kriisid vahetuvate poliitilis-majanduslike mõjujoonte kombinatsioonid ning nende taaskinnistamine poliitilises ja sümboolses sfääris, luues tingimusi esilekerkivatele alternatiividele (Callaghan jt 2014; vt ka Rancière 2004). Seetõttu võiks kahaneva linna suundumusi vaadelda n-ö seest väljapoole, mis toob emantsipatiivsed rohujuuretasandi initsiatiivid ja kultuurilised kestvused kokku struktuurse kriisi tingitud (osaliste) katkestustega.

Elukeskkonda radikaalselt muutvate kriiside puhul on oluline mõista kogetud ruumi, sest kõigil pole võimalust või soovi (kodukandist) lahkuda ning kahanevad infrastruktuurid ja varemed võivad kogukonnaliikumisi hoopiski mobiliseerida (DeSilvey 2017; Staeheli ja Mitchell 2008). Võib väita, et linnalise ala kahanemine kui laiema kriisi ilming võib üht-teist lisada linna semiootilisele potentsiaalile, „linna keelele“⁵, mis kõneleb topograafia, kliima ja arhitektuuri ning ka linna ajalooga seotud kunstitööde kaudu (Venclova 2015, 39). Caitlin DeSilvey (2017) toob välja hoole ja entroopia vormid, mis on seotud materiaalse pärandilooma protsessidega. Linnade kahanemine ja laiemalt uuendamine eksisteerib kahtlemata koos kohapõhise hoolega, s.t inimestel endil tuleb mitmed asjad korda teha ja püüda head igapäevaelu alal hoida. Nähtamatu sfäär asjade katkioleku ja kordatehtu vahel on sageli see, mis võimaldab linna eest hoolt kanda ja kultuurilisi taaskasutuse viise luua (Graham ja Thrift 2007). Mustamäe eluolu kirjandusliku esitluse põhjal on väidetud, et „ehitamine ja remonditöö on üks „autentsemaid“ ruumilooma viise, see on oma kohalolu surumine ruumi, katsudes kõiki nurkasid pintsli, haamri või saega“ (Annus 2015, 85).

Elanike vähenemine ja hoonete ning kohtade hülgamine vähendab linnaruumile omast sotsiaalset tihedust ja intensiivsust. Rohtu kasvanud tühermaade kooslused ning taaskasutuse ajutised sekkumised põimivad linna olemusse sotsiaalse looduse ja äärealad (Gandy 2013; Pikner 2014). Selliste protsesside märkamiseks ja analüüsiks tuleks linna vormi asemel keskenduda linnalisuse dünaamilistele omadustele, mis integreerib fragmentaarset seoseid looduse ja ruraalsusega (Angelo 2017; Ruddick jt 2018). Kahanevate linnade mitmetahulise muutumise ja selle mõjude kogemise analüüs peaks võimaldama täiendada globaalse linnastumise käsitlustes linnalisuse-ruraalsuse seoseid ning esile tuua kogemuspõhiseid kohti üldisemas elukeskkondade muutumises.

5 Siinkohal on Venclova lähtunud Vladimir Toporovi loodud terminist *linna tekst*, mida käsitlesid ka mitmed Tartu-Moskva semiootikakoolkonna liikmed.

Häälestus linna muutuste kogemiseks: kahe jutustuse lähtekohad

Linnastumine ja linnad mõjutavad sotsiaal-ruumilisi suhteid ning kujundavad selle kaudu kooselamise või koosolu sfääre, mis samaaegselt ühendavad ja ka eraldavad (Sloterdijk 2004; Pikner 2015). Ühendamise ja eraldamise samaaegsus tuleb esile ka vaadeldavates jutustustes, sest Detroit ja Narva paiknevad riikide piirialal, kus linnalisus eksisteerib koos geopoliitiliste turbulentsidega. Jutustuste analüüsimisel ei seata territoriaalseid piire linnaruumi-kogemuse ja kahaneva linna raamistuseks, vaid piiritlemise aspektidel lastakse esile tulla erisuguste situatsioonide ja kohtumiste kaudu. Piirid on moodustuvate ruumiliste suhete, mäletamise ja koosolu lahutamatu osa (Jauhiainen ja Pikner 2009; Nugin jt 2019; Paasi 1996; Remm 2015), toimides nii geopoliitiliste riigipiiride kui ka tänavaruumi tasandil. Kirjanduslikud tekstid esitavad selliseid koosolu sfääre lugudes, mis võivad joonistada keerukaid aegruumilisi suhteid või areneda lineaarselt, autobiograafilised lood seostatakse enam subjektiivsete kogemustega. Kogemuspõhiste maastike esitamisel tekstides tulevad esile igapäevaste kohtade aegruumilised olemused, mis loovad terviklikkust ja mõjutavad sündmuste toimumist (Remm ja Kasemets 2019; vt ka Lindström jt 2014). Selliseid koosolu linnaruumilisi aspekte püüan vaadelda ka edaspidi käsitletavates autobiograafilistes jutustustes, mille üheks osaks ongi kestvused ja piirid, mis häälestavad autoreid tähenduslikke kohti ja kohtumisi märkama. Seejuures võib jutustuses esineda mitut tüüpi ruumistavaid kirjeldusi, näiteks „kaardid“ kui nägemine (kohtade korra tundmine) ning „retked“ kui minemine (ruumistavad aktsioonid) (de Certeau 2005, 180–184).

Käsitletavate raamatute autoritel on Narva ja Detroiti lugude kirjutamiseks mõnevõrra erinev lähtekoht ja häälestus, mis mõjutab lugude rõhuasetusi. Mõlemad on naisautorid ja nad tunnevad siirast huvi linna vastu, kuhu nad on vabatahtlikult elama asunud. Ent kogemuste ajahorisont on raamatutes pisut erinev, sest Francesca Berardi elas Detroitis palju lühemaid perioode. Ta tuli teadlikult linna, et sellest raamat kirjutada, ning lõi sotsiaalseid kontakte oma kavatsusest lähtuvalt. Katri Raik kirjutas oma loo Narvast umbes kümneaastase kogemuse põhjal ja n-ö kõrvaltegevusena, töötades haridusasutuse juhina. Tema loos avaneb Narva linn teatud perioodil sotsiaalse „allveelaevana“ (Raik 2013, 23): selle moodustas turvaline sõprade ja kohtade ring, mis võimaldas piisavalt sotsiaalsust võõras linnas. Erisugused lähtekohad ja kogemuste ajahorisondid on mõjutanud ka raamatute stiile. Jutustus Detroitist põimib etnograafilisi vaatlusi, jutuajamisi ja ka vanu fotosid, üritades eesmärgipäraselt linnaruumi kihistusi mõista ja representeerida. Raamatut illustreerivad lisaks fotograaf Antonio Rovaldi fotod, kes on esile toonud jutustuses osalevaid karaktereid ja isiklikke hetki justkui kõrvalises tänavaruumis, välditud on varemete liigset eksponeerimist. Narva lugu esitatakse igapäeva-

seikade ja sündmuste kaudu pikema aja jooksul, see räägib enese positsioneerimisest uues elukohas ja sotsiaalsetes suhetes. Jutustusele on lisatud fotomaterjali Irina Kivimäelt, mis keskendub Narva linnaruumis toimuvatele sündmustele ning kujutab ka mõnd igapäevast situatsiooni. Mõlemad autorid esitavad emotsionaalselt laetud kohtumisi ja seikasid, kuid säilitavad ühtlasi nende linnadega teatava distantse ega pürgi olema „kohalikud“. Selline distantseeritus ei välista linnast hoolimist ning kaasaelamist inimeste lugudele. Samal ajal antakse mõista, et koosoluperiood vaadeldavate linnadega on ajutine ja see loob sisseelamiseks teatava eelhäälestuse. Detroiti ja Narva kõrval eksisteerivad New York ja Tartu kui kodusemalt tuttavad linnad.

Mõlema jutustaja lähtekoht on, et kirjeldatav linn on eriline. Erilisuse tunnusojoontena tuuakse eelkõige esile postindustriaalsete muutuste kiirust ja sotsiaalkultuurilisi piire. Berardi rõhutab mitu korda, et Detroit pole nagu iga teine linn. Näiteks tekkis tal kohe alguses vajadus end vastutulevatele võõrastele tutvustada, loomaks usaldust ja vältimaks väärarvamusi. Raik presenteerib Narva erilisust enda juhitud linnaekskursioonidel, tõdedes, et „[. . .] Narva on piisavalt eksootiline paik, igal juhul eksootilisem kui Eesti tavaliselt“ (Raik 2013, 116). Osa Detroiti linna maastikust avaneb raamatus just jalgrattaga sõites, mis toimib kui kulgev vaatlemisviis. Sinna juurde kirjeldatakse ka autoaknast kogetut, sest Detroit on ju autotööstuse sõlmpunkt. Narva linna lugu avaneb peamiselt jalakäija perspektiivist, põimides mitmesuguseid kogemusi. Jalgratast näidatakse Narvas pigem ohtliku sõiduvahendina, kuigi seda kasutatakse hooajaliselt aktiivselt, liikudes linnakorteri ja suvila vahet.

Mõlema raamatu alguslehekülgi illustreerivad joonistatud linnakaardid.⁶ Need ei pretendeeri jutustuste võimalikult täpsete topograafiliste seoste esiletoomisele, vaid esitavad selektiivselt ruumilisi tugipunkte lugude ja seal esitatud liikumiste või n-ö retkede interpreteerimiseks. Kaartidel esitatud kohad koonduvad tihedamalt kesklinna. Mõlemat linna läbib piirijõgi ning ala teisel pool piiri (Ivangorod Venemaal ning Windsor Kanadas) on mõlemal puhul kujutatud valge laiguna. Narva loos tulevad enam esile seosed vastuolulise naabri Venemaaga. Detroiti naaberlinnast räägitakse üpris vähe, mõne korra vilksatab Windsori siluett ja teinekord näeb Kanada laglesid. Narva kaardil seisavad kõrvuti kohad mitmest ajakihist, nt kindlus, vähesed ajaloolised hooned, autorile tähenduslikud söögikohad ja mõned (kaubandus)keskused. Detroiti kaarti illustreerivad esmapilgul suvalised numbrid ning lugeja peab ise peatükkide algusleheküljed kaardil esitatuga kokku viima, mis üldjoontes

6 Kaardid on ilmselt koostatud pärast raamatu tekstiosa valmimist ja eelkõige lugude ilmestamiseks. Raigi raamatus on kaartide graafika autor Kudrun Vungi, Berardi raamatus viide kaardi autorile puudub.

seostab jutustuste teemad ja kohtumised mõne konkreetse linnaosaga. Teatud turvatunde tagamiseks on vajalik Detroitis end mõttelisel linnakaardil pidevalt positioneerida: „Sa võid ennast selles [linnas] eksi lasta, aga parem on seda mitte teha. Detroitis on hea omada ettekujutust sellest, kus sa viibid“ (Berardi 2015, 47).⁷ Narvas käiakse samuti ringi, kaart kaasas – juba linna kolimise esimesel päeval astub jutustaja läbi turismiinfopunktist ja muretseb endale linnakaardi. Tema lugudesse põimitakse seoseid Tartu, Venemaa ja Tallinnaga. Detroiti raamatu autor nimetab oma isiklike kogemuste ja reise kaudu otseseid seoseid New Yorgi ja Itaaliaga.

Kahanemise omadused ja ruraalsus linnas läbi jutustuste

Mõlemas raamatus vilksatavad üldisemas kogetud ruumis linna kahanemise märgid või selle sügavamalt ilmnevad omadused. Tööstuse kokkukukkumise ja ruraalsuse motiiv paistab olevat mõlemast linnast kirjutades vältimatu. Detroiti muutumist esitatakse metropolipiirkonna ja Ameerika-unistuse suurima kollapsina alates tööstusajastust, mis võiks olla õpetuseks kõigile: „Detroit võib olla kogu tööstusliku maailma baromeeter, kõige selle baromeeter, mida inimesed Maa peal teevad“ (Berardi 2015, 205). Seega nähakse ühe linna lugu hoopis universaalsema näitena, mis kõnetab paljusid. Autor reastab Detroiti kahanemise intensiivseid kontraste järgnevalt: „Ruraalne, postindustriaalne, traumeeritud segregatsioonist ja leidnud hingestatuse imelisest taassünnisoovist. Tulvil porgandit ja spargelkapsast täis köögiviljaaedu, aga ka relvi täis kodusid“ (47). Kahanemise kontraste esitatakse pingena potentsiaali ja piirangute vahel, mis ei pruugi avalduda üksnes visuaalsetes vormides, vaid nende mõistmine toimub helimaastike ja kohaolu kaudu:

Ma treenisin silmi jälgima vaikivaid linnamaastikke, millel lasusid hiigelsuured taevakvartalid ja hüljatud hooned, ja mõistsin, et hirm ja tõmme lagunemise poole taanduvad kiiresti. See on olnud otsekui viis vaadata, mis rohkem meenutab viisi kuulata maailma, mis ajuti võib olla keeruline ja karm, aga samal ajal täis energiat, mis ilmneb ainult siis, kui otsustavus ja potentsiaal kohtuvad. (Berardi 2015, raamatu kaane pöördel)

Narva kahanemist avatakse elanikkonna vananemise, väljarände ja tekstiilitööstuse kokkukuivamise kaudu: mitmete muutumistrajektooride keskpunktiks on ajalooline Kreenholmi tehasekompleks. Sageli kohtab loos Narva tänavatel pensionäre ja inimeste väljarännet esitatakse pigem katkestusena, lahkumisena endisest kodukohast. „Narva 56 000 elanikust on 16 000 pensionäri ja neil ei ole enam tõesti

7 Siin ja edaspidi pärinevad Berardi raamatu tekstinäidete tõlked käesoleva artikli autorilt.

kuhugi minna. Viimase kahekümne aasta jooksul on linna elanikkond vähenenud pea 20 000 inimese võrra [. . .] iga päev pakib Narvas oma kohvri kolm inimest“ (Raik 2013, 29). Sellele suundumusele vaatamata pole Narvas eriti näha tühje ja lagunevaid eluhooneid. Põhjuseks tuuakse tendents, et kitsastes kolmetoalistes korterites koos elanud põlvkonnad on hakanud lahku kolima ja kahanev rahvastik suudab nõnda vabaks jäänud paneelmajade korterid täita. Need koonduvad paljuski kahe peamagistraali ümbrusesse.

Kreenholmi väärikat ajalugu esitatakse hääbumisena: „Hetkel on Kreenholm pea surnud, aga ta elab edasi tänapäevastes narvakates [. . .] (ja) meie voodipesu kappides. [. . .] Kreenholmi kokkukuivamine oli aeglane ja piinarikas“ (37, 39). Kahanemise kõrval pakuvad endiselt uhket vaatamängu Kreenholmi kosed, mida 17. sajandi inglise maailmarändur Nathaniel Wraxall pidas Euroopa üheks võimsamaks loodusnähtuseks, ja „[. . .] Katariina II ise külastas Narva koske“ (43). Külastus töötavasse tehasesse on jätnud ereda mulje tootmispraktikast:

Naistel olid peas väikesed kolmenurgelised rätikud, ruumides oli lärm, külalistele anti sinised kõrvatropid, naised neid ei kandnud. Jäin üllatusest seisma ja ootamatult tibutas mulle sooja vihma selga. Olin jäänud vihmuti alla, mis käivitati, et ruumides oleks vähem puuvillatolmu. Sellistest algelistest kastemasinatest kastetakse praegu Narva suvilates murulappe. (Raik 2013, 39)

Postindustriaalse kahanemise kõrval tuuakse sisse ka sõjajärgsed katkestused, mille käigus hävines enamik Narva vanalinna hoonetest ja parkidest. Narva tänapäevane rohelus on paljuski loodud pärast sõda, kui lühikese aja jooksul istutati palju kiiresti kasvavaid pappeid. Pappelid said osaks muutuvatest linnamaastikest:

Minu üks esimesi mälestusi Narvast on *puhh*, paplitolm, mida veel mõned aastad tagasi juunikuis Narvas suurtes kogustes ringi lendas. Kui kodus jäi aken lahti ja väljas oli tuul, siis sai *puhh*-i koristada jõuludeni välja. Väikesed poisid ajasid *puhh*-i ühte palli ja panid selle põlema, tulekera veeres mööda tänavat. (Raik 2013, 54)

Tööstusjärgse kahanemise kõrval esitatakse mõlemas linnas jätkuva ja laieneva praktikana aiavilja kasvatamist, mis seostab linnalisuse ja maalisuse. Detroitis on aiandusele hoogu juurde andnud tühermaade taaskasutamine, Narvas esitatakse seda nõukogudeaegse kultuuri jätkumisena. Seega ei saa kummagi linna põllumajandust taandada sugugi vaid postindustriaalsele kahanemisele. Detroiti nimetatakse raamatus ka *Motor City*’ks e Mootorilinnaks, kuid selle linnaaianduse projekt ulatub jutustuse kohaselt tagasi 19. sajandi lõppu, kui tolleaegne linnapea annetas tühjalt seisvad maalapid vaestele peredele toidukasvatamiseks. Praegu

tegutseb linnas üle 1400 mittetulundusliku toidukasvatamise ühenduse. Berardile meenutab tema aktiivne aiatöö Detroitis oma vanaema, keda ta rohimisel ikka aitas:

[. . .] põlvitama ülesharitud maalapile keset pankrotistunud Kesk-Lääne linna, oma mälestusi kõplaga üles kaevama. Aga samas olen ma sattunud kõige ruraalsemasse linna, kus ma kunagi olen käinud, ja minu teadmist mööda ka kõige ruraalsemasse linna Ameerika Ühendriikides. (Berardi 2015, 55)

Berardi kogemus sedastab, et Detroiti metsik looduskeskkond laieneb, kui elanikkond kahaneb. Selle kohta teeb ta mitmeid tähelepanekuid ning esitab ka oma vestluspartneritele vastavaid küsimusi. Teda võib linnalisuse ja ruraalsuse segunemine, mida ta käsitleb eelkõige maakohtadele omaste väärtuste ja praktikate laienemisega hõrenevatele aladele kahanevas linnas. Selline perspektiiv problematiseerib lineaarselt kasvavat linnastumist ning kirjeldab situatsioone, mille kaudu linnad muutuvad ruraalseks. Hõrenevas linnas näeb näiteks tähti öösel sama hästi kui mägedes, kuna suurlinnas häirib enamasti valgusreostus. Ent paljusid inimesi võib linna maakohaks muutumine kurvastada: „Oh, siin oli varem maja, aga nüüd on ainult rohi“ (Berardi 2015, 196). Narvas on potipõllundus autori igapäevaelu osa, kuna kolleegid kiirustavad ilusate kevadilmadega aiamaale. Paneelmajade korterid ja datšade aiamaad eksisteerivad koos hajutatud linnamaastikena, mida vaatamata poliitilise korra vahetumisele seovad hool ja sotsiaalsed praktikad (Pikner jt 2013). Kui Berardi koges linnaaianduslikku reaalsust aiatöö kaudu, siis Raik teeb suvilapiirkondadesse ekskursioone eksotikat otsivatele väliskülalistele. Datšasid või jutustuses nimetatud „putkasid“ (mida olevat kokku 13 000) esitatakse omamoodi erisuguste praktikate akumulierumise kohana, kuhu jõuavad ehitustelt ülejäänud mullakoormad ja ehitusdetailid ning kus vaatamata krundipiiridele leitakse ikka kõige otsem tee: „Oma ruum ja eraomand pole siin oma võidukäiku lõpetanud, võib-olla isegi veel mitte alustanud“ (Raik 2013, 102). Maitseid ja helid mõjutavad kahtlemata kogemusi ja tekste linnadest: „Igal linnal on oma maitse ja kõla. Narval on silmu maitse ja kõrvus heliseb Avenue laul“ (187). Aia-pidamine ja hoidiste tegemine on sisse kirjutatud isegi Narvast rääkiva populaarse ansambli Avenue venekeelse laulu sõnadesse, mille katkendit Raik tsiteerib:

Jalge all seal kuskil, lombis magab kuu,
pesast kivina siin kukub linnupoeg,
valguskiir nüüd puutus korraaks maad,
õhuaken hinge otsas kõlgub.
Isal valminud garaažis vein,
rõdul purgid, kurgid, pesugi,

juurikaaed on maltsas – pole häda,
harvendame, niidame.
(Raik 2013, 189–190)

Ruraalsusega koos on vaadeldavates lugudes tajutav vaikus, mis ilmestab omakorda linnade muutumist. Kui Mati Undi romaanis „Sügisball” on Tallinna Mustamäe olemuses olulisel kohal tulede süttimine ja kustumine kortermaja akendes (Annus 2015), siis siin käsitletavates lugudes on sarnaseks omaduseks vaikus ja selles moodustuvad linnamaastikud. Berardi võrdleb liikumist osaliselt hüljatud linnaruumides matkamisega mägedes:

Kohad, mis on kaotanud oma funktsiooni kui „tänavaseinad” ja saanud läbikäiguruumiks. [. . .]
Ka kohalolijad köidavad su tähelepanu ja stimuleerivad kujutlusvõimet. Sa trehivad sageli teisi inimesi jalgratastel ja tahad tervituseks viibata, nagu teeksid mägiteel. (Berardi 2015, 47)

Elanikkonna vähenemise ja teatava suletuse tõttu loob autor Narva osas paralleeli vene külaga, kus kõik tunnevad kõiki. Sarnaseid võrdlusi külaga kasutas Walter Benjamin (2014), kirjeldades 1920. aastate Moskvat. Suletud külaühiskonda Narvas võrreldakse siin kihava suurlinna Peterburiga: „Mul on hingel ühe noore naise sõnad – Narvas on *mogilnaja tišina* ehk hauavaikus” (Raik 2013, 26). Vaikust seostatakse jutustuses aja ja arengu seiskumisega. Näiteks räägib autor Narva raekoja taastatud kellast, mis kipub seisma jääma. Haarava loona on jutustatud Narva rae-

Inimeste ja hoonete vähenemine Detroitis loob tänavaruumi mitmel viisil. Pildil on Eliot Street Midtowni linnaosas ning eemalt paistab kesklinna siluett. Antonio Rovaldi (2015) foto raamatust „Detour in Detroit”, lk 268.

koja kella omaalgatuslik taaskäivitamine Tartust tuttava raekoja kellahelinaga, sest nii tundus taastajatele enestele sobiv. Alguses olid inimesed rahulolematud, kuna raekoja katuse korrastamine tõi endaga tuvide kisa, nõuti koguni raekoja katusesse augu tegemist, et linnud rahuneksid. Tartu helinaga kell hakkas häirima ümbruskonna elanikke, kelle jaoks oli „[. . .] raekojaplatsi ümbrus koduküla, see, mille kerkimist nad ise 1960. aastatel pealt nägid“ (216). Sisserännanud elanikud polnud oma Narva kodu läheduses harjunud tornikella löömist kuulma, sest Eesti NSV ajal tegutses raekojas hoopis Viktor Kingisepa nimeline Narva Pioneeride Palee. Seega võib vaikus linnamaastikus olla kord harjumatu kahanemise märk, mõnes teises situatsioonis esile tulla aga kui väärtus, mida asutakse kaitsma. Aja seiskumine teatud kohtades Narvas võib lugudes esile tulla ka kui potentsiaal, pakkudes näiteks sobivat tausta mängufilmiks, mille tegevus leiab aset Nõukogude ajal: „See ei ole Venemaa, see ei ole Eesti, see on Nõukogude Liit!“ (27).

Kahaneva linna märgiks on lugudes koomale tõmbuv või mittetöötav infrastruktuur, mis tekitab mõnikord ebamugavust või hirmu. Tänavaid ja maju kasutatakse ja hooldatakse vähem ning infrastruktuur hakkab koost lagunema, see paistab justkui liiga suureks jäänud särk järsult salenenud inimese seljas, näides harjumatult lohvakana. Katkised kiiged mänguplatsidel ja hulkuvate kasside karjad kannavad teatavaid hooletuse märke. Kahe naise jutustatud lugudes tuleb esile ka turvalisuse aspekt. Detroiti loo peategelane julgeb üksi jalgrattaga linnas sõita, olles teadlik, et rattakummi vahetamise võimalus võib asuda kaugel, takso leiab vaid tellides ning õhtuti on paljud kõrvaltänavad valgustamata. Narva loo peategelane kandis paar aastat oma käekotis gaasiballooni, sõbra kingitust Tartust lahkumise puhul. Kasutada seda ei olnud vaja. Narvas on ta pidanud liikumise põhireeglits, et suurematel tänavatel kõndimine on ohutu ning statistiliselt ei ole Narva sugugi ohtlikum kui teised Eesti linnad.

Sotsiaalsus muutuvus linnas

Kahanev linn mõjutab inimeste igapäevaelu eelkõige kohtumiste ruumi ja töökohade kokkutõmbumise kaudu. Tööstus ei kao üleöö kuhugi. Berardi avab oma raamatus autotööstuse säilinud rutiini. Ta külastab koos tuttava töötajaga autotehast, milles valmistatakse sama automarki, millega ta ise Detroitis olles sõidab. Jessica tutvustab talle Rouge Planti tehast, mis toodab 1300 autot päevas, ja Henry Fordi liini konveiersüsteemi. Jessica liinitööd kirjeldatakse koos tema töörutiinist põgenemist võimaldava hobi ja kire, ilukirjanduse lugemisega, millega ta üritab tehases igal vabal hetkel e-lugeri abil tegeleda. Narva loos on kirjeldatud paistes jalgadega naisliinitöölisi, kes teevad Kreenholmis pikki vahetusi ning kõnnivad pärast tikk-kontsadel läbi

tehasevärava. Tehase sulgemise järel on mitmed neist leidnud lihttöö, mis kuidagi ei vasta nende eelnevale ettevalmistusele ja töökogemusele.

Eraldatus ja isolatsioon esineb Detroiti loos mitme äärmusliku vormina, sh nukra segregatsioonina või positiivselt vitaalse unistuste ruumi kujutamisenä. Näiteks põhjendatakse teknomuusika esiletõusu mittetoimiva sotsiaalse tänavaruumi kaudu: „Sest see on linn, kus valitseb isoleeritus ja kus inimesed jala ei käi ja seega nad omavahel ei räägi. Kui jala ei käida, ei räägita“ (Berardi 2015, 110). Jalutamine kui liikumisviis toob kokku reaalsuse, representatsiooni ja subjekti linnaruumikogemuses (Pikner 2015). Jalutamise vähesuse põhjusena tuuakse välja viletsat ühistranspordisüsteemi, mille areng peetus autotööstuse prioriteetide tõttu. Narva loos toimub enam kohtumisi ja sündmusi just linnatänavatel, ühistranspordile eelistatakse aga taksot. Ilmneb, et jalgrajad linnas lõpevad tihti järsult ning tagasi tuleb minna tulnud teed pidi, nentides: „[. . .] Narva on tupiklinn, Narva *kak tupik*“ (Raik 2013, 61). Ummiktee kogemust, mida kohalikud inimesed kipuvad varjama, saab tõlgendada laiemalt lähedal oleva riigipiiri kogemisega.

Tänavaruumi teisenemine tekib majade või piirdeaedade kadumisega, muutes eraomandi ja avaliku kasutuse piire ning luues institutsionaalse tänavavõrgu kõrvale uued rajad ja võimalikud retked. Tööstustegevuse hääbumine ja poliitiliste režiimide katkestused jätavad osa linnaruumist aktiivse kasutusest ning pakuvad ajutisi taaskasutuse võimalusi (Pikner 2014; Martinez 2018). Detroitis on selliseks kohaks endises kindavabrikus paiknev hiiglaslik vanaraamatupood, mis võimaldab Leedu päritolu kolleksionääril raamatuid koguda ning neid taaskasutusse paisata. Raamatu-riiulid paiknevad läbi nelja korruse ning otsijale on abiks temaatiline skeem. Narvas on taaskasutuskohadeks näiteks Narva veehoidla kanalite ääres paiknevad paadikuurid, mida kutsutakse „Narva Veneetsiaks“. Paadikuure esitatakse maskuliinsete kohtadena, mis võimaldavad asju hoiustada ja remontida ning vajadusel saab seal ka samakat ajada. Kasutatud raamatute riuleid ja paadikuure seob üldisemalt õhinapõhine kestev praktika, mis ühildub tööstusjärgse kahaneva linna struktuuridega. Sellised õhinapõhised toimetamised on aluseks pärandi valikulisele säilitamisele linnaelanike endi poolt, mis institutsioonide hoolimatusele vaatamata võimaldab tähendusliku arhitektuuri ja kohtade kestmist (Ryberg-Webster 2016). Lagunemine ja varemete eksponeerimine pole kummaski raamatus esiplaanil.

Muusikast kõlab Narva loos Avenue kõrval sageli Anne Veski, kelle laulud toovad sündmustel kokku vene ja eesti keele kõnelejad. Detroiti muusikaelu on mitmekihilisem, hõlmates muusikute (Iggy Pop, Jim Hendrix, MC5) seoseid linnaga, mida on jäädvustanud ka Detroitis elav fotograaf. Muusika kõrval on osutatud mitmetele praktilise kallakuga tegevustele, mis vähendavad eraldatust. Näiteks on olemas juba viisteist aastat tegutsenud töökoda, kus katkiste jalgrataste remontimisega

sotsialiseeritakse noori ja lapsi: „Me võtame lapsed tänavalt ära selleks, et nad uuesti tänavale tuua“ (Berardi 2015, 51). Detroiti tumedam, vägivaldne pool ilmneb vaesusest ja gängide omavaheliste arvete klaarimisest, mis toob kaasa koolilaste surmasid. Süsteemis pettunud inimesed ja rühmitused on linnas valmis omakohutuks. Vastukaaluks on toodud näide endisest vangist, kes tegeleb noortele suunatud naabruskonnaprojektidega. Noortega seotud problemaatika ilmneb ka Narva loos, kus tänavatel näeb jõlkuvaid ja suitsu pommivaid (internaadi)lapse, kel seljas määratud riided. On olemas ka paralleel Detroiti koolilaste traumadega ehk Narva mõrvatud koolitüdruku lugu, mille tõttu kavatseti moodustada „rahvadružiiinasid“ ja rajada lastepark tüdruku mälestuseks.

Mõlemas raamatus tuleb põgusalt juttu turgudest, kus taasluuakse teatavat sorti sotsiaalsust. Detroitis on kultuuriliselt kirevad turud, kus autoril on hea võimalus osta New Yorki kaasa maitseaineid. Narva ainuke Energia turg kiratseb ning sealt saab osta enamasti imporditud toidukaupa. Värsket kohalikku toidukraami suvilate peenardelt müüakse Narva-Jõesuu tee ääres lettidel. Seega on turgude roll linnades erinev ning Narva kontekstis esitletakse sotsiaalsust toetavate kohtadena pigem suvilapiirkondi ning laienenud kaubanduskeskusi.

Detroiti ja Narvat esitatakse ka protestiliikumiste allikatena. Liikumised tekkisid kunagi vastukaaluks rasketele oludele ja sotsiaalsetele barjääridele. Kui Rosa Parks, kes aastatel 1955–1956 muutis rassilisi piire linnatranspordi kasutuses („Montgomery bussiboikott“), asus hiljem elama ja töötama Detroiti, inspireeris ta sealgi paljusid võrdsete õiguste eest seisma. Hilisema sotsiaalse mobiliseerumisenäa võib nimetada 2013. aasta linnavalitsuse võimalikule pankrotile vastukaaluks tekkinud liikumist, mille käigus koguti rahvalt raha, et vältida Detroiti Kaasaegse Kunsti Muuseumi väärrika kogu müümist. Sellise kodanikuinitsiatiivi tulemusena saavutas muuseum sõltumatuse linnavalitsusest ning kunstikogud jäid avalikkusele kättesaadavaks. Narva Kreenholmi streik 1872. aastal oli laiema organiseeritud streigiliikumise algus Eestis ja kogu Vene keisririigis. Autor osutab sellele, kirjeldades 2004. aasta sündmusi, kui Narvas koondus 8000 Kreenholmi tehases töötavat naist inimketiks, et väljendada muret tuleviku pärast. Need lood protestiliikumisest väljendavad sotsiaalse mobiliseerumise viise, mis toovad esile laiema (postindustrialiseerumise) kriisi ning võivad pakkuda sellele ka lahendusi. Seejuures tulevad esile mõningad kohad ja organisatsioonid, mille ümber muutuse trajektoore lugudes n-ö kinnistama hakatakse.

Poliitilised piirid igapäevaelus

Jalutuskäigud ja kohtumised riigipiiri vahetus läheduses jõe ääres toimuvad mõlemas loos. Mitmed geopoliitilise reaalsuse aspektid saavad osaks jutustustes

esitatud piiritlemistel, mis lisavad riigipiirid linnaruumi kogemusse. Teisalt on autorid püüdnud vältida piiriala esiletõstmist, andes siiski vihjamisi mõista selle mõjust. Vesi ja joogiveega seotud infrastruktuurid on olulised mõistmaks piiriülese linnalisuse transformatsioone (Jauhiainen ja Pikner 2009). Narva ja Ivangorodi vahel on palju traagelniite, mis kas kestavad või on osaliselt katkenud. Geopoliitilisi sündmusi seostatakse isiklike kohtumistega jõe ääres, kus saab kalameestega poliitikat arutada ja mõtteid mölgutada:

Piki kaldapealset jalutades mõtled paratamatult: küll Jumal on sellele linnale palju andnud. Narva jõe kõrgel kaldal, Pimeaias olen ma mõelnud ära oma Narva kõige tumedamad mõtted ja suurest veest jõudu ammutanud. On paratamatu, et see superasukoht on Narvale toonud nii Roots- kui Eesti-aegset kuulsust kui ka sõdadeaegseid kannatusi. Narva jõeäär on verrega kas-
tetud. (Raik 2013, 205)

Ehkki joonistatud linnakaardil laiutab Ivangorodi kohal valge laik, on Raigi kirjeldus kahe linna vahelistest sidemetest üsna värvikas. Kirjeldatakse palkade erinevusi, legende veealuste torude kasutamisest piirikaubanduses ning kihlvedu, mille käigus käidi teisel pool piiri Ivangorodis viina järel 22 minutiga. Autori enda kogemustest annavad aimu detailsed kirjeldused Ivangorodis teatavatel päevadel müüdavatest ploomi-šokolaadikommidest, nostalgiahõngulistest sigarettidest, heast restoranist Vitjaz ja sekeldustest piiriületamisel. Detroiti lugu keskendub valdavalt ühele linnale, ilmestamaks laiemaid tööstusjärgse linnamuutuse suundmusi.

Jalutuskäigud ja vaated Narva kaldapealsel esinevad tähenduslikena linna narratiivis. Pildil olev persoon vaatab üle jõe Venemaa poole. Irina Kivimäe (2013) foto raamatu „Minu Narva” pildialbumis, lk 192–193 vahel.

Jõeäärsetel jalutuskäikudel aimub Kanada ja Windsori linna lähedust, aga üle piiri ei minda:

Esimese raja juures meeldis mulle kõige rohkem piiri ääres viibimise tunne. Teisel pool vett on Kanada oma pilvelõhkujate, kasiinode ja vahtrasiirupiga. Aga mina olen siinpool ja siia poole ma jään. Jõekaldal möödud paljudest kalameestest. Sureva kala agooniat nägin ma elus esimest korda Detroitis. (Berardi 2015, 49)

Võib aimata, et jutustaja hoiak mitte ületada Ambassadori silda Kanadasse on tingitud 2001. aasta 11. septembri sündmusest New Yorgis. Toona suleti uute terrorirünnakute kartuses umbes poole kilomeetri pikkune Ambassadori sild jalakäijatele ja ratturitele. See eraomanduses olev sild vahendab umbes veerandi USA-Kanada kaubavahetusvoogudest. Ainuke võimalus autota piiriületuseks on sõita bussiga läbi Detroiti jõe aluse tunneli, kuid vaatamata rahvusvahelisele sõlmkohale käib buss Detroiti ja Windsor vahel vaid korra tunnis ning tunneli remondi ajal katkeb ühistranspordi ühendus mitmeks tunniks (Zorach 2018). Narva kesklinnast saaks küll otse kõndida üle piirijõe silla Ivangorodi, aga paljudele soovijatele seab takistuse viisarežiim. Institutsionaalsetele takistustele vaatamata toimivad piiriülesed majandussidemed. Nagu Narvas, nii on ka Detroitis alkoholiseid jooke kuiva seaduse ajal toodud piiri tagant, millest rikastusid jõeäärsed kõrtsid.⁸ Ajaloolisi piirikaubanduse sidemeid Detroiti jutustusest ei leia. Mitmes kohas (sh Belle Isle'i jõesaarel) vilksatavad Kanada lagled. Neid riigipiir ei takista.

Kui Detroitis on juttu rassilise segregatsiooni piiridest, siis Narva loos on tege mist etniliste piiridega, mille taasloomine käib „Kodu-Eesti” piiritlemise, kodakondsuseksami ja „varjaagide”⁹ tiitli kaudu. Esile tuleb solvumine Eesti riigiametnike ignorantsusest ning mure: „Minu südames kripeldab, kui Narva inimesed nimetavad kodakondsuseta inimeste passi hundipiletiks või hundipassiks” (Raik 2013, 131). Piki jõge kulgev piir võib mingi sündmuse kaudu äkki tulla inimestele väga lähedale ja avalduda omakorda vaikuse kaudu, näiteks kirjeldatakse 2007. aasta pronksiöö kriisi järellainetust järgmiselt: „Vahest oligi vaikus see, mis Narvas kõige enam rõhus. Inimesed ei rääkinud enam omavahel ja käisid üksteisest ka kolledžis vaiki-

8 Sellest rääkis Elena Torres Ruiz oma ettekandes „Detroit: reconfiguring borderlands at intersections of the natural and built environment” Euroopa keskkonnaajaloo ühingu ESEH aastakonverentsil Tallinnas 21.–25. augustil 2019.

9 Varjaagideks nimetasid skandinaavlasti (sh viikingeid) idaslaavlased. Raik annab oma raamatus mõista, et eestlasti hakati Narvas nimetama varjaagideks pärast 2007. aasta pronksiöö rahutusi, iseloomustamaks riigi jõuvõtteid mälestusmärgi teisaldamisel.

des mööda [. . .] Mõnel kolleegil olid oranžmustad linnid, meie presidendile joonistati plakatil vuntsid” (176). Sealsamas tuuakse esile inimestevahelise usalduse väärtust ja kohtumisi, mis ei hooli geopoliitilistest tõmbetuultest.

Poliitiliste piiride ja piiritlemise käsitlemise juures on üldiselt oht hakata kor-
dama kategooriaid *meie* ja *nemad*. Detroiti loos välditakse stereotüüpsete piiride
taasesitamist ning huvitav on just keskendumine inimeste lugudele ja kohtumiste
põhjal tekkinud kogemustele. Situatsioonide ja kohtumiste avanemisele antakse
piisavalt ruumi, sh kirjutatakse need lahti koos mõningase fotomaterjaliga, ning
mitmesugused sotsiaalpoliitilised piiritlemised hargnevad koos sellega. Detroiti
tööstusjärgse kahanemise protsessid esitatakse hoopis laiemas globaalse tendent-
sina, millest saab mõndagi õppida. Narva lugu takerdub osaliselt üldlevinud Eesti-
Vene tunnusjoonte testimisele, mis hakkab mõnevõrra takistama nüansirikkamate
aspektide avamist. Kahanevate elanikega linn esitatakse kohtumiste põhjal eraldi-
seisva saarekesena, kus paljud inimesed ei tunne ennast kodus ei Eestis ega Vene-
maal, vaid pigem seostavad oma kuuluvuse just perifeerse Narvaga: „Ütlemine, et
Narva asub 101. kilomeetril, on linnas hästi tuntud” (Raik 2013, 27). Narvat esita-
takse kui Euroopa alguse maamärki, mille tähistajateks on arhitektuur, päikesetõus
ja isegi Samuel Huntingtoni tsivilisatsioonide¹⁰ lõhe piirjoon: „Vabariigi sünnipäeval
tõuseb päike Narvas 14 minutit varem kui Tallinnas [. . .] just sel hommikul on ere-
dasti tunda: Eesti algab Narvast ja siit algab ka Euroopa” (213).

Muutuste trajektoolid ja tulevik

Tööstusel põhineva linna õitsengut ja kahanemise olemust esitatakse mõlemas
raamatus tsüklilisena. Narva hiilgeajad olevat 1930. aastatel juba möödas olnud
ning loos tuuakse sisse (autorita) reisikirjad, mis esitasid linna tühja ja masenda-
vana. Sõjas hävinud vanalinn ärkab raamatus Fjodor Šantsevi vahtplastist ja pabe-
rist Narva vanalinna mudelina,¹¹ mida näeb mitmetel linnaekskursioonidel. Teksti-
litööstuse hääbumise ja linna panoraamis asetsevate tuhamägede kõrval räägitakse
aga Kreenholmi kvartali suurtest plaanidest kultuuri- ja meelelahutuskeskusena.
Detroiti muutumise võtmene esitletakse jalgratastel liikumist, sest juba enne
autode võidukäiku 19. sajandi lõpus olevat ratturite rohkus linnatänavatel häirinud
jalakäijaid ning jalgrattad valmistasid justkui paradoksaalselt ette soodsat pinnast

10 Eesti-Vene riigipiiriga seonduvaid teemasid on esitatud osana tsivilisatsioonidevahelise konflikti perspek-
tiivis, mis põhineb Huntingtoni 1993. aastal ilmunud artiklil ja 1996. aastal ilmunud raamatul „The Clash of
Civilisations and Remaking World Order”.

11 Mudel pakiti kokku ja koliti raekoja keldrisse seoses raekoja remondiga 2019. aasta algul.

autoratastele. Detroiti arengutsüklite mõistmiseks tuuakse jutustuses sisse Alvin Toffleri visioonid,¹² kus masstootmine asendub „kolmandas laines“ kiiresti kliendipõhise majandusmodeliga ning see muudab oluliselt kahe eelneva tööstuslaine käigus kujunenud ühiskonna struktuure. Detroiti nähakse siin revolutsioonilise näitena, mis võiks pakkuda õppetunde tööstusjärgsele maailmale laiemalt. Seda kirjeldab värvikalt raamatus toodud jutuajamine Detroitis elava kirjaniku Grace Lee Boggsiga:¹³

Mässamine erineb revolutsioonist. Meie teeme revolutsiooni. See toob kaasa muutusi. Enamik revolutsioone toimusid nii-öelda vähearenenud maades ning need viidi läbi põhimõtteliselt tööstusarengu eesmärgil, nagu Nõukogude Liidus, Hiinas... Detroiti oma on esimene revolutsioon, mis leiab aset kõrgelt arenenud maal. Sellel on hoopis teine kuju. Ja inimesed, kes omavahel kokku puutuvad, on samuti väga teistsugused. See, mis toimub siin, võib ühel päeval aset leida teistes postindustriaalsetes linnades. Seetõttu on oluline, et me annaksime oma parima. (Berardi 2015, 140)

Postindustriaalsuse kriis ilmneb selles sõnastuses kui emantsipatiivne kooslus, mis erinevalt eelmistest „lainetest“ ei ürita taasaelustada mahukat tööstuslikku tootmist, vaid pigem luua tingimusi uutele majandus- ja kultuuripraktikatele. Selle (revolutsioonilise) „kolmanda laine“ kandjatena tulevad mõlemas linnas esile eelkõige inimesed, kes vaatamata kõigele elavad just selles linnas ja annavad siin endast parima. Esitatud lood tööstusjärgse linna muutumisest koonduvad teatud sõlmkohtade ümber, mille kaudu luuakse sobivaid tingimusi esile kerkivatele kultuuri ja majanduse põimingutele ning poliitilistele alternatiividele. Uuendusi loovate kultuuripraktikatena esitletakse Detroiti kontekstis filmitööstust. Mootorilinn on saamas filmilinnaks, mida toetab osariigi seadus: Michigani osariigis tehtud filmitoodangu puhul on võimalik saada tagasi kuni 28 % kuludest. Soodustuse tõttu on Detroitis filmitud mitmeid filme („Gran Torino“, „Batman v. Superman“, „Lost River“). Filmitööstus toob kohale ning ka hoiab linnas aktiivseid inimesi, võimaldades neil oma teadmisi linnast kasutada režissööridele võimalike võtteplatside otsimisel, mistõttu Detroitis elav produtsent arvab nõnda: „Ei, poleks mingit mõtet Detroitist ära kolida. Filmimaailm tuleb siia“ (Berardi 2015, 124). Narva jutustuses esitatakse positiivsete muutuste kandjatena kultuuripraktikaid ja sündmusi, mis

12 Raamatutes „Future Shock“ (1970) ja „The Third Wave“ (1980).

13 Boggs on kirjutanud Detroitiga seonduva autobiograafilise teose „Living for Change: An Autobiography“ (1998).

seostuvad uueneva Kreenholmi kvartali ja Tartu ülikooli Narva kolledžiga. Meelelahutusliku Kreenholmi (kontserdisaal, kasiinod, veekeskus) kui tuhest tõusva fööniksi osas ollakse skeptilised, sest uuendus eeldaks hoopis teistsugust rahvusvahelist piirirežiimi. Detroitis on meelelahutus- ja kasiinoäri võtnud juba laiaulatusliku mõõtme. Berardi toob välja kasiinodega seotud üksilduse ning hiljutise konflikti meelelahutuslike ärihuvide ja uue vangla rajamise vahel. Linnavalitsus tahab vangla rajamisega luua uusi töökohti, aga ärimeeste arvates kahjustab see oluliselt kesklinna kuvandit ning nad töötavad vangla rajamisele aktiivselt vastu. Ühel kohtumisel räägitakse linna renessansist Hollandi kohvipoodide mudelina, mis legaliseeriks kanepi ning linn võiks saada Ameerika „Kesk-Lääne Amsterdamiks“ (39).

Narva loos esitatud Fjodor Šantsevi valmistatud vanalinna mudeliga seonduv on üks kandev teema ka dokumentaalfilmis „Paberist linn“ (Kilmi 2013). Linna võimalikud tulevikustsenaariumid esitatakse filmis pingestatud kontrastina: tööstusjärgse Kreenholmi nõukogudeaegseid juurdeehitisi lammutav kopp ja sõjas hävinud vanalinna mudelit ehitav härra. Ühendavaks temajooneks on siin tegelemine kahaneva linna eri kihistuste ja sündmustega, mis omal viisil selekteerivad välja säilitamisväärtse üldisemas arenguloos. Detroiti raamatus esitatakse samalaadset praktikat kunstnik Scott Hockingi tegevuse kaudu, kes hoonete jäänustest paneb kokku uue terviku, luues prahiks muutunud ehituskividest püramiide ning paigutades televiisoreid lagunenenud majade betoonsammastele. Siin leidub nii progressiiriooni kui ka uute alguste otsimist pärast tööstusjärgset langust. Kunstniku arvates lisab kahanemise protsess midagi olulist linna semiootilisse potentsiaali, mis võib hakata kaduma üleeksponeerimisel: „[M]a olen hakanud taga igatsema seda, kui linn oli tühjem ja inimesi veel vähem“ (Berardi 2015, 197).

Narva ja Detroiti lood lõpetatakse raamatutes optimistliku tulevikuvaatega, mida kannavad nooremapoolsed inimesed. Detroiti headest külgedest rääkimiseks antakse sõna noorpaarile, kes linna kolides saavutasid sõltumatuse ja on võimelised kõike ise parandama, vajadusel omandades ehituse töövõtteid Youtube'i kaudu. Narva loo autor möönab, et Narva jääb väiksemaks ja „loomulikul teel linna keskkond kasvama ei hakka“ (Raik 2013, 251). Samuti nagu Detroiti raamatus esitatakse lugu noortest inimestest, kes oma endist kodulinna väärtustavad. Aga erinevalt Detroiti jutustusest ei tule need noored Narva alaliselt elama, vaid korraldavad aeg-ajalt kontserte või edendavad kunstitegevust, mis peaks linna helgemaks muutma: „Narva suur proovikivi on jääda püsima. [. . .] Inimesed vajavad valgust ja seda väga mitmes mõttes. Inimesed vajavad linnavalgustust ja positiivseid tulevikustsenaariumeid, kus igaühel oma koht“ (253).

Kokkuvõte

Käsitletud raamatud esitavad linnade kahanemist tsüklilisena nende laiemas arenguloos, kuigi peamine fookus on parasjagu aset leidvatel situatsioonidel. Selline vaatlusviis lisab linnamaastike muutumisele ajadimensiooni, mis püüab toimuvast välja lugeda võimalikke tulevikutrajektoore. Autobiograafilised jutustused järelelüt muutuvate linnade suundumustest tõid esile mitmetahulisi kogemusi ilmestamiseks teguviise, kuidas kokkutõmbuva infrastruktuuri ja majanduslike tõmbetuulatega koos edasi elada saab. Kahanev linn avaldub ambivalentse kogumina, sest ühele inimesele tekitavad tühermaa ja valgustamata vaikus hirmujudinaid, teine näeb selles tegutsemis- ja tõlgendamisvabadust. Tööstuse hääbumise kui struktuurse kriisi ilmingu märk avaldub jutustuste linnamaastikes vilksamisi. Selle kõrval esitatakse energilisi initsiatiive, mis näevad tööstusjärgses kahanemises potentsiaali uuteks algusteks. Postindustriaalne kahanemine ja võimalikud lahendused sellele suundumusele esitatakse sageli seoses muutustega igapäevases tavararuumis. Seega pole põhjust kahanemise suundumust laiendada totaalse kriisina kõikidesse linnaelu sfääridesse.

Narva ja Detroiti jutustuste kõrvutamine võimaldas näha sarnasusi kahanevate linnade maastike muutumises ja esitatud kogemustes. Tööstusliku tootmise laialdane kokkukukkumine, elanike kiire vähenemine ja etniline eraldatus – need on mõlema vaadeldava linna kahanemise struktuursed tegurid ning Narvale lisandub postsotsialistliku siirde dünaamika. Seega kujunevad postindustriaalne linnalisuse kontekst ja sellega seonduvad kriisid mitmete globaalsete vastasmõjude tulemusena. Jutustuste põhjal elatakse globaalseid muutusi ja kriise läbi kohapõhiselt ja lahenduste otsimine võib muuta linnalisuse tunnusjooni. Koomale tõmbuv valitsemispõhine infrastruktuur muutis linnad ruraalsemaks nende üle laotuva vaikuse, väheneva valgustuse ja ise toiduainete kasvatamise kaudu. Seetõttu väärilis enam tähelepanu „looduse“ ja „ruraalsuse“ piiritlemine postindustriaalse linnalisuse kujunemises. Teatud perioodil kahanevad linnad toovad esile linnalisuse seosed looduspõhiste praktikatega, avardades linna kui vormi ja globaalse linnastumise lineaarseid dimensioone.

Eri tasandil ilmnevaid piire ja piiritlemist saab käsitleda ruumilise koosolu sfäärina, mis ilmnevates kriisides teiseneb ja samal ajal püüab taasluua sotsiaalset terviklikkust. Geopoliitilised territooriumid asetsevad kõrvuti tähenduslike piiride nihkumise ja taasloomisega tavararuumis. Piiriala lähedus Narva jutustuses tuli läbi mitmete sündmuste inimeste igapäeva, mõjutades kriisi kaudu tekkinud situatioone ja võimalikke alternatiive. Detroiti loos polnud suhete piiritlemine naabritega nõnda oluline, vaid linna muutumist esitleti kui tundlikku baromeetrit, pakkudes teadmisi tööstusjärgsetest protsessidest laiemalt. Kahanemise omaduste koge-

muspõhine ja võrdlev vaatlemine tõi esile aegluse ja ajalise nihke, mis eksisteerib keset muutumise turbulentse. See aegruumiline nihe kestab koos nõrgalt seotud ja tühimikke sisaldava infrastruktuuriga, mis akumulereib teatavaid kultuuripraktikaid ning samas ärgitab otsima alternatiive tulevikuks.

Linnakirjandus oma eripalgeliste lugudega rikastab kogemuste spektrit kahanevate linnade käsitlemisel. Jutustustes esitatud situatsioonid ja emotsionaalsed puhangud võivad anda vajalikke niidiotsi tööstusjärgsete ja kahanevate linnade analüüsimiseks ning übermõtestamiseks. Kontekstuaalset mõtestamist vajab „struktuurne kriis“, ilming, mille kaudu sageli kahanevaid linnu määratletakse. Raamatutes ei kõneletud kriisist otsesõnu, kuigi eri viisidel otsiti uusi võimalusi, sest osa unistusi ja teguviise ei viinud edasi. Käsitletud jutustustes ilmneb postindustriaalne kriis läbi vahetuvate kultuuri ja majanduse põimingute, mis osaliste katkestustega samaaegselt loovad ruumilisi tingimusi ja teisenevat avalikkust poliitiliste alternatiivide kinnistamisele. Tööstuse kokkukukkumine linnades combineerub mitmesuguste kahanemisprotsesside, uuendust otsivate algatuste ning linnaruumiliste kestvustega, mis võimaldavad inimestel äkilises muutmisfaasis toime tulla ning tähenduslikke kohti taasluua.

Allikad

Angelo, Hillary. 2017. „From the City Lens towards Urbanization as a Way of Seeing: Country/City Binaries on an Urbanising Planet.” – *Urban Studies* 54 (1): 158–178. <https://doi.org/10.1177/0042098016629312>.

Annus, Epp. 2015. „Footsteps and Gazes: Mati Unt's Mustamäe.” – *Urban Semiotics: the City as a Cultural-Historical Phenomenon*, toimetanud Igor Pilshchikov, 65–87. Tallinn: Tallinn University Press.

Benjamin, Walter. 2014. *Lapsepõlv Berliinis 1900. aasta paiku*. Loomingu Raamatukogu 9–11, koostanud Marek Tamm. Tallinn: Kultuurileht.

Berardi, Francesca. 2015. *Detour in Detroit*. Illustreerinud Antonio Rovaldi. Milano: Humboldt Books.

Callaghan, Cian, Mark Boyle ja Rob Kitchin. 2014. „Post-politics, Crisis, and Ireland's 'Ghost Estates'.” – *Political Geography*, nr 42, 121–133. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2014.07.006>.

Cohrane, Allan. 2007. *Understanding Urban Policy. A Critical Approach*. Oxford: Blackwell Publishing.

de Certeau, Michel. 2005. *Igapäevased praktikad I. Tegemiskunstid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Derek, Gregory. 2000. „Crisis.” – *The Dictionary of Human Geography*, toimetanud Ron J. Johnston, Derek Gregory, Geraldine Pratt ja Michael Watts, 123–125. Oxford: Blackwell.

DeSilvey, Caitlin. 2017. *Curated Decay: Heritage beyond Saving*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Gandy, Matthew. 2013. „Marginalia: Aesthetics, Ecology, and Urban Wastelands.” – *Annals of the American Association of Geographers* 103 (6): 1301–1316. <https://doi.org/10.1080/00045608.2013.832105>.
- Graham, Stephen ja Nigel Thrift. 2007. „Out of Order. Understanding Repair and Maintenance.” – *Theory, Culture & Society* 24 (3): 1–25. <https://doi.org/10.1177/0263276407075954>.
- Jauhianen, Jussi S. ja Tarmo Pikner. 2009. „Narva-Ivangorod: Integrating and Disintegrating Transboundary Water Network and Infrastructure.” – *Journal of Baltic Studies* 40 (3): 415–436. <https://doi.org/10.1080/01629770903086293>.
- Kilmi, Jaak, rež. 2013. *Paberist linn*. Dokumentaalfilm. [Tallinn: Pimik.]
- Lindström, Kati, Kalevi Kull ja Hannes Palang. 2014. „Landscape Semiotics: Contribution to Culture Theory.” – *Estonian Approaches to Culture Theory*. Approaches to Culture Theory 4, toimetanud Valter Lang ja Kalevi Kull, 110–131. Tartu: University of Tartu Press.
- Martinez, Francisco. 2018. *Remains of the Soviet Past in Estonia. An Anthropology of Forgetting, Repair and Urban Traces*. London: UCL Press.
- Martinez-Fernandez, Cristina, Ivonne Audirac, Sylvie Fol ja Emmanuèle Cunningham-Sabot. 2012. „Shrinking Cities: Urban Challenges of Globalisation.” – *International Journal of Urban and Regional Research* 36 (2): 213–225. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2011.01092.x>.
- Martinez-Fernandez, Cristina, Tamara Weyman, Sylvie Fol, Ivonne Audirac, Emmanuèle Cunningham-Sabot, Thorsten Wiechmann ja Hiroshi Yahagi. 2016. „Shrinking Cities in Australia, Japan, Europe and the USA: from a Global Grocess to Local Policy Responses.” – *Progress in Planning*, nr 105, 1–48. <https://doi.org/10.1016/j.progress.2014.10.001>.
- Massey, Doreen. 2005. *For Space*. London: Sage.
- . 2006. „Landscape as a Provocation: Reflections on Moving Mountains”. – *Journal of Material Culture* 11 (1/2): 33–48. <https://doi.org/10.1177/1359183506062991>.
- Miles-Watson, Jonathan, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping. 2015. „Introduction – Ruptured Landscapes.” – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*, toimetanud Helen Sooväli-Sepping, Hugo Reinert ja Jonathan Miles-Watson, 1–7. Cham: Springer.
- Nugin, Raili, Tiit Jaago, Kati Lindström, Anu Kannike, Kalevi Kull, Hannes Palang, Anu Printsman ja Pihla Maria Siim. 2019. „Plurality of Pasts and Boundaries: Evidence from the Last Hundred Years of Estonia.” – *Approaches to Culture Theory*, toimetanud Monika Tasa. Tartu: Tartu University Press [ilmumas].
- O'Connor, James. 1981. „The Meaning of Crisis.” – *International Journal of Urban and Regional Research* 5 (3): 301–325. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1981.tb00556.x>.
- Paasi, Anssi. 1996. *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of Finnish-Russian Border*. Chichester: Wiley.
- Pikner, Tarmo. 2014. „Enactments of Urban Nature: Considering Industrial Ruins.” – *Geografiska Annaler. Series B. Human Geography* 96 (1): 83–94. <https://doi.org/10.1111/geob.12038>.
- . 2015. „Imprints of Walking: Beyond an Street.” – *Urban Semiotics: the City as a Cultural-Historical Phenomenon*, toimetanud Igor Pilshchikov, 295–318. Tallinn: Tallinn University Press.
- . 2016. „Atmospheric Politics and Entangled Encounters: Freedom Square in Tallinn.” – *Encountering the City: Urban Encounters from Accra to New York*, toimetanud Jonathan Darling ja Helen F. Wilson, 79–96. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315579467-5>.

Pikner, Tarmo, Merilyn Metsar ja Hannes Palang. 2014. „Hajutatud linnamaastik: aiamaaga seonduvad praktikad Narvas.” – *Piir ja jõgi – piirijõgi. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva Muuseumi Toimetised 15, toimetanud Merike Ivask, 219–254. Narva: Narva Muuseum.

Raik, Katri. 2013. *Minu Narva. Kahe maailma vahel*. Tartu: Petrone Print.

Ranci re, Jacques. 2004. *The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible*. London: Continuum.

Remm, Tiit. 2015. *Sociocultural Space: Spatial Modelling and the Sociocultural World*. Dissertationes Semioticae Universitatis Tartuensis 20. Tartu: University of Tartu Press.

Remm, Tiit ja Kadri Kasemets. 2019. „Chronotope as a Framework for Landscape Experience Analysis.” – *Landscape Research*. <https://doi.org/10.1080/01426397.2019.1594738> [ilmumas].

Rieniets, Tim. 2009. „Shrinking Cities: Causes and Effects of Urban Population Losses in the Twentieth Century.” – *Nature and Culture* 4 (3): 231–254. <https://doi.org/10.3167/nc.2009.040302>.

Ruddick, Sue, Linda Peake, G  kb  r   S. Tanyildiz ja Darren Patrick. 2018. „Planetary Urbanization: An Urban Theory for our Time?” – *Environment and Planning D: Society and Space* 36 (3): 387–404. <https://doi.org/10.1177/0263775817721489>.

Ryberg-Webster, Stephanie. 2016. „Heritage Amid an Urban Crisis: Historic Preservation in Cleveland, Ohio’s Slavic Village Neighborhood.” – *Cities*, nr 58, 10–25. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2016.05.005>.

Shapiro, Michael J. 2010. *The Time of the City. Politics, Philosophy and Genre*. London: Routledge.

Sloterdijk, Peter. 2004. *Sph  ren III. Plurale Sph  rologie: Sch  ume*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Staeheli, Lynn A. ja Don Mitchell. 2008. *The People’s Property? Power, Politics and the Public*. London: Routledge.

Zorach, Nat. 2018. *The Handbuilt City* (veebileht). Vaadatud: 29. oktoober 2019. <http://handbuiltcity.org/2018/06/20/public-transit-across-detroit-windsor-border/>.

Talivee, Elle-Mari. 2012. „Linn kirjanduses. Kohtumine Supilinnaga.” – *Acta Architecturae Naturalis = Maastikuarhitektuursed uurimused*, nr 2, 163–176.

Venclova, Tomas. 2015. „The „Text of Vilnius” and the „Text of Tallinn”: A Comparison.” – *Urban Semiotics: The City as a Cultural-historical Phenomenon*, toimetanud Igor Pilshchikov, 39–64. Tallinn: Tallinn University Press.

Tarmo Pikner – PhD, geograaf, kirjutas doktorit   piirilinnadest, praegu t  tab vanemteadurina Tallinna   likooli humanitaarteaduste instituudi maastiku ja kultuuri keskuses. Tema uurimust   teemad k  sitlevad muutuva linnalisuse ja vaidlustatud keskkonnap  randi aegruumilisi aspekte.

E-post: tpikner@tlu.ee

More than Shrinking Postindustrial Cities: Durations of Urban Spaces in Detroit and Narva

Tarmo Pikner

Keywords: shrinking city, crisis, postindustrial, Detroit, Narva, urbanity

The article analyses the characteristics and appearances of shrinking cities, which are too often framed in terms of structural economic ruptures and population decline. The notion of 'structural crisis' needs to be contextualised in opening up diverse experiences of transformation in postindustrial urbanity. The study includes the literary stories represented in two books about the cities of Narva and Detroit: Katri Raik's *Minu Narva* (2013) and Francesca Berardi's *Detour in Detroit* (2015). These autobiographical narratives are here put alongside qualitative content analysis, focusing on the emergent qualities of postindustrial cities: rurality, social change, political boundaries and trajectories of the future.

The books analysed represent the shrinking of cities as part of their story of evolution, although the focus is on contemporary situations. This way of seeing adds the time dimension to changes in urban landscapes, working to observe possible trajectories of the future in on-going events. These autobiographical narratives about the cities' sudden transformations articulate diverse experiences and practices connected to living together, with shrinking infrastructures and economic turbulence. The shrinking city appears as an ambivalent assemblage, because wasteland and unlit silence generate affective fears for one person, but somebody else will associate these conditions with freedom of practice and of interpretation. The decline of industry as a marker of structural crisis flickers in the narrated landscapes. Beside this, lively initiatives are represented, which associate industrial decline with the potential for emergent new beginnings. Some possible solutions to the postindustrial crisis become entangled with changes in everyday streetscapes. The narratives indicate that there is no reason to view the cities' shrinkage as a total crisis extending into all spheres of urban life.

Comparing these narratives about Detroit and Narva revealed similarities in the changes and in the experiences of the landscapes of the shrinking cities. The large-scale end of industrial production, the rapid decline of inhabitants and ethnic segregation – these are shared aspects of the shrinkage and in Narva, post-socialist transformation is a further factor. Therefore, the context and crisis of postindustrial urbanity evolve through diverse glocal interactions. The narratives show that global change and crisis inhabits particular places, and the search for solutions can lead to shifting urban characteristics. Reductions in municipal infrastructure made the cities more rural, so that such characteristics of dispersed settlements as silence, less lighting and growth of edible plants became widespread in them. Therefore, the framings of 'nature' and 'rural' in processes of post-industrial urbanity require more attention in future research. The (temporary) shrinkage renders visible coexistences between urbanity and nature-based practices, which problematize both the city as a form and the assumption that trends of global urbanisation are linear.

The boundaries and borders that appear in different scales can be approached as spatial spheres of coexistence, which are transformed in the crisis and simultaneously try to reproduce social integrity. Geopolitical territories appear side by side with the shifting of meaningful boundaries in the streetscapes. In Narva, the nearness of the frontier came, through events, into the everyday lives of

people, affecting situations and indicating possible alternatives. Border-making entanglements with geopolitical neighbours were not so important in Detroit's narrative, but changes in the city were presented as a sensitive barometer offering understanding of wider post-industrial transformations. The experience-based and comparative approach to tendencies in the shrinking city indicated a slowness and temporal shift which exist in the middle of turbulence. This spatiotemporal shift exists with fragmentary infrastructures, which accumulate certain cultural practices and simultaneously push to find alternatives for the future.

These texts, with their diverse narratives, enrich the spectre of experience in approaching the tendencies displayed by shrinking cities. The situations and emotional affects represented in the stories can give important hints towards new methods for analysing and rethinking the tendencies summed up as the "shrinking city". A contextual approach is needed to explain settings experiencing structural crisis, which often becomes to frame the shrinking cities. In the narratives analysed, the flickering post-industrial crisis appears alongside a combination of shifting cultural and economic tendencies, which as well as disturbances also generate spatial conditions and publics for re-inscription of political alternatives. Declining industrial production in cities is combined with diverse processes of shrinkage, change-seeking initiatives and durations of urban spaces, helping people cope with sudden turbulences and create meaningful places.

Tarmo Pikner – PhD, a geographer who wrote his PhD thesis about border cities. He is currently working as a Senior Researcher at the Centre for Landscape and Culture, Tallinn University School of Humanities. His research is focused on spatiotemporal aspects of transforming urbanity and contested environmental legacies.

E-mail: [tpikner\[at\]tlu.ee](mailto:tpikner[at]tlu.ee)

Maailmalinnad ja teisesed linnad: kasvu ja hübriidsuse kujutus moodsas kirjanduses¹

Bart Keunen

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16202

Teisese linna mõistest

Maailmalinnad ja muud linnad

Kuulus šveitslasest autobiograafilise proosa autor Paul Nizon, kes on aastakümneid elanud Pariisis, kirjeldas ühes 1999. aastast pärinevas essees seda, mis muudab selle linna erinevaks kohtadest, mis pole sama suured ega vägevad, näiteks piirkondlikest metropolidest, provintsilinnadest ja väikelinnadest. Oma väite kinnitamiseks rakendas Nizon kolme kriteeriumi. Ehkki näib, et tema klassifitseeris neid, pisut norides, vastavalt materiaalsesse, sotsiaalsesse ja kultuurisfääri kuuluvaiks, annan neile kriteeriumidele teistsugused nimetused: suurus, aura ja mõjukus.

Nizoni arvates peab linnal olema suurusjärku ja üüratust, et väärida maailmalinna nime. Tegu peab olema megalopolisega, mis koosneb üüratust majade, tehaste ning kaupluste ookeanist ja mis suudab oma loendamatu ajutiste ja püsielanike parvedega reeglipäraselt rabada ükskõik millist vaatlejat. See füüsiline suurusjärk, lisab Nizon, käib käsikäes rea majanduslike ja kultuuriliste teguritega. Liialdused väljenduvad nii lõputus töö- ja turutegevuste pakkumises kui ka moe ja kultuuritavade valla pillavas ulatuses. Maailmalinn peab igal ajal suutma tagada toretseva hiilguse suurejoonelist vaatepilti ning sellest peab alati õhkuma jõukust.

Samavõrra oluline kui see nähtav, „denotatiivne“ suurusjärk on ka selle „konnotatiivne“ aspekt, selle aura. Maailmalinn peab vältimatult esile manama idee, et ta on *weltbedeutend*, üleilmse tähtsusega. See uhkeldab erakordsete inimsaavutustega ning selle anderikkad pojad ja tütreid peavad suutma esindada kõike, mida moodsal maailmal on pakkuda. Samamoodi peab ka selle arhitektuur olema ainulaadne. Sellise assotsiatiivse toime tõttu on Pariis paljude sajandite jooksul kujunenud linnabetooni valatud maailmaajalooks. Pariisi kui 19. sajandi pealinna aura oli seotud selle kui demokraatlike revolutsioonide ning tarbimismustrite ja kultuuritavade linna mainega. Ka oli tegu linnaga, kus kohtusid kõik Euroopa kultuurid ja

1 Tõlgitud originaalist: Bart Keunen, *World Cities and Second Cities: Imagining Growth and Hybridity in Modern Literature*. – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, Cham, Palgrave Macmillan, 2017, pp. 21–42.

Copyright © The Editors and The Author.

kõikvõimalikud religioonid ning toimisid üheskoos, andmaks kuju „maailmakodaniku“ ideele.

Selle denotatiivse ja konnotatiivse, nähtava ja nähtamatu suuruse tõttu on maailmalinnal ka avar ulatus. Vahemikus 1800–2000 olid Pariis, London ja New York ideede köögid, tuleviku laboratooriumid, progressi vedurid. Nad toimisid magnetina ettevõtlike ja loominguliste vaimude jaoks, kes oma kodulinnadesse tagasi pöördudes kandsid südames killukest Pariisi. Tundus, et kõike, mis 19. sajandil uut oli, leidis esmalt Pariisis ning alles siis võis seda leida mujalt Euroopast. Seetõttu võis Walter Benjamin Pariisi õigustatult kutsuda sajandi pealinnaks – just nagu London oli olnud 18. sajandi pealinn ja nagu New Yorgist oli saamas 20. sajandi pealinn.

Seda rikkalikku „maailmalinna“ definitsiooni arvesse võttes näib olevat lihtne defineerida teisest linna – vähemalt esmapilgul. Et teisene linn vastab ülaltoodud kriteeriumidele üksnes osaliselt, ei ole see maailmalinn sel moel, nagu on Pariis. Kahtlemata pole Berliinil, Chicagol, Viinil, Milanol ja Manchesteril suurusjärgust puudust. Suuruse kriteeriumit rahuldavad need kindlasti. Ent nende aura ei ole enesestmõistetav, sest tuleb esile üksnes maailma piiratud osades. Ka nende mõjukus on piiratud; konkreetsetes punktides jätsid nad maailmale oma pitseri, kuid nende koht kultuuriloo ülevaadetes pole kunagi ulatunud kaugemale neist konkreetsetest joontest. Lääne linnade hierarhilises püramiidis asuvad selliste metropolide all teist tüüpi teisesed linnad. Kui Saksamaal ja Kesk-Euroopas on Berliin *weltbedeutend*, siis München ja Hamburg on üksnes satelliidid, mis tiirlevad Saksamaa pealinna ümber. Ilmselt väidavad elanikud oma linna reklaamides, et nendegi linn võib samavõrra ja õigustatult taotleda maailmalinna tiitlit. Maailmanäituste ajalugu illustreerib hiilgavalt, kuidas teiseste linnade enesereklaam töötab. Näiteks tegid Belgia linnad Antwerpen, Gent ja Liège tähelepanuväärseid pingutusi tõestamaks, et nad on Pariisiga peaaegu täiesti samasse suurusjärku jõudnud. Nad matkisid maailmalinna tunnet sellise žestiga, et näis, nagu nad ise uskusidki hüperboolsetest sõnadest ja kujunditest koosnevaid lugulaule, mida nad oma linna ümber punuvad. Hoolimata kangelaslikest katsetest kõigile maha müüa oma linlikku hiilgust – kriipsutades alla maailma mastaabis olulist sadamat, maailmatähtsat positsiooni tekstiili ja tehaste vallas ning poliitilist olulisust – ei jäänud mõnigi teisene linn siiski enamaks kui „teostumata jäänud metropoliks“, kui seda vaadelda Pariisi perspektiivist.

Linnade kasv

Ma käsitlen Nizoni argumenti pikemalt, sest tuvastan siin mitmeid paralleele sellega, kuidas linnasotsioloogias ja linnaajaloos käsitletakse suurusjärgu mõistet. Mulle tundub, et klassikalisi teoseid linnauuringute vallas (sellistelt autoritelt nagu

Simmel ([1903] 1969), Wirth (1938), Mumford (1938) ja Benevolo ([1975] 1980)) ajendab soov leida sellele suurusjärgumuljele mingisugune objektiivne alus. Kui tõmata paralleele Nizoni poolt välja pakutud maailmalinna hermeneutikaga, saab selgeks, et klassikalistes linnauuringutes esineb varjatud kalduvus otsustada linlikkuse üle hierarhiliselt. Lisaks on ilmne seegi, et see toimub sellesama suurusjärgule keskendunud kinnismõtte tõttu, mis iseloomustab Nizoni vaatenurka. Klassikalises arusaamas linlikkusest on keskne idee, et moodne linn on metropol ja et selle suurusjärg tekib võimsate moderniseerumisprotsesside elluviimisest. Klassikaline linnateooria tunnistab selle enesestmõistetavate eeldustena majanduslikku tugevust ning sotsiaalset mitmekesisust. Samavõrra enesestmõistetav on sellest tulenev oletus, et suurlinnad moodustavad hierarhia ja et see hierarhia on seotud moderniseerumisprotsessidest tingitud mõjude suurusjärguga. Kui linna klassifitseeritakse selle põhjal, mil määral nad on sattunud modernsuse haardesse, võetakse automaatselt kasutusele progressiivsete linnade eristamine mahajäänud linnadest. Aeglaselt arenevaid linna tuleks kujutada kui asulaid, mis ulbivad linlikkuse ning preindustrialse elulaadi vahel.

Klassikalise linnateooria eeldused toodi esmalt päevavalgele kriitikas, mille Chicago koolkonna pihta suunasid Ulf Hannerz („Linnauurimine“) ja Manuel Castells („Linna küsimus“).² Nad näitasid, mil määral need teerajajad löid ideaalse kuvandi modernsest linlikkusest, ning seejärel surusid seda peale kui kõigi linlike nähtuste varjatud mõõdupuud. Eriti eredalt särab selle teooria tugev tuum Georg Simmeli linnateooriale 1930. aastatel empiirilise aluse andnud teoreetiku Louis Wirthi töodes. Wirth (1938) oli seisukohal, et sotsioloogilist olukorda, mida ta nimetab urbanismiks, on võimalik seletada kolme kriteeriumi – suuruse, tiheduse ja heterogeensuse kaudu. Võib kohe märgata, kuidas need kriteeriumid hakkavad kombineeruma „suurusjärgu“ elemendiga. Wirthi jaoks on linn püsiasustusega ala, millel on arvukas ja heterogeenne elanikkond ning mis annab selle kasutusse tiheda infrastruktuuri ja tiheda ruumilise keskkonna. Suurus, tihedus ja heterogeensus, usub Wirth, on lahutamatult seotud moderniseerumisprotsessidega; tema uurimustes rõhutatakse sageli moodsate linnade majandusliku ja tehnoloogilise dünaamilisuse olulisust. Just nimelt see dünaamika vastutab suuruse, tiheduse ja sotsiaalse heterogeensuse eest ning kasvuteguri eest, mis võimaldab linnadel feodaalsest ja ruraalsest elulaadist eemale triivida. Lõppude lõpuks kasvab suuruse, tiheduse ja heterogeensuse määr siis, kui majandus on käima lükatud – mudel, mida kasutatakse ka sellistes tuntud simulatsioonimängudes nagu SimCity ja mis

2 Vt Hannerz 1980; Castells 1972 (toim.).

naaseb linnasümfoonia-filmi žanris. Dokumentaalfilmis „Linn, mis ei puhka kunagi“ (1928) rõhutab ungarlane Andor von Barsy Rotterdami meresadama muutlikkuse teemat, kujutades kasvudünaamikat akadeemilisel moel.

Ilmselt võtab linnasümfoonia žanr omaks samasuguse alusvaate linlikkusele nagu linnasotsioloogia rajajadki. Teisisõnu, sõdadevahelisel perioodil võib eeldada „suure“ ja „majanduslikult eduka“ vahelist suhet puudutava konsensuse olemasolu ning ülimalt tõenäoliselt on sellest kasvumudelist saanud igasuguste linna puudutavate mõtete tuum. Pole üllatav, et linnaajaloolised uurimused seostavad majandusdünaamika suurust otseselt hierarhiliselt korrastatud linnadepüramiidiga. Võib öelda, et Patrick Geddesi „Cities in Evolution“ (1915, „Arenevad linnad“) ja Lewis Mumfordi „The Culture of Cities“ (1938, „Linnakultuur“) on kasvumodeli teerajajad linnaajaloos. Nad võtavad kasutusele evolutsioonilise teleoloogia narratiivi staadiumidega, mis kannavad selliseid nimesid nagu *eopolis* (inimkooslused, külakogukonnad), *polis* (väikelinnakogukonnad, mis põhinevad perekonnal ja mida legitimeerib religioon), *metropolis* (suurlinnakogukonnad, mis on individualiseerunud ja mida kujundas tööstusrevolutsioon) ja *megalopolis* (imperialistliku kapitalismi versioon metropolisest) (Mumford 1938, 285–292). Tõsiasi on see, et metropolide, väikelinnade ja külade hierarhiline püramiid põhineb ühelainsal kriteeriumil: asula kasvupotentiaali kindlaksmääramisel.

Kasvumudel, mida propageerisid Chicago koolkond ja linnaajaloolased, ei ole üksnes teoreetiline küsimus. Kirjandusteoorias on linnalugusid käsitlevate uurimuste nimekiri kasvanud pikaks ning sellest nähtub, et suur hulk kunstiteoseid on läbi imbinud linnakuvandist, mida need teoreetikud kirjeldavad. Pole kokkusattumus, et sellistes uurimustes osutatakse sageli Simmeli, Wirthi ja Mumfordi vaadetele kui autoriteetsele argumendile romaanide ja kujutava kunsti analüüsis. Klassikalise linnadiskursuse olulisuse teise sümptomi leiab poliitikamaailmast. 19. ja 20. sajandi vältel järgisid võimud linnapoliitikat, mis lähtub samadest eeldustest. Tänapäevased linnateoreetikud, nagu näiteks Neil Brenner (2003) ja Peter Clark (2009), täheldavad, et rahvusriigid on veetnud aastakümneid, viljeldes selektiivset ruumpoliitikat, mille esmane eesmärk on peamiste metropolide kasv. Selles poliitilises konfiguratsioonis lasid pealinnad jalga suurema osaga investeerimiskapitalist ning teised linnad said tõukeid, toetamaks spetsialiseerunud majandustegevusi: Antwerpenist ja Hamburgist said sadamalinnad, Ostendest ja Brightonist üleriigiliselt tuntud mereäärsed kuurordid. Teiseste linnade evolutsioon osutub olevat lahutamatu seotud selektiivse ruumpoliitikaga ning kasvumudeliga, millel see põhineb (Clark 2009, 52). Muidugi pole kasvu uurimisel või edendamisel iseenesest midagi viga, ent laiemast kultuuriteoreetilisest vaatenurgast lähtudes võib kasvumudelit süüdistada reduktsionismis. Peter Marcuse võtab seda mudelit puudutava

probleemi õigesti kokku järgmiselt: „Konkreetsed grupid linna sees propageerivad tegutsemisviise [. . .]; mingis linnas ei püüdle kasvule mitte kõik, vaid spetsiifilised kasvukoalitsioonid; olümpiamängude nimel ei võistle linn, võistlevad linnavalitsuse juhid teatavate linnasiseste gruppide toetusel“ (Marcuse 2005, 248).

Hilismodernne linlus ja selle „agregaatolekud“

Viimastel aastatel on linnateoreetikud jõudnud järeldusele, et kasvumudel ei suudaks seletada kõiki tänapäeva linnanähtusi. Konkreetsemalt viisid Henri Lefèbvre'i ([1974] 1986) arusaamad, et ruumi tuleks pidada sotsiaalselt produtseeritavaks ruumiks ning et linnad on tegelikult linnaprotsesside kimbud, välja kasvumudeli järk-järgulisele revideerimisele. Ning igasugusel urbanismist mõtlemisel, mis järjekindlalt teostab sellist ruumilist pööret, on linlikkuse mitmekesisuse kaardistamisel rohkem selgitusjõudu. Interdistsiplinaarses uurimistöös, millega Genti Linnauuringute Töörühmas (GUST) on tegeldud 2012. aastast saadik, on kasvuparadigmast loobumisel oluliseks osutunud kolm asjaolu:

1. Esiteks, GUSTi korraldatud 2012. aastal peetud keskmise suurusega linnadele pühendatud konverentsi ettekannetest (vt ka Notteboom, Havik ja Dehaene 2013) selgus, et perifeerseid linnu, nagu Ljubljana, Skopje, Tallinn ja Helsingi, võidakse nende endi regioonides nimetada kesketeks metropolideks, ent ühtlasi säilitavad need linnad oma preindustriaalse palge; mõnel määral on nad jäänud ärilisteks kaubalinnadeks.

2. Teiseks, uuemad nähtused linnade arengus tingivad ka nende analüüsimise heterogeensetest sotsiaalsetest protsessidest lähtuvalt. Esimesed kaks raamatut, mille GUST on avaldanud („Linna olukord“, 1999 ja „Post Ex Sub Dis“, 2003), kirjeldavad evolutsiooni, mis ei sobi täielikult kokku pildiga klassikalisest linnaajaloost või skeemiga, milles eristatakse jäigalt metropoolseid kogukondi maakogukondadest (loe: „modernsust“ „traditsioonist“). Üha keerukama majandusliku ja tehnoloogilise tegelikkuse rütmi järgides muutus linnaruum eriti heterogeenseks hilismodernsel ajastul (see tähendab, pärast II maailmasõda). Tekkisid sellised uudiskeelendid nagu *posturbanne ruum*, *postsuburbia*, *eksurbia*, *eksopol*, *äärelinlik kesklinn*, *disurbia* ja *città autostradale*, kirjeldamaks linlikke asulaid, mida iseloomustavad linna tiheduse eri astmed ning mida kõike võib siduda olnud aegade linliku eluladiga (või vähemalt mõnede selle omadustega). See uus reaalsus ärgitas urbanismis sellised teooriad nagu Edward Soja oma („Kolmasruum“),³ mis võimaldavad kasvu-

3 Vt Soja 1996 (toim.).

paradigmale lisada olulisi ääremärkusi.⁴ Globaalse küla postindustriaalses ja neo-liberaalses maailmas ei tähendanud kasv mitte üksnes tihedasse ruumi koondunud kasvudünaamikat, vaid ka kasvu, mis oli hajunud (üle avara territooriumi). Linna-teoreetikute, näiteks Neil Brenneri teised hiljutised uuringud on näidanud, et rahvusriigid ei järginud üksnes selektiivset ruumipoliitikat. Samaaegselt viidi neis ellu ruumipoliitikat, mis polnud selektiivne. Alates 1960. aastatest saadik tegid nad majandussüste linnastumata regioonidesse. Sellise poliitika mõjul võis väikseimgi koht Lääne-Euroopas areneda moodsaks asulaks, kui selleks vaid soovi oli.

3. Kolmas tegur, mis muudab vajalikuks uue mõiste väljatöötamise, on see, et virtuaalne linnaelu kultuurisfääris (televisioonis ja internetis) on taganud, et metropoolsel ruumil pole enam eksklusiivset ainuõigust sellele, mida Louis Wirth nimetas „urbanismiks kui elulaadiks“. Tänapäeva linna tingimustes esineb linnakogemus sagedamini suuruse, tiheduse ja heterogeensuse teguritest lahus. Urbaniseerunud ruumi mõiste on lakanud kattumast metropoli omaga ning tiheda ruumi (kontsentrilise) kasvuga. See ületab isegi eksopoli hõrendatud linnaelu; televisioon ja internet, transpordi- ja finantsvõrgustikud võivad kindlustada sellegi, et isegi vähimal määral enesestmõistetav ruum mängib tänapäeva urbaniseerunud globaallinnas oma rolli.

Genti Linnauuringute Töörühmas viivad need protsessid uue projektini: urbanismi teooria revideerimiseni, mis võiks ärgitada linlikkust alternatiivselt kujutama ja teha lõpu klassikalistele aruteludele linnade suurusjärgude üle. Uurimisrühma poolt avaldatud esimeses kahes teoses eeldasime, ja üpris naiivselt, et eksopoli mõiste on olemuslikult seotud teleoloogilise arengu viimase astmega. Nüüd aga otsime hilismodernsele linnaprobleemile teistsugust hinnangut. Meie põhiküsimus on järgmine: kas linlikkus eri linnatüüpide omavahelise suhestumise võrgustikus pole midagi muud kui metropoli (väike, keskmise suurusega või suur) avaldumine? Eelkõige: kas majanduskasv on ikka veel linliku elutunde dünamo?

Tahaksin asendada kasvumetafoori abstraktsema kujundiga, milles linlikkust vaadeldakse sotsiaalse praksisena, mis materialiseerub erisuguste aine olekutena. Füüsikas osutab aine olek olukorrale, milles aine molekulid osutuvad konkreetsetes energeetilistes tingimustes viibivaks. See olukord varieerub sõltuvalt entalpia rütmist ning võib võtta nelja üksteisest eristuvat kuju, millest tulenevad olekud või

4 „Mõned on neid arhailise suburbia amorfseid plahvatusi kutsunud välislinnadeks või veerelinnadeks, teised nimetavad neid tehnopolideks, tehnoburbideks, ränimaastikeks, postsuburbiaks, metropleksiks. Mina annan neile ühisnimeks *eksopol*, väline linn, et rõhutada nende oksümooronlikku ebamäärasust, nende linnast tulvil mittelinnalisust. Tegu pole mitte üksnes välisorbiidile jäävate eksolinnadega, vaid ka eks-linnadega, mis pole enam see, mis linn olla tavatses“ (Soja 1996, 238–239).

faasid, milles aine võib esineda: tahke, vedel (saavutatakse sulamisega), gaasiline (pärast aurustumist) ja plasma (pärast ioniseerimist). Näen selle alternatiivse linlikkusekujutamise kasutuselevõtul nelja suurt eelist.

Esiteks saab võimalikuks vastandumine klassikalise linnaajaloo ja sotsioloogia ideoloogilisele loomusele. Kasvumudel viib paratamatult välja kvantitatiivsete võrdlusteni ja siit steriilsete – ja mingis mõttes lapsikute – järeldusteni, mis kõik keerlevad moto „suurus loeb“ ümber. Sellele vastukaaluks asetab aine oleku mõiste aga esiplaanile kvalitatiivsed erinevused. Linlikkust hinnatakse lähtuvalt sellest, milline on konkreetse koha inimasustuse heterogeense olemuse täpne loomus, mis võimaldab eristada linlikkuse eri kihte. Kihtide kujund võimaldab paindlikumat kirjeldamismudelit, sest, nagu nii sageli inimkultuuri puudutavate küsimuste puhul, vanad vormid võivad eksisteerida koos uuemate vormidega; nad on elemendid maailmas, mida reguleerib see, mida Ernst Bloch nimetas „samaaegsuse mittesamaaegsuseks“ (*die Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitiges*). Selle kirjeldusmudeli esimeses mustandis teen ettepaneku töötada järgmise nelja linlikkusekihiga:

A. „Tahke“ olek ehk vana kommertslinn preindustriaalsest ajastust (kuigi tuleks siiski eristada preindustriaalse linna kapitalistlikku ja feodaalset kuju). See puudutab selliseid linnu nagu 16. sajandi Pariis ja ka linn, mida Max Weber kirjeldas „Linna olemuses“ ([1921] 1969): üsnagi staatiline sotsiaalne ruum, milles on hierarhilised sotsiaalsed suhted ning ritualiseeritud majandustegevused, sageli kombineerituna avalikkussfääriga, mida reguleerivad üsnagi jäigad religioossed ja moraalinormid. See linlikkuse olek viitab linnarütmile, mida võiks nimetada „tahkeks“.

B. Teine ning kvalitatiivselt teistsugune kuju on modernse industriaalmetropoli „vedel“ olek. See on linlikkuse seisund, mida kooskõlas Wirthi ja Simmeli teesiga kannustab majanduslik ja tehnoloogiline kasv. Kõnekaks näiteks oleks müüridest vabastatud 19. sajandi Pariis. Õlilaiguna võtab see enda alla ümberkaudsed külad ning annab linlikkuse mõistele uue mõõtme industriaalala, töölislinnaosade ja elumajade rajoonide kaudu. Selgesti võib näha seda dünaamikat kehastavaid keskmey: suuri rongijaamu uute kuhjumuste piiril, mis Pariisi inimestest lõhkemiseni tulvile töid. Lisaks iseloomustavad elu industriaalmetropolis kiired muutused ning tempo, mis on palju „voolavam“ kui linnaelu varamodernsetel vormidel.

C. Kolmas aine olek on gaasisarnane olek, milles leiame hilismodernse „post-industriaalse“ linlikkuse. Suurenenud (auto)mobiilsuse tulemusena koges sõja-järgne Euroopa magalate, äärelinnastute ja ärilinnajagude vohamist. Hollandi keeles loodi poeetiline uudiskeelend, mis täiesti täpselt viitab aine sellele olekule: *de nevelstad*, udulinn – või, nagu ütleb sõnaraamat, „linna-ala, milles jagunemine linnaks ja maaks ei ole selgesti märgatav“. Itaalia keeles kutsutakse seda *la città diffusa* või *città autostradale* – väljendid, mis selgitavad täpselt mobiilsuse läbivat

rolli sedalaadi linnaelus ja seega gaasisarnast rütmi, mis levib urbaniseerunud eksopoli territooriumil.

D. Viimaks on olemas ka neljas, väga hiline linlikkuse kvalitatiivne kuju. Seda linnaelu virtualiseerumist, mille eest oleme tänu võlgu (tele- ja arvutilekraanidele ning (informatsiooni ja transpordi) võrgustikele, võib pidada linnaliste asulate oma-moodi ioniseerimiseks; selle tulemust võiks kõrvutada plasmaolekuga. Plasma-ekraane võib pidada linnaelu uuemate kujude *locus*'eks, modernsuse uusimas faasis esile tõusnud „immateriaalse linna“ meediumiks.

Selle metafoorirühma teine eelis on seotud linna sotsioloogilise staatusega. Aine olekuid kutsutakse (vähemalt saksa ja hollandi keeles) ka agregaatolekuteks. Sõna *agregatsioon* etümoloogia sobib hästi kokku linlikkuse olemusega, tähendab töigaga, et see puudutab inimasulaid, üksikisikute kokkutulemist ja kogunemist – tähendus, mida hõlmab sõnatüvi *grex* – 'kari' või 'parv'. Klassikalise metropoli agregaatkujus domineerib näiteks „vedel“ agregaatolek – olukord, millega kaasnevad rahvahulgad ja massid: suured inimeste ning kaupade hulgad, mis voolavad linna-ruumi ja läbi selle. 17. ja 18. sajandi kaubalinna agregaatseisundis on massidel mängida vaid marginaalne roll. Kui turupäevad ja karnevaliaeg välja arvata, on sotsiaalne ruum korraldatud „tahkel“ moel, vastavalt sugude ning klasside eraldusjoontele. Sellises agregaatolekus, mis tekkis keskajal, ei kehti veel marksistlik idee „kõik, mis on tahke, sulab õhku“ (Berman [1982] 1989). Sellele vaatamata säilivad need sotsiaalse elu varajased modernsed vormid hilisematelgi perioodidel. Industriaalse linna tempo aeglustub konkreetsetel aegadel ja konkreetsetes kohtades ning seda kahekordistavad sotsiaalse suhtluse traditsioonilised kujud. Linlikule argielule on iseloomulikud agregatsiooni heterogeensed kujud ning deskriptiivsed linnaelu-uuringud peaksid seda heterogeensust arvesse võtma.

Selle heuristilise metafoori ja siinkohal välja pakutud kirjeldusmudeli kolmas eelis tundub olevat kõige olulisem. Kui linlikkust vaadeldakse agregaatprotsesside reana, tekib võimalus omistada konkreetsele linnaruumile hübriidset olekut. Sel moel võib linn olla seotud kõrvuti eksisteerivate aine olekutega, sõltumatult ajastutest ja kultuurilistest konstellatsioonidest, millesse need ajalooliselt kuuluvad. Linna ei tuleks seostada mitte niivõrd modernsuse mingi spetsiifilise staadiumiga, kuivõrd mingit konkreetset tüüpi hübriidsusega. Näiteks von Barsy linnafilmis võib näha, kuidas lisaks sellele, et Rotterdam on uusima tehnoloogiaga varustatud kasvav meresadam, on see ka asula, mis ikka kannab Hollandi kuldajastu märke. Rotterdam on kaubalinn, millest õhkub selle kodaniku toredust ja pidulikkust (suured laohooned, uhked häärberid, idüllilised kanalid, mis ühendavad mõlemat tüüpi ehitisi), ent sellest on saanud ka metropol, kus kaupade ja tööliste massid annavad kuju dünaamika ja kasvu ideele. Linna kunstiliste representatsioonide universumis

on sellised hübriidsed konstruktsioonid suhteliselt sagedased. Peamise selle põhjal tehtava järeldusena ilmneb üksikasjalikumal analüüsil, et linnaruumid on palimpsestlikud, ruumid, mis kujunevad kiht-kihilt ning võivad seetõttu pakkuda varju eri laadi asustustüüpidele. Hübriidset linlikkust võiks kirjeldada poeetiliste kujunditega nagu „sulav jää”: nii tahke kui ka vedel. Või näiteks „hommikukaste”: gaasiline ja siiski vedel. Teisisõnu, kirjeldusmudel, mida tahaksin välja pakkuda, austab konkreetse linna pinnal kooseksisteerivate rütmide paljusust.

Agregatsioonimetafoori neljas eelis on, et see võimaldab pakkuda selgitust uutele või „unustatud” protsessidele linnakultuuris. Küsimus, mida see mudel võimaldab esitada, on see, kas peamine euroopalik linnatüüp ei erine fundamentaalselt metropolist, kas sellised linnad nagu Fribourg, Utrecht, Gent, Orlèans, Verona ja Brighton ei vääri muud silti kui „teoks saamata maailmalinn”? Enam kui tõenäoliselt ning üsnagi pika perioodi vältel on tihedalt asustatud alade linnavõrgustike funktsioon olnud väga erinev maailmalinnade omast, mis mängivad peaosa globaalses kasvuloos. Juba aastaid võib Madalmaades ning teistes Lääne-Euroopa linnastunud piirkondades täheldada vanemate linnaliste asulate taassündi. Aasta-aastalt on need asulad vaevalt kogenud mingit kasvu. Tänapäeval võib neid propageerida kui utoopilisi kohti, milles eksisteerivad harmooniliselt koos kõik/mitmed linnaelu positiivsed aspektid. Sellist linnastunud kohta, eksopoli, globaalse linna ja metropoli lõikumist võiks nimetada mediopoliks. See on linn, milles linnaseisund annab end tunda ning milles elanikud on ümbritsetud modernsuse kõigist voorustest ja pahedest. Ent ühtaegu on see ka linn, milles linlased end vaimselt ja mõnikord ka füüsiliselt irrutavad metropolist ja modernsusest.

Teiseste linnade representeerimine

Teisesed linnad kui kasvu ja moderniseerumise asupaigad

Analüüsimaks esimest tüüpi teisese linna representatsioone, tahaksin taas üle vaadata klassikalisi lugusid metropolist. On rabav, et enamik neist lugudest kujutavad endast kasvumudeli illustratsioone. Döblini, Dos Passose, Zola, Joyce'i ja Dreiseri romaanid leiavad aset sellisel taustal ja sotsiaalses keskkonnas, mis on läbi imbinud modernsusest ning ka mitmesuguste moderniseerumisprotsesside sümbolitest. Sama kehtib mõnede filmiajaloo klassikute kohta. Selle illustratsiooniks esitan loetelu elementidest, mis esinevad korduvalt Frans Masereeli linnaikonoograafias. 1920. aastate algusest pärinevas sajast tahvlist koosnevas seerias „Linn“ („La Ville“) võib leida samu elemente kui klassikalistes suurlinnanarratiivides. Selles graafilises romaanis *avant la lettre* esinevaid linlikke elemente saab rühmitada kobaratesse, mis vastavad suurusele, tihedusele ja heterogeensusele – Louis Wirthi analüütilise mudeli kolmele kriteeriumile.

Esimese tähelepanu vääriiva elemendi leiab suurusele viitavate metafooride ja metonüümide seast. Algselt puudutavad need osutused elanikkonna arvukust. Näib, nagu toimiksid rahvahulgad ning dünaamiline tänavaelu kui linlikkuse *pars pro toto*; kutsuvad ju massid esile assotsiatsioone majandusliku dünaamikaga. Sellesse kobarasse kuuluvad ka massikommunikatsiooni võrdkujud: ajalehtede ning reklaamide kirjeldamine ning kujutamine.

Samas vaimus võib rühmitada kujundeid, mis osutavad tihedusele: asfalt ning raudbetoon viitavad sellele, et massid asuvad tihedas keskkonnas, nende liikumist tuleb suunata uusima tehnoloogilise infrastruktuuri kaudu, sest linna suurust pole võimalik tõhusalt hallata ilma transpordirajatisteta. Siit rongi- ja trammirööbaste ning autoteede prominentne kohalolu. Lisaks tuleb tihedus ilmsiks kõrghoonete võrestikmotiivis, mis paikneb piki bulvarite rangeid jooni. Kõrghooned ning üürimajad loovad tiheasustuse kuvandi, mis aimab kohaselt ette elanikkonna kasvu.

Lõpuks on olemas kujundid, mis osutavad heterogeensusele: majanduslikele kontrastidele, sotsiaalsetele kontrastidele ning psühholoogilistele kontrastidele.

Enam kui tõenäoliselt on linn, mida Masereel oma teostes kujutas, Pariis. See on linn, millega ta murdis truudust oma kodulinnale Gentile ning kus ta oma Montmartre'i stuudios litograafiaid kavandas. Ühes intervjuus ütles ta, et tema töö eesmärgiks on „süntees, maailma suurlinnade summa. Igatahes olen selles teoses kokku koondanud kõike, mis juhtub linnas ühe päeva jooksul, varahommikust hilisõhtuni“ (vt Florquin 1971, 227). Masereel teatab samas intervjuus ka, et tema linna-tahvlitesse on püütud teistegi talle hästi tuntud linnade (Genfi, Brüsseli, Hamburgi ja Antwerpeni) olemus. Sellega viitab ta implitsiitselt, et teisesed linnad ei olegi nii erinevad maailmalinnadest – väide, mis leiab kinnitust, kui uurida litograafiaid, mida ta tegi Antwerpenist ja Hamburgist. Linnakuvandis domineerivad needsamad elemendid; selleks, et tõhusamalt rõhutada nende linnade olemust, valib ta situatsioone, mis võimaldavad kõige küllaldasemalt esile manada suurust ja tihedust: näiteks tegutsemine sadamas või autoteed ja siin-seal mõni kõrghoone.

Lühidalt, Masereel näib kalduvat teisest linna metropoli staatusesse ülendama. Selle põhjus on selge; pealinnad ja ka teisesed linnad on moodsa maailma olemuse kehastus; nad on moodsate inimeste elusid valitseva majandusliku ja tehnoloogilise kasvudünaamika embleemid. Võib öelda, et suur enamik linnaluuletajaid jagab seda huvi Masereeliga. Nii oli see juba 19. sajandi algupoolel. „Isa Goriot's“ („Le Père Goriot“, 1835) on Balzaci ahnete pansionielanikega Saumur ülekaalukalt merkantiilne kaubalinn. Ent Burgundia Ville-aux-Fayes, mille ta manab esile „Talupoegades“ („Les Paysans“, 1855) on verisulgedes kapitalismi suurepärase näide. Oma pankurite, ettevõtjate ja spekulantidega haarab see endasse Les Aigues'i, lähedalasuva harmooniliselt elava põllumajandusenklaavi. Hilisematel 19. sajandi

autoritel polnud probleemiks arendada seda teemat edasi, võttes kasutusele uute teiseste linnade industriaalse tausta. „Džunglis“ („Jungle“) maalib Upton Sinclair pildi Chicago lihatööstuse töötajate võõrandunud eksistentsist. Emanuel De Bom teeb sedasama Antwerpeniga, valides oma peategelasteks dokitöölised. Raymond Williamsil ([1950] 1961) on õigus, kui ta väidab, et tööstusromaanide traditsiooni, mille taustaks on Manchester, Liverpool, Birmingham ja Glasgow, võib tervikuna pidada linliku kasvu eksplitsiitseks uurimiseks. Siinkohal ei loe see, kas teisene linn kuulub mõnda juhtivasse tööstusriiki. Lieven Ameeli (2014) monograafia Helsingi lugudest näitab, et mõnedes romaanides kirjeldatakse seda (Euroopa perspektiivist nähtuna) perifeerset linna majanduskasvu või sotsiaalsete konfliktide maailmana. Ameel täheldab, kuidas teistes romaanides pingutavad Soome autorid tugevasti, et omistada Helsingile õilmitsevat flanöörikultuuri ning sellega kaasnevaid assotsiatsioone jõukuse ning vabadusega. On olemas samasugune uuring teisese linna representatsiooni kohta hollandikeelses romaanis, nimelt Mary Kemperniki raamat *fin-de siècle*’ist Haagis, Rotterdamis ja Amsterdamis.⁵ Tendents võtta luubi alla mõned moderniseerumisprotsessi aspektid ning representeerida neid osana modernsuse kasvudünaamika terviku asemel jätkub ka 20. sajandil: Bernard Clavel maalib linnaelu Lyonis, keskendades tähelepanu tekstiilitöölise elule, ning suurel flaami modernistil Louis Paul Boonil õnnestub moderniseerumisprotsesside põhi-olemus välja selgitada peaaegu näotus väikelinnas Alostis.

Tsiteeritud näited pärinevad peamiselt majandussfäärist ning illustreerivad tööstusrevolutsiooni mõju. Ent modernsust võib representeerida paljudel eri viisidel. Standardite ja väärtuste murenemist linnaelus ja selle depressiivseid psühholoogilisi aspekte saab esile manada ka teisese linna tausta või keskkonnaga. Romaanis „Kõrb“ („Désert“, 1980) kasutab Le Clézio Marseille sadamat alusena ülevaatele kultuurilisest paigaltsiirdatusest. „Tuvides murul“ („Tauben im Gras“, 1951) pöörab Wolfgang Koeppen oma pilgu keskklassi psühholoogiale sõjajärgses Münchenis⁶ ning Melvin Burgessi noorsooromaani tegevuskohaks on Bristolis skvotterite ja narkarite skeene („Junk“, 1996). Lõpuks, kuid olulisel moel, võib lisatõendeid mu hüpoteesi toetuseks leida 20. sajandi karmi krimikirjanduse, eriti detektiiv-

5 Mary Kemperniki uurimusest (2001) võib ridade vahelt lugeda, et Amsterdami ja Haagi representeeritakse kui minimaalilinnu, milles objektiivne ja subjektiivne kultuur on vastuolus. Louis Couperus võtab sedasorti linnale antavad hinnangud täiuslikult kokku, kui näitab, et Haagi elaniku elu kulgeb „tema maja keldris selles linnas vangis“ (Kempernik 2001, 47).

6 Raamatus „Tuvid murul“ („Tauben im Gras“) koosneb Müncheni keskklass inimestest, kes reageerivad sotsioloogilisele voolavusele moodsas ühiskonnas. Tegelased on, Gertrude Steini sõnu kasutades, „paraku tuvid murul“, allusioon inimelu juhuslikkusele ning mõttetusele.

lugude traditsioonist. Paljudes neist romaanidest näidatakse, et majanduslikud ja sotsiaalsed probleemid ning nende sotsiopsühholoogiline ja emotsionaalne toime tõusevad prominentselt esile nii New Yorgis või Pariisis kui ka Denveris või Nancys.

Kõik mu näited annavad tunnistust samast üldsuundumusest, nimelt ideoloogilise kõrvutusraami olemasolust. Manuel Castellsi jälgedes võib seda tähistada sõnaga *kulturalism*. Castells kasutab seda mõistet teoses „Linna küsimus“, iseloomustamaks selliseid arutluskäike nagu Simmeli ja Wirthi omad. Metropoli tiheduses, suuruses ja heterogeensuses avastasid linnauuringute pioneerid autonoomsuse saavutanud „objektiivse kultuuri“ väge. See objektiivne linnakultuur kindlustab selle, et avaldatakse survet subjektiivsele kultuurile – vaimsele tasakaalule, subjektidevahelise suhtlemise harmoonilistele viisidele ning esteetilisele meelele. Sedasama vastandust objektiivse kultuuri (linna ja moderniseerumisprotsesside) ning subjektiivse kultuuri (kõlbelise ja psühholoogilise seisundi) vahel, mis tähistas Simmeli ja Wirthi kulturalismi, viiakse ellu moodsate autorite linnalugudes. Samamoodi nagu teoreetilises kulturalismis representeeritakse indiviidi objektiivse kultuuri traagilise ohvrina. Selles suhtes ei erine teiste linnade kohta käivad tekstid maailmalinnu puudutavaist. Isegi kui selgub, et tihedust, suurust ja heterogeensust kirjeldatakse teadlikult tagasihoidlikumal moel, säilib nende linnade sisim olemus: anonüümne, tehnoloogiliselt ja ratsionaalselt korrastatud keskkond, mis takistab isiklikku arengut ning mõnel juhul kutsub ellu patoloogilisi liialdusi (küünilisust, ükskõiksust). Klassikalistes linnalugudes lastakse hoogsalt edenev linn ja selle loomumomendid jõuda romaanitegelastele kallale, et illustreerida modernsuse erakordset kultuuriseisundit. Selle võttega näib suurte, keskmise suurusega ja väikeste linnade omavaheline eristamine hägustuvat. Tundub, et ainuke oluline element kulturalismis on see, et linnaruum avaldab üksikisikule mingit mõju.

Teiste linnade hübriidne urbanism

Et saada aimu linlikust hübriidsusest hilismodernsetes asulates ning paremini mõista minu alternatiivset vaadet linnalugudele, võib inspireerivaks osutuda pilgusheit kirjandusvälistele kultuurinähtustele. 1960. aastatel viis Prantsuse sotsioloog ja antropoloog Edgar Morin läbi ulatusliku uurimuse, mis tegi temast teerajaja linnalegendide uurimisel. Teoses „Kuulujutt Orléans'is“ („La Rumeur d'Orléans“, 1969) nimetas Morin linnalegende, mida ta jälitas, „moodsateks müütideks“. Just sellised argised linnalood pakuvad täiuslikku tõestust tõigale, et ühiskondlik ruum on läbi põimunud heterogeensete praktikatega ning urbaniseerumisprotsesside paradoksaalse seguga. Morini arvates on linnalegendid „meie modernsuse maa-alused kihistused“ (Morin 1969, 10). Eriti üleminekualadel, nagu Morin välja pakub, on see põrandaalune modernsus geoloogiline püsiseisund. Aladel, kus omavahel segunevad

linlik ja pre-industriaalne kultuur, kus ajalookihid regulaarselt üksteise vastu hõrduvad ning kus traditsioonidest ning kvaasireligioossetest hirmudest kinnihoidmine ja kaks tüüpiliselt modernset tendentsi – traditsioonist lahkulöömine ja individualiseerumine – omavahel pingeliselt suhestuvad, võib kohata üht konkreetset tüüpi moodsat müüti.

1969. aasta maikuus ja 1970. aastal levisid vastavalt nii Orléans'i kui ka Amiens'i linnas pimedal õhinal kuulujutud valgetest seksiorjataridest. Kuulujuttude kohaselt röövisid juudi kaupmehed – eriti Magasin Dorphé, mida pidas noor abielupaar – regulaarselt noori tütarlapsi. See juhtus väidetavalt siis, kui tütarlapsed sattusid selle moekaupluse prooviruumidesse riideid selga proovima. Seejärel uimastati nad süstidega, pandi kaubamaja keldrisse luku taha ja viimaks müüdi Lähis-Idasse valgeteks orjatarideks. Morin rõhutab, et metropoolne linlus paneb selle kaudu, mida olen nimetanud tema voolavuseks, aluse hirmudele: ta väidab, et Orléans'i noori köidab ilmselgelt erootika ja seksuaalvägivald. Nende soov on moodsaid rõivaid ja igasuguseid moeaksessuaare kandes välja näha ahvatlev ja seksikas. Ühtaegu aga eksitab neid teatav allasurutud hirm „modernsuse“ ees.

Morin väidab õigustatult, et metropoolne linlus annab selle kaudu, mida olen nimetanud tema „voolavuseks“, aluse hirmule: Orléans ei samastunud nende kuulujuttude ajal enam „tahke“ varamodernse linnaga, vaid muutus tunduvalt voolavamaks. Selle elanikud kaldusid oma keskkonda pidama sekulariseerunud, tarbimisele orienteeritud linnastuks, millel pole ei pead ega südant. See müüdi poolt peale sunnitud ettekujutus vastab – viisil, mis on ühtaegu skemaatiline, liialdatud ning fantastiline – päriselu evolutsioonilistele protsessile, mis muudab provintsilinnad pelkadeks modernseteks linnastuteks. Hirm modernsuse ees teisendatakse hirmuks juudi sissetungija ees, see hõivab lõpuks reaalsuse ning muutub fiktsionaalseks õuduslooks vägisi võetud süütusest ning hirmuäratavast vägivaldsest võõrsileviimisest. Morin peab selle põhjuseks tööka, et tegu on „keskmise suurusega linnadega“, linnadega, mil on spetsiifilised sotsiogeograafilised üleminekujooned: olles „Pariisile liiga lähedal, et jääda provintsipealinnadeks, ning sellest liiga kaugel, et muutuda suure metropoli eeslinnadeks, on need üha kahanevamaal määral linnad (polis) ning ühe kasvaval määral linnastud“ (8). Selleks, et tekiks kuulujutt, läheb vaja sedasorti hõõrdumist, mida leidub Orléans'is ja Amiens'is ja mis võib esineda ka paljude teiste 20. sajandi teise poole Euroopa teiseste linnade urbaniseerunud sisealadel. See on hõõrdumine, mis saab alguse „provintsluse ja modernsuse koosinemisest“ (63).

Morin oli üks esimesi, kes pakkus välja, et on olemas linlik mentaliteet, mis mängib tänapäeval olulist rolli ning millele linnauuringutes on pühendatud liiga vähe tähelepanu: teatud teisesed linnad kalduvad rohkem klammerduma „tahke“

linnaelu traditsioonide külge ja teatud määral viljelevad ka ise seda kuvandit. Teisene linn tunneb kutsumust end profileerida nii hüpermoodsana kui ka traditsioonilise kaubalinnana. See dialektiline vastandus ei vii sünteesini, vaid pigem heterogeense kõrvutiseadmiseni, mis sobib mitmekesisuse ning heterogeensuse puhul. Termin *kohatunnetus*, mille 1976. aastal võttis kasutusele Edward Relph, mängib sellise heterogeensuse tuvastamisel kahtlemata juhtivat rolli. Võiks öelda, et hübriidse metropoli poolt ellu kutsutud kuvandid ja representatsioonid põhinevad ihal subalternse linnarütmi järele. „Tahke“ linna rütm seab esiplaanile *genius loci* ja kohatunnetuse ning eksisteerib koos hirmu ja võluga, mida põhjustavad metropoolse kasvudünaamika rütm, industriaalse „vedela“ linna igapäevased kiirrutiinid ning sotsiaalsete ja kultuuriliste traditsioonide lakkamatu hävitamine.

Mitmeid eelnevalt käsitletud romaanidest võiks üle lugeda, lähtudes Morini kontseptuaalsest raamistikust ning minu vaatenurgast linnaliste asulate hübriidsele olemusele. *Fin-de-siècle*’i romaanides, eriti „perifeersete“ kirjandusväljade (nt Madalmaade ja Saksamaa) hilisnaturalistlikes romaanides on ühendatud need kaks temaatilist lõime: iha moodsa elu järele (mida mõjutab Pariisi ja Londoni sarnaste maailmalinnade elustiil) ning hirm oma juuri kaotada (identiteedikaotuse tunne) on domineerivad emotsioonid, mis linnarepresentatsioonide taga peituvad. Kasvumodeli mõisteaparaadi abil käsitletuna tegelevad need romaanid eelkõige modernsuse esilemanamisega, vabanemise ning võõrandumise seguga. Ent siiski on neid võimalik lugeda nüansseeritumalt. Kas poleks kohasem vaadelda selles pingsuhet „vedela“ linlikkuse ning vanema versiooni, preindustriaalse kommertslinna „tahke“ linlikkuse mõjude vahel? Ma näen reas kirjandustekstides suurt potentsiaali, kui asi puutub linliku hübriidsuse hüpoteesi kontrollimisse.

Sümbolistid olid kõige radikaalsemad oma kasvumodelit puudutavas skeptilisuses. Sellised kunstnikud nagu Stephan George, Rainer Maria Rilke, Maurice Maeterlinck ning Georges Rodenbach eelistasid majanduslikult edukamatele maailmalinnadele kultuurilinnu, nagu Brugge, Veneetsia ja Firenze. Enamikel juhtudest on need teisesed linnad, millest ammu möödunud aegadel õhkus majanduslikku võimu ning mis ei suutnud sammu pidada tööstusrevolutsiooni kasvuimpulssidega. Üks *fin-de-siècle*’ist pärinev sümbolistlik meistriteos on äärmiselt huvitav, sest selles romaanis vastandatakse kaks linnarütmi teineteisega. Georges Rodenbachi „Kellalööja“ („Le Carillonneur“, 1897) seab kaks agregaatolekut teineteise vastu: ühest küljest on seal Brugge, mida me tunneme „Surnud Bruggest“ („Bruges-la-Morte“, 1892), paigale tardunud keskaegne linn, ning teisalt nende kapitalistlike ettevõtjate Brugge, kes tahavad linna ja mere vahele sadamat ehitada. Ehkki Rodenbach kindlasti ei kavatsenud luua hübriidset linna, esitleb ta meile sidusat läbilõiget linnast, mille abil oleks võimalik kirjeldada ka tänapäeva Brugget. See on linn, mil

on teatud ajalooline identiteet ning edukas kaupmeeskond. Ühtlasi on see identiteet-
dita „vedel“ linn, mis toimib dünamonaga kogu regiooni majanduskasvu elluviimisel.

Minu tõlgendus Rodenbachi romaanist võib sobida kunstiteoste teistegi taaslu-
gemiskujude mudeliks. On olemas arvutult kirjandus- ning filmiloomingut, milles
eri linlikkuskihid tulevad nähtavale teisest linnade representatsioonides. Romaa-
nid, mida ma järgnevas põgusalt mainin, moodustavad teoste korpuse, milles võib
leida linliku hübriidsuse väljendusi ning mis annavad tunnistust heterogeensete
linnatingimuste kõrvuti eksisteerimisest. Ka regionaalne detektiivromaan, mis on
tänapäeval äärmiselt populaarne, on iseäranis rikkalik allikas. Pean silmas Kra-
jewski loomingut Poolas, Daeninckx'i ja Izzod Prantsusmaal, telekangelasi, nagu
Morse ja Frost Inglismaal, või flaami Pieter Aspet Brugges. Pealtnäha hõlmavad
need näited rida lugusid, mis jätkavad metropoolset karmi traditsiooni. Ent kui
järele mõelda, reageerivad need pingelisele suhtele traditsiooniliste linlikkusvor-
mide ja metropoli anoomsete eksistentsiaalsete tingimuste vahel ning kasutavad
seda ära.

Samavõrra suure potentsiaali hübriidsuse uurimiseks leiab romaanidest, mis
20. sajandi vältel olid pühendatud tööstuslinnade tööliste vahelisele solidaarsus-
tundele. Niinimetatud proletaarses kirjanduses (*littérature prolétarienne*) ning filmi-
kunsti linnasümfooniates, mis pärinesid Euroopa töölisliikumise kogukonnast,
pööratakse rabavat tähelepanu linnakogemuse heterogeensusele. Kõik viitab sel-
lele, et see žanr mängib teadlikult ideega, et aeglasem sotsiaalne elu rahvalikumaa-
tes linnajagudes võib moodustada vastukaalu tehnoloogilise ja majanduskasvu
ideele.

Tekstid ja filmid, milles peaosa mängib „linnakülarahvas“, pakuvad linliku hüb-
riidsuse kohta veelgi selgemaid tõendeid. Need on eriti huvitavad, sest pakuvad
mudeli narratiivide analüüsiks, mille tegevuspaik on maailmalinn, ja tõestavad
seega, et minu pakutud kirjeldustööriist ei piirdu sugugi teisest linnadega. Asjako-
haseks näiteks on romaanid, mille tegevus on paigutatud tööstuslikesse eeslinna-
desse. Oluline linnalugude korpus, mis ulatub Pariisi, Londonit ja New Yorki puudu-
tavatest linlikest migrandiromaanidest (Emile Zola, Arthur Morrison, Henry Roth)
hiljutiste *banlieu*-romaanideni (nt Faiza Guène'i „Kiffe kiffe demain“ [„Kiffe kiffe
homme“], 2004) tegeleb hõõrdumisega ühelt poolt kapitalistliku kasvumajanduse ja
teisalt „tahkele“ linnaolekule viitavate merkantiilsete, religioossete või sotsiaalsete
traditsioonide vahel.

Lähtudes sotsioloog Herbert Gansist (1962), võib linnakülarahvast defineerida
kui linnaelanikke, kes säilitavad maakombed ning hõlbivad seetõttu kõrvale Sim-
meli ja Wirthi teostest tuttavatest blaseerunud isiksustest. Nii visandatud perspek-
tiivist nähtuna on linnakülaelanik tõenäoliselt veelgi enam: see on linlasestüüp,

kes võib kehastada nii ruraalset kui ka preindustriaalset linlikku elustiili. Üks asi on kindel: linnakülaelanik võib sobida sümboliseerima Lääne linnade fundamentaalset hübriidsust, seda, kuidas „vedel“ linlikkus võib kokku sobida „tahke“ linlikkusega. Heaks näiteks on Jay Leyda „väike linnasümfoonia“ „Hommik Bronxis“ („A Bronx Morning“, 1931). See film toetab otseselt mu väidet, et linnalood vajavad nüansseeritumat tõlgendamist. Lisaks võib minu vaadet sellele filmile rakendada ka olulise linnalugude korpuse, linnamigrandiromaanide puhul, milles hõõrdumine ühelt poolt kapitalistliku kasvumajanduse ja teisalt merkantiilsete, religioossete või sotsiaalsete traditsioonide vahel esineb sageli konflikti objektina.

Film algab tõstetud rööbastel liikuvast rongist filmitud kiiresti liikuvate kaadrite reaga. Abstraktsest hägusest liikumisest muutub kujund konkreetseteks pilkudeks linnaellu. Algas manab esile moodsa kapitalistliku linna tehnoloogia toel liikvel püsiva dünaamika. Rongiaknast näeme kasvu sümboleid: kõrgeid kortermaju, pikki sirgeid tänavaid, mida täidavad tööle liikuvad töölised, rongi tehnoloogilist infrastruktuuri, liiklussõlmi, mis lõikavad Bronxi läbi või ühendavad seda maailmalinn New Yorgiga, ja igasuguseid metropoolse majandusliku jõukuse märke. Pärast sissejuhatust (mis võtab enda alla kolmandiku filmist) liiguvad esiplaanile teised linlikkuse koostisosad: väikesed jaemüügitegevused, mis meenutavad preindustriaalse linna turusündmusi, lapsed teel kooli ning, kõige märkimisväärselt, õilmitsev tänavaelu. Vahetiitreid on üksnes kolm, kuid need võtavad kenasti kokku kujundite olemuse: „Bronx ajab äri... ja Bronx elab... tänaval“. Tänav on multikultuurse linnaelu sümbol, mille nurgakiviks on perekond: emad lapsevankritega, vanemad kõnniteedel ja eelkõige hulganisti lapsi – mängimas, kaklemas või niisama vallatlemas. Juhtiv roll kuulub neile. Selle põhjuseks pole asjaolu, et tegu on piirkonnaga, kus kasvasid üles Itaalia sisserändajate lapsed sellistest perekondadest nagu Scorsese, Coppola, Pacino ja De Niro omad. See on nõnda eelkõige selletõttu, et Leyda silmis valitseb seda teisest linna maailmalinn New Yorgi veeres tema enese rütm, tema enese linnaelu laad. Kombineerides rongist salvestatud kujundeid ning väikesemõõtmeliste linnategevuste küllust, näitab Leyda, et Bronx toimib selles konkreetsetes sotsiaalses praktikas kahe agregaatoleku, tahke ja vedela oleku hübriidina.

Ent hübriidsuse kujutamine maailmalinnades ei ole piiratud romaanidega linnakülaelanikest. Sellised romaanid nagu Aragoni „Pariisi talupoeg“ („Le Paysan de Paris“, 1926) demonstreerivad, et Pariisi kaubandusspassaažidel nende väikeäride ja korrastatud, kaardistatava sotsiaälvõrgustikuga on tegelikult tõesti alternatiivne rütm. Muide, Aragon ei jäta kunagi kasutamata võimalust vastandada „ooperipassaaži“ – oma utoopilist nišši – dünaamiliste ja võimsate jõududega, mis oma hausmanlikku tahet väljastpoolt peale suruvad. Selles mõttes illustreerib Pariisi talupoeg suurepäraselt linna kui palimpsesti ideed, ideed, et konkreetsetes ühiskondli-

kes ruumides mõjutavad eri ajaloolistest perioodidest pärit kihid üksteist. Veel enam, Aragon seisab suure traditsiooni alguses; hilisemaid näiteid hübriidsest Pariisist võib leida näiteks Georges Pereci teostest.

Lõputähelepanekud: teised linnad võrgustikühiskonnas ja nende potentsiaal mediopoolsete utoopiatena

Kokkuvõtteks tahaksin liikuda tagasi Morini juurde ning tema analüüsi tänapäevastada. Teoses „Võrguühiskonna teke“ („The Rise of the Network Society“) kirjeldab Castells nähtust, mis veenis mind, et Morini seisukoht linliku hübriidsuse osas peab vett. Vastandina 1960. aastate olukorrale on hübriidsus, mida käsitleb Castells, teistsugune. Ta tegeleb ühelt poolt hübriidsusega, mis koosneb linlikkuse plasmakujudest, mida ta nimetab „voogude ruumiks“, ning teisalt „tahkema“ linlikkusega, mida ta seostab linnajaoga, kus ta elas: Belleville'i eeslinnaga. Selle kontrasti kaudu, väidab ta, oleme jõudnud ajastusse, milles linlased kogevad omamoodi „struktuurilist skisofreeniat“, olukorda, mida põhjustab pingesuhe

[...] kahe ruumilise loogika vahel, mis ähvardab lammutada ühiskonna kommunikatsioonikanalid. Domineeriv tendents on võrgustunud, ajalootute voogude ruumi vaatepiiri suunas, mis üritab kehtestada oma loogikat omavahel üha nõrgemalt seotud, vähem ja vähem kultuurikoode jagama suuteliste, laialipillutatud, segmenteeritud kohtade üle. Kui nende kahe ruumivormi vahele just kavatselt ei ehitata kultuurilisi, poliitilisi ja füüsilisi sildasid, võime olla suundumas elu poole paralleeluniversumites, mille ajad ei kohtu, sest on kõverdunud sotsiaalse hüperruumi eri mõõtmetesse. (Castells 2000, 459)

Castells seob selle järelduse ühe huvitava juhtumiga. 1980. aastatel pürgisid Tokyo linnavõimud ühtaegu „globaalse linna“ suunas toimuva arengu poliitikale ning „vana Edo, Meiji-eelse Tokyo voorusi ülistavale kuvandiloomispoliitikale“. Üks erakordne sündmus näitas, mil määral viimane osutus juurdunuks tugevasse ning tegelikult utoopilisse ihasse linlikkuse „tahkemate“ esinemiskujude järele.

Seda loogikat sümboliseeris üks projekt: maailmalinna messi tähistamine 1997. aastal, hea võimalus, et ehitada Tokyo sadamasse kuivendatud maale järjekordne suur ärikompleks. Suured ehitusfirmad olid rõõmuga nõus ning 1995. aastal oli töö juba täies hoos. Äkki, 1995. aasta kohalikel valimistel rajas üksikkandidaat Aoshima, telekoomik, kel polnud mingit poliitiliste parteide ega finantsringkondade toetust, oma kampaania üheteemaprogrammile: jätta maailmalinna mess ära. Ta võitis valimised ülekaalukalt ning sai Tokyo kuberneriks. Mõned nädalad hiljem pidas ta oma valimislubadust ning tühistas korporatiivse eliidi jahmatuseks maailmalinna

messi. Kohalik tsiviilühiskonna loogika jõudis järele rahvusvahelise äri globaalsele loogikale ning sattus sellega vastuollu. [Castells 2000, 458]

Nagu see kummaline sündmus näitab, jätkavad linlased tänapäeva „globaal-külas“ oma biotoobi *genius loci* otsimist. See otsing ulatub kaugemale linna turundusmeeskondadele takka kiitmisest. Traditsiooniliste linlike koostoitmete liitmine metropoolse jõukuse ja vabaduse kindla määra või globaalvõrgustike voorustega on osutunud tänapäeva linlase argielu üheks põhimustriks. See ei kehti üksnes Tokyo kohta. Glasgow, Barcelona ja isegi Antwerpen (vt Eeckhout 2013) unistavad samuti utopistlikust hübriidsusest, mida tahaksin kutsuda mediopoliks. Usun, et paljudes tänapäeva teisestest linnadest leiuatakse pidevalt mediopoli utopiat, et ehitada sildu erisuguste ruumivormide vahele, ning et me ei suundu paralleelsetes univerversumites elamise poole. Ma usun, et linlased peavad alati läbirääkimisi eri vormide vahel.

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Allikad

Ameel, Lieven. 2014. *Helsinki in Early Twentieth-Century Literature. Urban Experiment in Finnish Prose Fiction 1890–1940*. Studia Fennica. Litteraria 8. Finnish Literature Society.

von Barsy, Andor, rež. 1928. *De stad die nooit rust*. Dokumentaalfilm. Transfilma.

Benevolo, Leonardo. (1975) 1980. *The History of the City*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Berman, Marshall. (1982) 1989. *All That is Sold Melts into Air. The Experiment of Modernity*. London: Verso.

Brenner, Neil. 2003. „Urban Governance and the Production of New State Spaces in Western Europe, 1960–2000.” – *Review of International Political Economy* 11 (3): 447–488.

Castells, Manuel. 1972. *La question urbaine*. Paris: Editions François Maspéro.

———. 2000. *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Malden: Wiley.

Clark, Peter. 2009. *European Cities and Towns. 400–2000*. Oxford: Oxford University Press.

Eeckhout, Bart. 2013. „We werken eraan: stadsvernieuwing in Antwerpen = We're working on it: Urban renewal in Antwerp.” – *Oase*, nr 89. *Medium: Images of the Mid-Size City*, 28–39.

Florquin, Joos, toim. 1971. *Ten Huize van...* Brugge: Davidsfonds.

Gans, Herbert. 1962. *Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian-Americans*. New York: Free Press of Glencoe.

Geddes, Patrick. 1915. *Cities in Evolution*. London: Williams & Norgate.

Guène, Faïza. 2004. *Kiffe kiffe demain*. Paris: Hachette.

GUST (Ghent Urban Studies Team), toim. 1999. *The Urban Condition: Space, Community, and Self in the Contemporary Metropolis*. Rotterdam: 010 Publishers.

———, toim. 2003. *Post Ex Sub Dis: Urban Fragmentations and Constructions*. Rotterdam: 010 Publishers.

Hannerz, Ulf. 1980. *Exploring the City: Inquiries Toward an Urban Anthropology*. New York: Columbia University Press.

Harvey, David. 2003. *Paris: Capital of Modernity*. New York, NY: Routledge.

Kampernick, Mary. 2001. *Het Verloren Paradijs. De literatuur en de cultuur van het nederlandse fin de siècle*. Amsterdam: Amsterdam Universty Press.

Lefèbvre, Henri. (1974) 1986. *La production de l'espace*. Paris: Anthopos.

Marcuse, Peter. 2005. „'The City' as Perverse Metaphor.” – *City* 9 (2): 247–254.

Masereel, Frans. (1925) 1988. *The City*. New York: Schocken Books / Random House.

Morin, Edgar. 1969. *La Rumeur d'Orléans*. Paris: Seuil.

Mumford, Lewis. 1938. *The Culture of Cities*. New York: Harcourt, Brace and Company.

Nizon, Paul. 1999. „Paris, mon amour.” – Paul Nizon, *Taubenfrass*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 122–136.

Notteboom, Bruno, Klaske Havik ja Michiel Dehaene, toim. 2013. *Oase*, nr 89. *Medium: Images of the Mid-Size City*.

Relp, Edward. (1976) 2015. *Place and Placelessness*. London: Sage.

Rodenbach, Georges. 1897. *Le Carillonneur*. Paris: Eugène Fasquelle.

Simmel, Georg. (1903) 1969. „The Metropolis and Mental Life”. – *Classic Essays on the Culture of Cities*, toimetanud Richard Sennett, 47–60. New York: Meredith.

Soja, Edward. 1996. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Malden: Blackwell.

Weber, Max. (1921) 1969. „The Nature of the City.” – *Classic Essays on the Culture of Cities*, toimetanud Richard Sennett, 23–46. New York: Meredith.

Williams, Raymond. (1950) 1961. *Culture and Society. 1780–1950*. Harmondsworth: Penguin.

Wirth, Louis. 1938. „Urbanism as a Way of Life.” – *The American Journal of Sociology* 44 (1): 1–24.

Linnade (ümbel)kirjutamise võimalustest

Berk Vaher

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16203

2002. aastal toimus gallup, kus uuriti, mis on Ühendkuningriigi „teine linn“. Birmingham vastas: „Birmingham.“ Manchester vastas: „Manchester.“ Glasgow vastas: „Glasgow.“ Liverpool vastas: „London.“

Briti kultuurikorraldaja Eddie Berg Tallinn Music Week'i konverentsil 2017 (Vaher 2017)

Ghenti ülikooli professori Bart Keuneni essee „Maailmalinnad ja teised linnad: kasvu ja hübriidsuse kujutusloos moodus kirjanduses“ on kindlasti väärtuslik allikmaterjal nii kirjanduslike linnade uurijatele kui ka linnade mõtestajatele ja arendajatele üldisemalt – kuna see võtab üsnagi provokatiivselt kokku, kuidas oleme linnadest harjunud mõtlema, kuidas need harjumused on muutumas ja kuidas saaksime ise neid muuta. Oma analüüside ja järelduste proaktiivset potentsiaali linnade kuvandi ja enesekaemuse tuleviku kujundamisel ei peaks silmist laskma ükski linnakirjanduse käsitleja ka juhul, kui uurimuse sisuks on ajalooliselt kauge ainese võimalikult objektiivne ja tasakaalustatud läbivalgustamine, mis ei taotle või isegi tõrjub turundushuvid teenimist. Varasemate linnakogemuste ja nende nii või teisiti loominguliste kirjalike vahenduste kõrvutamine, kritiseerimine ja ka märkamata jäänu või mahavaikitu avamine ähvardab taanduda akadeemiliseks või belletristiliseks klaaspärlimänguks, kui see pole kantud praktilisest idealismist nende linnade (või üldse linnade) kestva eluväärsuse suhtes.

Siiski pean vajalikuks rõhutada, et alljärgnevad ääremärkused Keuneni esseele pärinevad pigem sedalaadi praktilise idealismi turunduslikust kui teaduslikust kogemusest – ehk siis ma ei esita neid mitte niivõrd kirjandusliku linnauuringu vaatepunktist kui „linna kirjutajana“, kelle ülesandeks on olnud luua (koondada, fookustada ja varieerida) ajakohasemaid narratiive Tartu rahvusvahelise kuvandi, kultuurikorralduse ja -poliitika ning ka laiema elukeskkonna edendamiseks. Mõistagi on sellele tegevusele kaasa aidanud kirjanduslik taust ja ka inspiratsioon senisest Tartuga (aga ka mitmete teiste linnadega) seotud kirjandusest. Näiteks oli see tähtis Tartule UNESCO kirjanduslinna tiitli taotlemisel, kus viimaks küll vägagi piiratud formaati kirjutamine tugines ometi Tartu kirjanduslike identiteetide põhjalikumale

refleksioonile,¹ ent on mänginud rolli ka Euroopa kultuuripealinna taotlusprotsessides, millest allpool ka seoses Keuneni võtmemõistetega juttu teen. Samuti aga (sarnaselt käesolevas väljaandes postuleeritud kirjanduslike linnauuringute praktikaga) on nende protsesside käigus kujunenud linnanarratiivide kandepinna avardamise nimel tulnud paigutada linna(de) kirjanduslikke mõtestusi ja nende teoreetilisi käsitusi märksa avaramasse urbanistlikku raamistikku, õppides juurde linnaplaneerimisega, linna kui sotsiaalse ja majandusliku, ent ka loodusliku keskkonnaga seonduvat, vaagida linna(de) praegusi ja tulevase väljakutseid oma regioonis, ent ka Euroopas ja maailmas. Kõik see on olnud hädavajalik, et viljakamalt hoomata ja rakendada paradigmuuutust, mis on globaalses linnatajumuses toimumas ning mille üheks eestkõnelejaks ongi ka Bart Keunen.

See paradigmuuutus on Keuneni esituses lühidalt kokku võetav nendinguna, et pole enam ajakohane ette kujutada, kuis „maailmalinn peab igal ajal suutma tagada toretseva hiilguse suurejoonelist vaatepilti ning sellest peab alati õhkuma jõukust,“ nii nagu veel sajandivahetuse eel imetles Pariisi belletrist Paul Nizon. Selline modernistlikul kasvumudelil põhinev linnaideaal mõistis kõik megalopolide suurusjärgule alla jäävad linnad parimal juhul „teisesteks linnadeks“ (mis väiksema või suurema eduga üritasid „maailmalinnu“ jäljendada, siiski saavutamata nende suurusjärgu auras väljaspool oma kultuuriruumi või mõnd teatavat valdkondlikku nišši) – või siis märksa massilisemalt perifeerseteks ja provintslikeks asulateks, „mis ulbivad linlikkuse ning preindustriaalse elulaadi vahel“. Selline hierarhia taastootis iseend nii majanduslikult, poliitiliselt, sotsiaalselt kui ka kultuuriliselt, soodustades väljarännet perifeeriast metropolidesse või siis perifeeria pürgimusi kasvumudelile vastamisel – ent suurlinnade heterogeensemaks, hajusamaks ja võõrandumusküllasemaks muutumisega ka õõnestas iseend. Ka kirjanduslikud linnauuringud, kus suured maailmalinnad olid pikka aega eelistatud aineseks ja üldistatud linnakogemuse aluseks, pidid möönma kasvumudeli piiratust tegelike linnapüüdluste ja -kogemuste paljususe mõtestamisel.

Samuti muutus arenevas urbanistikas üha ilmsemaks, et megalopolid ei suuda võrreldes paljude kompaktsemate ja paindlikumate „teiseste linnadega“ sugugi pakkuda paremat või vähemasti sotsiaalselt tasakaalustatumat elukeskkonda. Juba 20. sajandi lõpul, ent eriti intensiivselt uue sajandi esimeste kümnendite urbanistikas võimendunud inimhõõtmelise linnaruumi taotlused (vt nt Gehl [2010] 2015) ning ökoloogiliste imperatiivide eelistamine kestva majanduskasvu retoorikale on veelgi enam vaidlustanud modernistlikku ja tehnokraatlikku linnaideaali ning koos sellega

1 Veel põhjalikumalt on see refleksioon esitatud Keuneni essee algupärandiga ühises kogumikus ilmunud Mart Velskri ja Ene-Reet Sooviku käsitluses (Soovik ja Velsker 2017, 89–108).

ka tõstnud esile seni „teisesteks“ peetud linnade eeliseid, eriti suutlikkuses ümber orienteeruda kogukondlikumatele ja loodussäästlikumatele eluviisidele.²

Selle paradigmu muutuse kahes eri punktis sündisid ka Tartu kandidatuuriramatud Euroopa kultuuripealinna tiitlile pürgimiseks ning üheks selle kõnekaks väljenduseks on taotlusprotsesside erinev suhe Keuneni essee põhimõistesse *second city*. Käesolevas väljaandes on see tõlgitud „teiseseks linnaks“, mis on mõistetav, kuna ka Keuneni käsitluses ei tähenda *second* mitte ilmtingimata mingis riigis/kultuuriruumis suuruselt teist, vaid hõlmab kõiki neid linnu, mis modernistlike „suuruse, aura ja mõjukuse“ kujutelmade järgi „maailmalinna“ või „alfalinna“ mõõtu välja ei anna. Ent 2011. aasta Euroopa kultuuripealinnaks kandideerimisel oli *second city* ka üks Tartu taotluse lähtekontsepte; selle esitlejaks oli eelmise kümnendi keskpaiku siin resideerinud politoloog Paul Goble ning sellest innustus toonane linnapea Laine Jänes. Tookord kasutasime siiski tõlkevastet „teine linn“ – see vastas nii üheselt Tartu staatusele suuruselt teise Eesti linnana Tallinna järel kui kandis ka ideoloogiat, mille kohaselt ühiskonna arengus tuli vähendada pealinna-kesksust ning jagada nii majanduslikku, poliitilist, sotsiaalset kui ka kultuurilist kapitali ühtlasemalt riigi suuruselt teise linna mõjuvööndiga (vt nt Vaher 2005). Nagu teada, toona eestlastest (ja peamiselt tallinlastest) koosnenud otsustuskomisjonile see siiski ei mõjunud.³ Takkajärele targana võib mõtiskleda, et eeskuju tasunuks võtta pigem eelmise kümnendi kõige õnnestunumaks peetud, 2008. aasta Euroopa kultuuripealinna Liverpooli bravuurist, mida väljendab ka ühe toonase aktiivse osalise Eddie Bergi lugu sinise kommentaari alguses.

Tartule 2024. aasta tiitli toonud konkurentsist jäigi „teise(se) linna“ mõiste juba kindlalt kõrvale. Osalt seetõttu, et uues võistlusolukorras oli see juba selgelt Tartut pisendav (ka nii Keuneni essee kui selle algupärandit sisaldava kogumiku raamistikus on nii Tartu kui Narva ühtviisi „teisesed linnad“;⁴ milleks end vabatahtlikult omakorda teise järel „teiseks“ kuulutada?). Isegi suuremat rolli mängisid aga Euroopa Komisjoni ning seekord juba rahvusvahelise žürii tajutavad ootused, mis on ilmnunud hiljutiste ja lähituleviku pealinnade valikul.⁵ Kokkuvõtlikult võib väita,

2 Üheks näiteks meid ümbritseva laiema regiooni metropolist, mis on pikalt arenenud modernistliku kasvu-mudeli järgi, kuid veelgi avaramas kontekstis siiski „teiseseks linnaks“ jäänud, on Helsingi, mis 2012. aasta maailma disainipealinnana suurema paradigmu muutuse vaimus oma identiteeti ümber mõtestas (nt Hernberg 2012).

3 2011. aasta Euroopa kultuuripealinna Eesti-sisese konkurentsist vt lähemalt Urb 2008.

4 Narva kohta sellest aspektist vt Elle-Mari Talivee artiklit (2017, 151–172).

5 Tuleb siiski ka nentida, et Euroopa kultuuripealinnade liikumise kontekstis on see paradigmu muutus ka pal-

et nende kohaselt pidid kandidaatlinnad enda ja oma piirkonna heaolu kasvatamisest ja kuvandimuutusest kaugemale mõtlema ning suutma teadlikult ja usutavalt kaasa rääkida 21. sajandi „linna kui sellise“ tähenduse ja väärtuse muutmises. Tartut nüüd veel „teisese linnana“ määratledes (vaikimisi endiselt tunnistades Keuneni kirjeldatud kasvuparadigmat ning modernistlike metro- ja megalopolide ülimust kultuuripealinnadena) mänginuksime eilset, mitte homset mängu; märksa olulisemaks muutus veenmine, kuidas 21. sajandi üldisemaks kultuuripealinna mudeliks on just kompaktne, sotsiaalsele sidususele ja keskkonnahoiule orienteeritud ning inimhõõdulise avaliku ruumiga keskkond. Sellised rõhuasetused taotluses ei mõjunuks Tartu puhul aga usutavalt neid toetava laiapõhjalise poliitilise konsensusega (mille sügavuses võib ehk ikka veel kahelda, kuid mille kehtestanud tselluloositehase-vastane kampaania jäi põhiosas just eelvaliku aastasse) ning ühiskondlik-kultuurilise konsensusega, mis on küll Tartus alles suuremat kandepinda võitmas, kuid mille mõju on ometi juba Tartu avaliku linnaruumi kujundamises tuntav (ja Tallinnas dominantsena tajutud modernistliku metropoli praktikale vastanduv).

Niisiis on Tartus vähemasti õnnestunud luua tõsiselt võetavad eeldused kuuluda selliste varem „teisese“ tajutud linnade võrgustikku, mis modernistlikku paradigmat kõigutades taunib enda käsitamist kuidagi metro- ja megalopolidest *a priori* kultuuriliselt vähem olulisena. Mõistagi ei tähenda see kaugeltki „teisese linna“ mõiste täielikku aegumist – kui ka arusaamad rahvusvaheliste kultuuripealinnade ja eeskujulike elukeskkondade loomusest muutuvad või täienevad, kehtestatakse seeläbi uusi hierarhiaid, ka uue paradigma järgi edukad linnad tõmbavad elanikke vähem edukalt, oma regiooni võimestades varjutavad teisi piirkondi jne (ning on omakorda silmitsi uue ja kirjuma elanikkonna kaasa toodud väljakutsetega, millele on eri määral võimelised vastama).

Ometi on uue paradigma edulugude (nagu ka nurjuate) analüüsiks – ning nendega seonduva linnakirjanduse analüüsiks – vaja ajakohast kirjeldus- ja mõtestuskeelt, mis võtaks arvesse ka sellele paradigmale omaseid linna ja maa, linna ja looduse, linna ja virtuaalvõrgustike ning ka linna ja teiste linnade võrgustikulisi koostoimeviise.

Keuneni esitletud agregaatoilekute mõistestik (linnade käsitsemine tahkete, vedelate, gaasiliste ja plasmaatilistena) on riskantne nagu reaalteaduste sõnavara

juski paratamatu juba tingituna süsteemist enesest: igal aastal saavad tiitlile kandideerida juba ette määratud riigid ning traditsiooni suhtelise pikaajalisuse tõttu on suurem osa liikmesriike juba teisel ringil ehk nende suuremad ja rahvusvaheliselt tuntumad linnad on juba tiitlit kandnud; kandideerima ongi paljuski jäänud riikide „teised linnad“ ning juba kogu liikumise relevantsuse säilitamiseks on tulnud ümber mõtestada kandidaatidele seatavaid ootusi. Lähemalt vt European Commission 2019.

metafoorne kohandamine ja omakorda kultuuriteoreetilisteks teadustermineks konverteerimine ikka kipub olema – ning mööndus, et pärislinnad on nii või teisiti nende olekute hübriidid, on samavõrd realistlik kui algselt välja käidud taksonoomia mõttekust kahtluse alla seadev. Ja ometi tasub nende mõistetega kirjanduslikes linnauuringutes katsetada, kas või vaid teadust värskendavas poeetilises mängulustis. Selle käigus võib sündida ka nii mõnigi uus kirjandustekst või kirjanduse ja uurimuse esseistlik vahevorm või miks mitte ka mõni uus tiitlitaotlus, mis loob aluse mõne linna eneseavastuseks inim- ja loodussõbralikuma elukeskkonnana.

Allikad

European Commission. 2019. „European Capitals of Culture.“ – *European Commission* (veebileht). Vaadatud: 3. detsember 2019. https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/capitals-culture_en.

Gehl, Jan. [2010] 2015. *Linnad inimestele*. Tõlkinud Kristjan Teder. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia; Yoko Oma.

Hernberg, Hella [toim]. 2012. *Helsinki Beyond Dreams. Actions towards a Creative and Sustainable Hometown*. Helsinki: Urban Dream Management.

Talivee, Elle-Mari. 2017. „Narva: A Literary Border Town.“ – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel and Markku Salmela, 151–172. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62719-9_8.

Urb, Uko. 2008. *Tallinna ja Tartu eneserepresentatsioon Euroopa kultuuripealinna kandidaadina*. Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudi magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Vaher, Berk. 2005. „Teeninduskultuur määrab kultuuripealinna.“ – *Postimees*, 23. märts. <https://www.postimees.ee/1466205/teeninduskultuur-maarab-kultuuripealinna>.

———. 2017. „Öökultuur ja pime poliitika.“ – *Müürileht*, 18. aprill. <https://www.muurileht.ee/ookultuur-ja-pime-poliitika/>.

Velsker, Mart ja Ene-Reet Soovik. 2017. „Cities within a Second City: The Case of Literary Tartu.“ – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 89–108. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62719-9_5.

Berk Vaher (MA) on kirjanik ja Eesti Kirjanike Liidu Tartu osakonna esimees. Ta on koostanud Tartu linna taotluse nii 2011. kui ka 2024. aasta Euroopa kultuuripealinna tiitlile, samuti taotluse kirjanduslinna staatusele UNESCO loovlinnade võrgustikus, kirjutanud sissejuhatuse Tartu linna kultuuristrateegiale KU30 ning osalenud mitmete teiste strateegiliste ja kultuuripoliitiliste dokumentide väljatöötamisel. E-post: [berkvaher\[at\]gmail.com](mailto:berkvaher[at]gmail.com)

Kuidas teha Kreenholmist kunstiteost¹

Aare Pilv

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16204

Kreenholmi manufaktuuri ei ole eesti kirjanduses väga palju kujutatud. Kreenholm sai kunstilise kujutamise objektiks esmalt Eduard Vilde romaanis „Raudsed käed“, mis ilmus 1898 ja toetub Vilde enda kokkupuudetele tehasega, kui ta töötas Narvas ajakirjanikuna. Romaan on tollase vabrikoolustiku kujutajana tänini oluline kultuurilooline allikas. Töölisromaanina algav ja arenev teos suubub küll lõpupoole melodramaatiliseks abielutragöödiaks, kuid sealt saab kätte olulise mõõtkava, mida selline suurtööstus tolle aja kontekstis endast kujutas. Teatrilavale on „Raudsed käed“ jõudnud kahel korral: 1947 Rakvere teatris Andres Särevi dramatiseerituna ja Jullo Talpsepa lavastatuna ning 1965 Vanemuises Kulno Süvalepa dramatiseerituna ja lavastatuna.² 1959 valmis Eesti Raadio Leo Martini käe all ka kuuldemäng (Martin 1959). Romaani anti kordustrukkidena välja mitu korda, kuid teose aktiivsem retseptsioon lõpeb kuuekümnendatega, romaani seni viimane trükk jääb aastasse 1960 (ilmus „Kooli kirjavara“ sarjas, nii et teos kuulus ka kooliprogrammi). 2018. aasta sügisel Kreenholmis mängitud „Oomen“ (millest allpool) kasutas „Raudseid käsi“ ühe algallikana.

Kreenholm on põgusalt taustaks ka Adolf Rammo kaasahaaravalt kirjutatud lapsepõlvetriloogias „Šahh Madan“ (1970), „Hundipassiga koolipoiss“ (1973) ja „Kibekäppade küpsetustöökojas“ (1974), eriti selle esimeses osas, kui peategelane käib Kreenholmi algkoolis; teoste geograafiline kese on siiski Joaoru linnaosas.

Kreenholmis 1918. aastal loodud punasest võitlussalgast jutustab Vladimir Beekmani romaan „Narva kosk“ (1986), millest valmis ka Ago-Endrik Kerge samanimeline telefilm (1988), kus mängivad tollased noored Vanemuise näitlejad. Kuna film sai valmis juba laulva revolutsiooni keskel, siis jäi ta kahe aja vahele ja märkamatuks. Uued ajad võimaldasid üsna otsekoheselt filmis esitada teemat, mis seni oli olnud teataval määral tabu – kunagise Narva linnaruumi hävingut sõjas ja sõja järel: peategelanna läheb vanas eas oma noorusmaid otsima ega leia enam Narvat eest, linn on kaotsi läinud. Kuid kommunistlikud revolutsionäärid peategelastena

1 Essee valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri institutsionaalne uurimisgrant IUT28-1 „Põimunud kirjanduslood: Eesti kirjakultuuri diskursiivne ajalugu“.

2 Lähtun Eesti Teatri- ja Muusikamuseumi lavastuste andmebaasist <http://www.lavakas.ee/tmm/?valik=lavabaas>).

tegid filmi uute aegade jaoks ebaatraktiivseks. Tollal veel täisjõus tegutsenud Kreenholmi vabriku hooneid on näidatud napilt ja ainult välisvaadete või ajalooliste fotode kaudu, kuid nad on olemas. Filmis on muuhulgas võimsad kaadrid paisu tagant lahti päästetud Narva kose pulbitsemisest – sellel on loomulikult sümboli kaal.

Narva kosk, mis tänapäeval on suurema osa ajast kuiv ning lastakse vett täis vaid korraks kevadvete aegu, on oma kujundiväärtusega painanud ka uuema aja lavastajaid. 2018. ja 2019. aasta suvel mängitud „Kremlis ööbikute“ finaalis, kus kõlas laul „Unustuse jõel“, projitseeriti Kreenholmi seintele Narva kose vood.

Uus periood Kreenholmi kunstilises aktualiseerimises algas siis, kui manufaktuur oli oma tegevust lõpetamas, ja see on jätkunud nüüdseki, mil püütakse lahti mõtestada Kreenholmi kui nähtust. See on ajendanud mitmeid sotsiaalse tooniga kunstiprojekte. Neist võib olulistena nimetada Marge Monko mitut kunstiteost eelmisest kümnendivahetusest: fotoseeria „Fall of the Manufacture“ (2009–2012), Kreenholmi kroonikakaadreid Elfriede Jelineki tekstiga kombineeriv video „Nora’s Sisters“ (2009), video „Forum“ (2009), kus Kreenholmist koondatud naised esitavad poliitikute teledebati teksti. Neile järgnes teisigi tööstusliku mineviku ja töötava naise küsimusega tegelevaid teoseid, millest annab koondülevaate 2012. aastal ilmunud raamat „I Don’t Eat Flowers“ (teoste dokumentatsioonid on leitavad Marge Monko kodulehelt).

Narva juurtega ja Prantsusmaal sündinud Eléonore de Montesquiou tegi 2009–2010 oma projekti „Na grane“ raames ka mitu videoteost Kreenholmi teemadel – projekt tervikuna uuris siinse vene kogukonna enesetaju.

Uusimast ajast tuleb kindlasti mainida isikliku perekondliku Kreenholmi-taustaga Maria Kapajeva projekti „Unistus on imeline, kuid ebaselge“ (2017, dokumentatsioon Kapajeva kodulehel), mis jõudis ka mahajäetud Kreenholmi enda ruumi ümberkujundamiseni. Kapajeva teos hõlmas mälestusi tema emalt Natalja Kapajevalt, kes oli varem üks olulisemaid Kreenholmi kangamustrite kujundajaid, samuti endiste Kreenholmi töötajate kaasamist grupipildi tegemiseks. Kapajeva teos on ilmselt kõige rohkem Kreenholmiga seotud inimeste endi jaoks kõnelnud kunstiprojekt. Kuivõrd selline Kreenholmi taaselustamine kunstilises vormis endistele kreenholmlastele korda läheb, võis ka „Oomeni“ meeskond tajuda, kui kontrollitenduse publikuks olid lavastuses osalenud Narva poistekoori lauljate vanemad – katse Kreenholmi taaselustada läks neile silmanähtavalt korda, oli ka tunda, et tehase sulgemine on veel kümmekond aastat hiljem hell teema.

Kuna Kreenholmi töolistest oli viimase 70 tegevusaasta jooksul enamik naised, on need projektid oma sotsiaalsuses loogiliselt ka feministliku vaatesihiga.

Mõistagi on Kreenholmi teemaks võtnud või seda kunstilise ruumina kasutanud ka Kreenholmi linnaosas asuva Narva kunstiresidentuuri asukad, samuti Eesti Kunstiakadeemia skulptuuripraktikumid.

Viimastel aastatel on Kreenholmi ruumi asunud hõivama teater. Aastatel 2018 ja 2019 mängiti Kreenholmi tehaseõuel Uue Teatri suvelavastust „Kremlisöövikuid“, lugu Jaak Joalast (vt tutvustust <https://www.uusteater.ee/lavastused/kremlisookuid>). Esialgne seos koha ja peategelase vahel on mänguline: Joala tänaval, mis on Kreenholmi asumi telg, ei ole Jaak Joalaga muud pistmist kui juhuslikult sama nimi, ilmselt oli samalaadne analoogia Jaak Joala elukäiguga Venemaa füüsilise lähedus Kreenholmi saarele. Kuid tundub siiski, et kujund hakkas ka sisulises plaanis tööle: Kreenholm ja Jaak Joala kui mõlemad minevikus äärmiselt olulist rolli mänginud gigandid, mis/kes on nüüd mõnes mõttes mahajäetud ja pigem kummituslikud küsimused-müsteeriumid minevikust, millest on raske mööda vaadata. See lavastus ei viinud vaatajat Kreenholmi siseruumidesse (välja arvatud publikule avatud kohvik ühes tehasesaalidest), küll aga ilmusid akendest pidevalt lavastuse tegelased. Kreenholm kui ruum oli Jaak Joala metafoor.

„Kremlisööbiku“ etendustele järgnes mõlema aasta septembris Kreenholmi vana ketrusvabriku õue hõivamine muusikafestivali Station Narva poolt.

2018. aasta oktoobri alguses mängiti Kreenholmis kolme päeva jooksul viiel korral lavastust „Oomen“ (vt tutvustust ja retseptisiooni <https://www.saal.ee/et/performance/5279>, lavastuse skript Gastev jt 2018). Kuna olin lavastuse juures dramaturg, puutusin vahetult kokku Kreenholmi n-ö kunstilise hõlvamise põnevuse ja raskustega. Lavastus põhines Kreenholmi ruumil (mida kohtlesime omaette tegelaskujuna) ja ajalool ning vene avangardse tööstuspoeedi Aleksei Gastevi loomingul. Seda lavastust võib iseloomustada kui ekskursiooni, mille käigus sisenetakse nii Kreenholmi ruumi sügavustesse kui ka teatavasse üldistusse, mida Kreenholmi kompleks võiks kehastada, ning sellele üldistusele on antud Gastevi hää. Idee oli lavastajalt Jarmo Rehalt, minul oli väga huvitav võimalus osaleda asjas dramaturgina (koos Laur Kaunissaarega), ja ma ei teagi, mispidi Jarmo Rehal algne mõte tekkis, kas tundus Kreenholm sobivaim paik Gastevi esitamiseks või tundus Gastev õigeim autor Kreenholmi kunstiliseks läbimängimiseks. Igal juhul püüdis see lavastus hõlmata Kreenholmi ruumi väravast kuni siseruumideni ning kasutas selle ruumi täitmiseks peale nelja näitleja ka kaht laulukoori – kuid sellestki jäi väheks, et Kreenholmi kuidagi „omastada“, pigem toimis see osutusena Kreenholmi teatavale üleelusuurusele.

„Oomenis“ aktualiseeriti kõrvalefektina ka sotsiaalkultuurilisi nüansse (nt seda, et Vene keisririigi esimese suurstreigi korraldajad olid eestlased ning et see toimus kolm aastat pärast esimest laulupidu, s.t Kreenholm kuulub ka eesti rahvuskultuuri loo juurde), kuid see polnud asja tuum. Vahetult sotsiaalse vaatepunkti juurest (mis iseloomustab viimase kümnendi Kreenholmi-teemalisi kunstiprojekte) pöörduti siin pigem teatava n-ö mütoloogilise kihistuse juurde. Küsimuseks oli, mida tähendab töö, mida tähendab tööstus ja inimene tööstuses, aga ka üldisemalt – mida tähendab inimese masiniseerumine (kui tõlkida eesti keelde Gastevi sõna *машинизация*), mis algas ülemöödunud sajandil suurte masinatega ning on jõudnud praeguse igaühel taskus tiksuva isikliku juhtpuldini.

Teatri eripära on teiste kunstidega võrreldes see, et ta nõuab vastuvõtja vahetat ruumilist kohalolu ning võimaldab ruumi vaataja juuresolekul kunstiliselt töödelda. Gastev – kelle looming on loomult väga performatiivne – nõuab teatris esitatuna spetsiifilist ruumi. Kreenholm ja Gastev kokku panduna ei saanud jääda lihtsalt psühholoogilise või sotsiaalse või psühhosotsiaalse käsitluse materjaliks, vaid see tõi paratamatult kaasa sisenemise teatavasse moodsa ajastu inimese arhetüüpikasse, mis pole tervenisti sõnalisel teel edasiantav. Seepärast oligi vaja vaatajate ringiliikumist, ruumide erilist valguse ja helidega täitmist (pimedatest vabrikutrepidest kuni kogu ruumi „sõitma“ panekuni, üksikutest poldikõlksatustest põrandal kuni kogu suurt töösaali täitva mürinani), afektiivset poeesiat, vahetat füüsilist ruumikogemust.

„Oomen“ püüdis tugineda Kreenholmi linnaku praegusele inimtühjusele, mängida lahti selle religioosne-mütoloogiline-utoopiline potentsiaal. „Oomen“ soovis niisiis läheneda Kreenholmile kui teatavale abstraktssele ja tähendusi tulvil monumendile ning neid tähendusi elustada ja kontseptualiseerida. Kuidas see õnnestus, seda pidid otsustama vaatajad. Mainida võib kaht huvitavat arvustust, milles ma isiklikult küll kõigega ei nõustu: Kaja Kanni „Samasse jõkke kaks korda astuda ei saa“ (Kann 2018) ja Madis Kolgi „Teekond väesolevast käesolevaks“ (Kolk 2018), mõlemad põhinevad samal etendusekorral, kus arvustajad koos käisid.

Tegijatele sai juba üsna alguses selgeks, et Kreenholmi ruumi n-ö vallutada ei õnnestu, kuid vaid ühte ruumi koondumine oleks allaandmine. Seepärast oligi vaja lavastus üles ehitada nii, et vaatajad liiguvad kogu aeg ega jää kuhugi väga pikalt seisma (ka fikseeritud lõpust loobusime, etenduse lõpetas ligi veerandtunnine jalgutuskäik väravateni poistekoori saatel, kummardamis- ja plaksutamisrituaali polnud). Ühesõnaga, Kreenholmi ruumi kogu tema mastaapsuses sai hõlmata sealt pigem riivamisi läbi kulgedes, paigalejäämine oleks tähendanud kohe ruumi omas-tamise efekti, mis oluks juba ette läbi kukkunud. Seepärast kärbiti lavastuse tei-

sest poolest ka üks pikem Gastevi tekst, sest see tähendanuks liigset ühte kohta fikseerumist.

Huvitava avastuse tegime veel enne esietendust – õues toimuva esimese poole teksti kirjutades oli kujutlus Kreenholmi tegelikust veel suuremaks teinud, tekst ei mahtunud reaalsesse kõndimisteedkonda ära; ka selle tulemusel läks osa teksti kärpesse. Kreenholmi mastaap ületab juba teatava kriitilise piiri, kustmaalt oleks võimalik „silma järgi mõõta“, kui pikad mingid vahemaad on. Ühe tehasesaali otsejoones läbimiseks kulub kaks minutit ning lavameister kõndis päevas maha 20 000 sammu ehk umbes 15 kilomeetrit – ja seda peamiselt ühe ruumi sees liikudes. Sellistes oludes muutub ka subjektiivse aja taju.

Kuna etendused toimusid kaks korda päevas, pärastlõunal ja õhtul, siis oli ka vabas õhus toimunud osa valgusrežiim erinev – õhtuse etenduse publik väljus juba pimedusse ning pidi orienteeruma poistekoori taskulampide valgel. Ilmselt suurendas see pimedas liikumine tunnet Kreenholmi ruumi raskestihõlmavusest, sest liiguti teist rada pidi kui tulles ja pool kogu kompleksist jäi vaid siluettide kaudu aimatavaks.

Esialgne plaan oli „Oomen“ ajastada aprilli algusesse, lootusega, et Narva kose paisu avamine jääb samasse aega ning jõe hääli lisab kogu asjale veel ühe mõõtme. Asjaolude sunnil nihkusid etendused sügisesse (selle eeliseks oli jällegi, et siseruumid polnud pärast suve nii külmad ja rõsked, kui nad olid olnud kevadel). Kuid siin hakkas loodus omakorda kaasa mängima: juhtus nõnda, et kõik viis etendust olid vihmase ilmaga, nii et sompus oktoobrivihmast sai lavastuse n-ö püsitegelane. Vaatajad ei saanud end tunda muretute ekskursioonitulistidena, neil oli ebamugav, kuid samas pidi neile kohale jõudma, et nende ebamugavus on siiski väike võrreldes kunagiste tehasetöölise raskustega, millest lavastus neile rääkis. Lavastuse tekst palus vaatajail end kujutleda niiskesse palavasse ruumi, mis on täis kõhima ajavat puuvillatolmu, samal ajal kui vaatajal endal oli jahe ja vett nirises krae vahelt sisse. Tagantjärele mõeldes kuulub see ilmastiku kaasamängimine samasse ritta sellega, kuidas Kreenholm kui ruum ise lihtsalt sundis tegijaid endaga kohanema ning loobuma liigsest enesekehtestamisest.

Vaadates kogu seda kaart Vildest „Oomenini“, tundub, et Kreenholm ise on ruumina aja jooksul üha rohkem muutunud kunstiteoseks, seda on koheldud üha rohkem kunstilise kujundi võimalusena, mitte enam kunsti objektina. Muidugi mängib siin rolli see, et Kreenholm on kaotanud oma pragmaatilise otstarbe, ta on võimas arhitektuuriansambel, mis on täis vaid oma minevikku, nii et oleviku võib täita millegi uuega. Et see uuesti täitmine on nii komplitseeritud, on juba iseenesest füüsiliselt tajutav kunstiline kujund. Ehk see ongi põhiline, mida uuema aja Kreenholmi kunst, sealhulgas „Oomen“, on tunnetanud ja esile toonud. Kreenholmi praegustel

omanikel on kavas kompleks millalgi tulevikus kujundada linnakuks, kus on palju kortereid ja elav kaubandus – kuid seegi plaan tundub kõiki sotsiaalmajanduslikke kontekste arvestades praegu pigem kunstilise visioonina kui käeulatuses oleva tegelikkusena.

Nii et kokkuvõtteks võib ehk öelda, et Kreenholmist ei tule kunstiteost teha, vaid ta juba ongi vaikiv, kuid tähendusi tulvil kunstiteos ja meil jääb üle vaid selle teose eri aspekte aktualiseerida.

Allikad

Beekman, Vladimir. 1986. *Narva kosk*. Romaan. Tallinn: Eesti Raamat.

Gastev, Aleksei, Jarmo Reha, Aare Pilv, Laur Kaunissaare ja Co. „Oomen”. – *Acta nubis* (blogi), 11. oktoober. <http://aarepilv.blogspot.com/2018/10/oomen.html>.

Kann, Kaja. 2018. „Samasse jõkke kaks korda astuda ei saa”. – *Postimees*, 11. oktoober. <https://kultuur.postimees.ee/6427332/samasse-jokke-kaks-korda-astuda-ei-saa>.

Kapajeva, Maria. 2019. [Veebileht.] <http://www.mariakapajeva.com/>.

Kerge, Ago-Endrik. 1988. „Narva kosk”. – *ERR arhiiv* (veebileht). Telefilm, esmakordselt eetris 25. novembril. <https://arhiiv.err.ee/seeria/narva-kosk/lavastuslik/31>.

Kolk, Madis. 2018. „Teekond väesolevast käesolevaks.” – *Sirp*, 19. oktoober. <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/teater/teekond-vaesolevast-kaesolevaks/>.

Martin, Leo. 1959. „Raudsed käed.” Kuuldemäng. – *ERR arhiiv* (veebileht). Eesti Raadio fonogramm, eetris 15. oktoobril. <https://arhiiv.err.ee/vaata/kuuldemang-kuuldemang-raudsed-kaed>.

Monko, Marge. 2014. [Veebileht.] <http://www.margemonko.com/>.

de Montesquiou, Eléonore. 2009–2010. *NA GRANE on the border* (blogi). <http://nagrane.blogspot.com/>.

Rammo, Adolf. 1970. *Šahh Madan*. Tallinn: Eesti Raamat.

———. 1973. *Hundipassiga koolipoiss. Šahh Madani teine raamat*. Tallinn: Eesti Raamat.

———. 1974. *Kibekäppade küpsetuskojas. Šahh Madani kolmas raamat*. Tallinn: Eesti Raamat.

Vilde, Eduard. 1960. *Raudsed käed*. Romaan. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Aare Pilv — MA, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse teadur, kelle teemaks on peamiselt poeetilise kujundi roll isiklike ja kollektiivsete identiteetide loomisel. Tegeleb ka tõlkimisega (peamiselt vene keelest, tõlkinud mh avangardist Aleksei Gastevi kogumiku „Töölislöögi poeesia” 2012) ning viimastel aastatel ka eri teatriprojektide juures dramaturgina (sealhulgas Jarmo Reha „Oomen” 2018).

E-post: pilvaare[at]gmail.com

